

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова

Odessa National University Herald

•

**Вестник Одесского
национального университета**

•

**ВІСНИК
ОДЕСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

ТОМ 10. Випуск 10

Психологія

2005

УДК 159.9

Редакційна колегія журналу: В. А. Сминтина (*головний редактор*), О. В. Запорожченко (*заступник головного редактора*), Є. Л. Стрельцов (*заступник головного редактора*), Я. М. Біланчин, В. М. Білоус, А. С. Васильєв, Л. М. Голубенко, В. Г. Каретніков, І. М. Коваль, В. Є. Круглов, В. І. Нікітін, В. Н. Станко, В. М. Тоцький, Г. Г. Чемересюк, Н. М. Шляхова

Редакційна колегія випуску: Т. П. Вісковатов, д-р психол. наук; В. Ф. Прісняков, д-р техн. наук; В. І. Подшивалкіна, д-р соціол. наук (*заступник наукового редактора*); О. Є. Самойлов, д-р психол. наук; О. П. Санніков, д-р психол. наук; М. І. Томчук, д-р психол. наук; Б. Й. Цуканов, д-р психол. наук (*науковий редактор*); Ю. Б. Максименко, д-р психол. наук; В. К. Калін, д-р психол. наук; О. Ф. Іванова, д-р психол. наук; А. В. Фурман, д-р психол. наук

Відповідальний секретар випуску: Н. В. Артюхіна, канд. психол. наук

Адреса редколегії:

65026, м. Одеса, вул. Дворянська, 2,
Одеський національний університет
ім. І. І. Мечникова

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації: серія КВ №1763 від 4.11.1995 р.

Зміст

Ю. М. Андрієць Якості поведінки і кольорогеометричний вибір суб'єкта	6
О. С. Андрущак Категорія смислу та проблема смислу життя у сучасній психології	14
М. Е. Білова Психологічний відбір співробітників недержавних підприємств безпеки	23
С. М. Бондаревич Індивідуально-типологічні властивості хворих урологічного профілю	30
І. В. Бринза Психологічний портрет особистості у стані професійної кризи	42
Д. С. Волков Залежність психомоторної діяльності від функціональної асиметрії мозку	48
К. Г. Дементьєва Особистісні особливості артистів цирку як суб'єктів творчої діяльності	58
І. Л. Дмитренко Ігрові методи діагностики психологічних властивостей особистості	65
В. І. Кайгер Методологічні основи етнофункціонального підходу до вивчення людини	73
Н. В. Михальченко Формування патріотичної рефлексії молодшого школяра у віковій розгортці	84
М. А. Новотна Фази залучення свідомості суб'єкта до рівня правосвідомості	92
О. С. Панова Постійна часу переробки інформації пам'яттю як показник нерівноважного стану	97
В. І. Подшивалкіна, Н. П. Золотова Моніторинг у психологічній науці та практиці	104
І. І. Савенкова Локалізація суб'єктивної виразності болю в онтогенетичній розгортці	113
Р. М. Свинаренко Відображення концепцій часу свідомими індивідами в картинах світу	123
Ю. Б. Цуканова Ілюзія "стріли" та "τ-тип" індивіда	130

Елькін Давид Генріхович український психолог, доктор психологічних наук, професор. Народився 31 жовтня 1895 р. Засновник одеської наукової школи психології часу. Після закінчення першої класичної гімназії Одеси з золотою медаллю, він у 1914 вступив до Петербурзького психоневрологічного інституту. В 1915 Елькін Д. Г. перевівся на природничо-науковий відділ фізико-математичного факультету Новоросійського університету, який закінчив у 1921. З 1917 Елькін Д. Г. завідував психологічною лабораторією в Одеському міському інституті дитячої психології та експериментальної педагогіки ім. М. В. Якуніна. У 1922 перейшов на роботу до Одеського інституту народної освіти як асистент кафедри психології, де читав курси з психології та логіки. В 1930 отримав звання професора, став завідувачем кафедри. На запрошення Г. С. Костюка, працював професором лабораторії по вивченню відчуттів і сприймання НДІ психології (Київ). Був головою Одеського зонального відділення Товариства психологів України. Отримав першу премію ім. К. Д. Ушинського за монографію "Сприймання часу".

Свою наукову діяльність почав із досліджень часових і просторових відношень у дітей, особливостей побудови ними часової перспективи. Подальші експериментальні дослідження присвячені умовам високої продуктивності пам'яті. Займаючись розробкою питань дитячої і педагогічної психології, дослідник опублікував монографію "Педагогіка і психологія пам'яті" (1948), в якій викладено ряд практичних рекомендацій навчання з метою підвищення його ефективності. З середини 30-х рр. учений почав дослідження з розробки проблем сприймання часу. Будучи глибоко впевненим у тому, що тільки з позицій рефлексивної природи психіки можна дати пояснення психо-

логічним факторам, він провів фундаментальні дослідження в галузі відчуття та сприймання часу. Ним висвітлені питання: про мозкову локалізацію часових сприймань і їхнього фізіологічного механізму, про участь кінестетичного, тактильного, слухового, зорового аналізаторів у сприйманні часу, про орієнтацію тварин у часі, про роль часових мір, емоційних станів, уявлення, мислення в сприйманні та оцінці часу.

Повний творчих ідей, Елькін Д. Г. проводив дослідження і в галузі інженерної психології. Ним були розроблені електронні нашкірні годинники, біоелектричний протез руки. В галузі юридичної психології його цікавили мотивація правопорушень, особливості поведінки людини в умовах самотнього ув'язнення. Вчений зібрав рідкісний матеріал з психології тварин, однак монографія "Психология животных" надрукована не була через часті посилання автора на К. Лоренца та інших представників "буржуазних" наукових напрямків. Елькіним Д. Г. проводилися дослідження з проблеми зворотного зв'язку та випереджаючого відображення в формуванні адекватного сприймання тривалості, перцептивних складових простору та часу, функціональної асиметрії в диференціації часу, ролі "біологічного годинника" та несвідомих компонентів у моделюванні психікою метрики і топології часу.

Великий ентузіаст і чарівна людина, Давид Генріхович був улюбленим психологом України. Його перу належить більше 200 праць.

У цьому році 31 жовтня професору Елькіну Д. Г. виповнилося б 110 років. Випуск "Психологія" Вісника ОНУ ім. І. І. Мечникова присвячений цій ювілейній даті.

Науковий редактор
професор

Б. Й. Цуканов

УДК 159.937.53.

Ю. М. Андрієць, здобувач

Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
кафедра диференціальної і експериментальної психології

ЯКОСТІ ПОВЕДІНКИ І КОЛЬОРОГЕОМЕТРИЧНИЙ ВИБІР СУБ'ЄКТА

У статті розглядається тестування проективної методики Кольорогеометричний вибір, яка застосовувалась із вербальною методикою баготофакторного опитувальника Кеттелла. В ході тестування одержали докладну інформацію зацікавлених нас особистостей, особливості їх поведінки в різноманітних ситуаціях. Кольорогеометричний вибір добре використовувати у поєднанні з не проективною методикою.

Ключові слова: особистість, якості поведінки, кольорогеометричний вибір, вербальна методика, проективна методика, песиміст, оптиміст, мотивація.

У психології існують різноманітні діагностичні методики, які виявляють індивідуально-психологічні особливості суб'єкта. Розрізняють вербальні — невербальні. Прикладом вербальної методики є тест особливих якостей Р. Кеттелла, а невербальної — Кольорогеометричний вибір. Скорочений варіант опитувальника Р. Кеттелла містить 105 питань та діагностує риси особистості, які Р. Б. Кеттелл називає конституційними факторами [6].

У Кольорогеометричному виборі необхідно проранжирувати по черзі переваги кольорових геометричних фігур та записати їх під відповідними номерами.

Було протестовано 278 осіб різноманітної вікової категорії. Надавались методики: опитувальник Р. Кеттелла і Кольорогеометричний вибір.

За допомогою вербальної методики відзначили наступні блоки:

1. Інтелектуальні особливості;
2. Емоційно-вольові особливості;
3. Комунікативні властивості та особливості міжособистісної взаємодії.

Проективна методика надає детальну характеристику особливостей поведінки для кожного типу особистості в типових ситуаціях. Геометрична фігура, яку розташували на першому місці, дає можливість відзначити головні, домінуючі риси характеру та особливості поведінки. Інші чотири фігури — це своєрідні модулятори, які доповнюють особливості поведінки [8].

У сукупності вербальна та проективна методики виконують об'єктивну інформацію зацікавленої нас особистості. У наслідку ми отримали характеристику якостей та особливості поведінки суб'єктів різних вікових категорій (рис. 1).

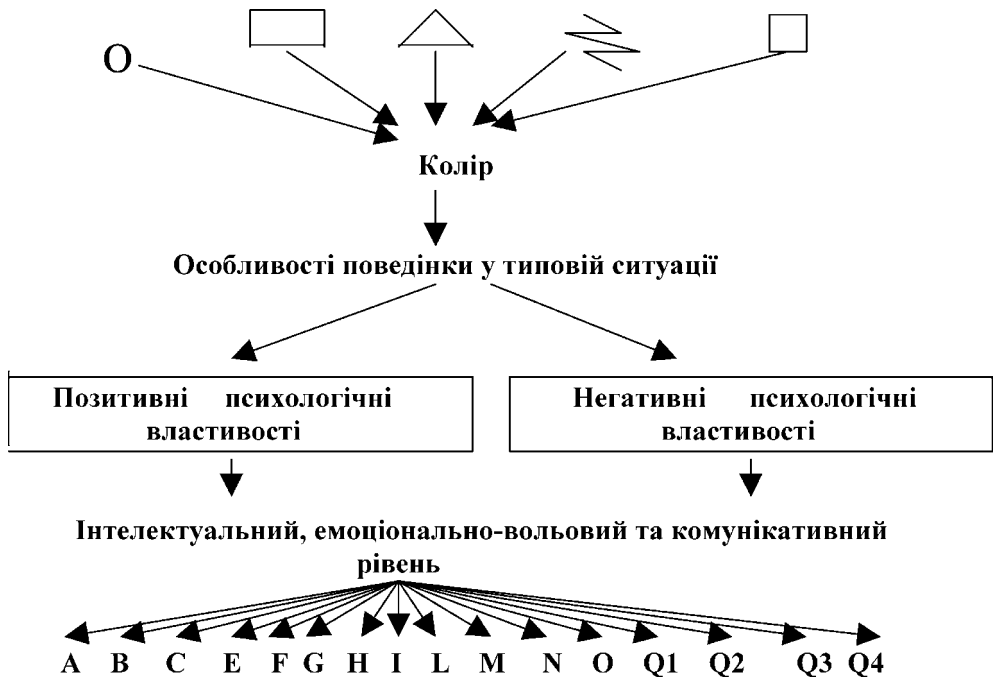

Рис. 1. Складова частина двох методик у сукупності

Вербальна методика складає 16 факторів, що виявляють ті чи інші особливості [7].

Фактор "А" — орієнтований на визначення ступеня товариських відносин людини у групі. При низьких балах — прихований, нетовариський, а при високих балах — безтурботний, товариський.

Фактор "В" — орієнтований на інтелектуальний рівень. При низьких балах розумові здібності — низькі, а при високих балах, відповідно, — високі.

Фактор "С" — орієнтований на емоційну стійкість. При низьких балах — слабкість, завжди засмучений, а при високих балах — сила, реально оцінює обставини, керує ситуацією.

Фактор "Е" — орієнтований на впевненість у собі. При низьких балах — соромлива та поступлива натура, а при високих балах — впевненість у собі.

Фактор "F" — орієнтований на емоційний стан. При низьких балах — песиміст, а при високих — оптиміст.

Фактор "G" — орієнтований на силу характеру. При низьких балах — ледар, схильний до впливу подій та обставин. А при високих балах — завзятий, згуртований, наполегливий у досягненні цілі.

Фактор "H" — орієнтований на рівень активності. При низьких балах характерна соромливість, невідповідальний до своїх сил. А при високих балах — сміливий, схильний до ризику.

Фактор "I" — орієнтований на рівень чутливості. При низьких балах жорстка натура, самовпевнений. А при високих балах — ніжна натура, чутливість.

Фактор "L" — орієнтований на рівень внутрішнього напруження. При низьких балах характерна внутрішня розслабленість. А при високих балах — внутрішня напруженість.

Фактор "M" — орієнтований на рівень мислення. При низьких балах — земні принципи, дрібні думки. А при високих балах суб'єкту властиво мріяти, багато міркувати.

Фактор "N" — орієнтований на рівень дипломатичності. При низьких балах суб'єкту властива наївність, щиросердність та відвертість. А при високих балах — проникливий, хитрий та ощадливий.

Фактор "O" — орієнтований на рівень енергійності. При низьких балах суб'єкт енергійний, життєрадісний. А при високих балах властиве почуття вини, пригнічений.

Фактор "Q1" — орієнтований на рівень довіри до оточуючих. При низьких балах суб'єкт знає, де повинен вірити та не шукати нових ідей, з ваганням відноситися до нового. А при високих балах — людина критичного настрою, не довірятиме авторитетам та спокійно сприйматиме нові погляди.

Фактор "Q2" — орієнтований на рівень залежності до групи. При низьких балах — залежний. А при високих — незалежний, приймає рішення самостійно.

Фактор "Q3" — орієнтований на рівень самоконтролю. При низьких балах — недисциплінованість. А при високих балах — розвинений самоконтроль, суб'єкт добре контролює свої емоції та поведінку.

Фактор "Q4" — орієнтований на рівень мотивації. При низьких балах — низька мотивація, суб'єкту властива лінь. А високі бали показують напруженість, наявність занепокоєння [2].

У тестуванні було встановлено, що з усього числа діагностованих 23% показали високі показники в інтелектуальних особливостях (Фактори "A", "B", "Q1"). У цих суб'єктів спостерігались здогадливність та швидке навчання, надмірна уважність до дрібниць. Вони орієнтовані на зовнішню реальність та слідуєть загальноприйнятим нормам. Практичні і добросовісні. Такі особистості намагаються бути добре інформованими, спокійно сприймають нові не тривалі погляди та зміни, на віру нічого не приймають, доки самі не перевірять.

Лише 5% опитаних властива конкретність і деяка ригідність думки. У цих суб'єктів розвинута уява, вони орієнтуються на свій зовнішній світ та мають високий творчий потенціал. Вони протидіють змінам та їх не цікавлять інтелектуальні міркування. Останній відсоток опитаних не проявили особливо свої інтелектуальні здібності.

Зауважимо, що ті, які інтелектуально грамотні, віддали перевагу прямокутній та квадратній геометричній формі. Квадрат як геометрична фігура символізує невгамовне споживання інформації. Люди, що обирають квадрати — колекціонують усілякі дані. Усі знання — систематизовані, розкладені по полицях. Вони здатні дати необхідну інформацію моментально. Як правило, вони мислять, аналізуючи, це їх

сильна сторона. Вони скоріше "обчислюють" результат, ніж здогадуються про це, надзвичайно уважні до деталей [1].

Прямокутник як геометрична фігура символізує стан мінливості та переходу. Це люди, не задоволені тим способом життя, який вони ведуть у даний момент часу, і тому зайняті пошуком кращого положення. Їм властиві такі особові якості, як допитливість, живий інтерес до того, що відбувається, сміливість. Прямокутники намагаються робити те, що ніколи раніше не робили. Вони проявляють ініціативу, відкриті для нових ідей, цінностей, способів мислення, легко засвоюють все нове. Але зворотною стороною цього є надмірна довірливість, навіюваність, наївність. Тому прямокутниками легко маніпулювати (рис. 2).

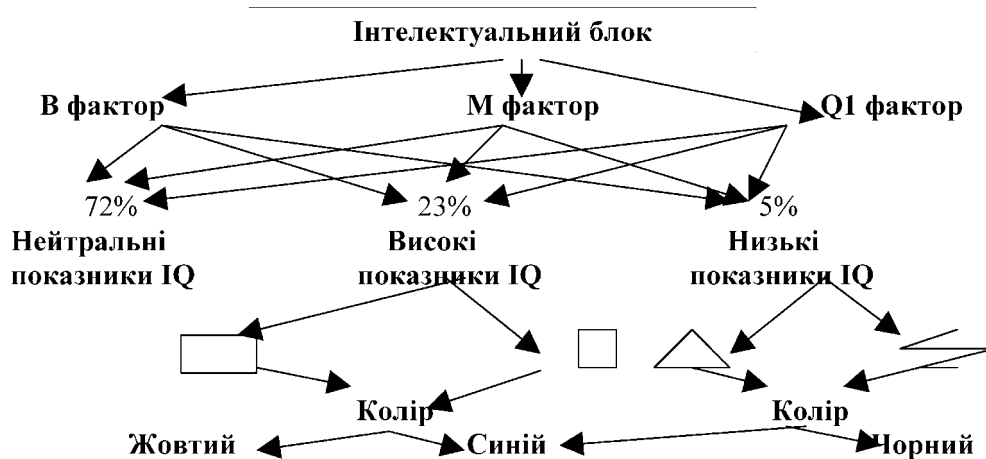

Рис. 2. Інтелектуальні особливості

Колір цих геометричних фігур частіше вибирався жовтий або синій, що говорить про потребу спокійного, "тихо-мирного" стану за наявності гармонії у відносинах [9].

Такі чинники, як "С", "G", "I", "O", "Q3", "Q4" у вербальній методиці характеризують емоційно-вольові особливості тих, що психодіагностуються. Чинники: "С" — рівень емоційної стійкості, "G" — нормативність поведінки, "I" — рівень чутливості, "O" — рівень упевненості, "Q3" — рівень самоконтролю, "Q4" — рівень мотивації (напруги) [3].

З обстежених 23% мають високі показники за цими чинниками. Це працездатні, витримані, мужні з деякою жорсткістю особи. Вони холоднокровні, спокійні і упевнені в собі. Слідують своєму уявленню про себе, добре контролюють свої емоції і поведінку. Серед опитаних суб'єктів, згідно з результатами психодіагностики, незначний відсоток (1%) з низькими показниками за чинниками тих, що характеризують емоційно-вольові особливості.

Отже, високі емоційно-вольові суб'єкти в кольорогеометричному виборі частіше віддавали перевагу зигзагоподібній формі. Особи, що вибирають зигзаг, зовсім не зацікавлені в консенсусі і добиваються синтезу не шляхом уступок, а навпаки — загостренням конфлікту ідей і побудовою нової концепції, в якій цей конфлікт знімається. Причому, використовуючи свою природну дотепність, вони можуть бути вельми уїдливіми, "розплющуючи очі іншим" на можливість нового рішення. Їм складно продуктивно творити в добре структурованих ситуаціях. Їх дратують строго фіксовані обов'язки і постійні способи роботи. Їм необхідно мати велику різноманітність і високий рівень стимуляції на робочому місці. Зигзагоподібна форма символізує "прямолінійного" співбесідника, який "ріже правду в очі", що часто заважає втілювати свої ідеї в життя. Такі особи не сильні в опрацюванні конкретних деталей і не дуже настирні в доведенні справи до кінця, оскільки зі втратою новизни втрачається і їх інтерес до ідеї (рис. 3).

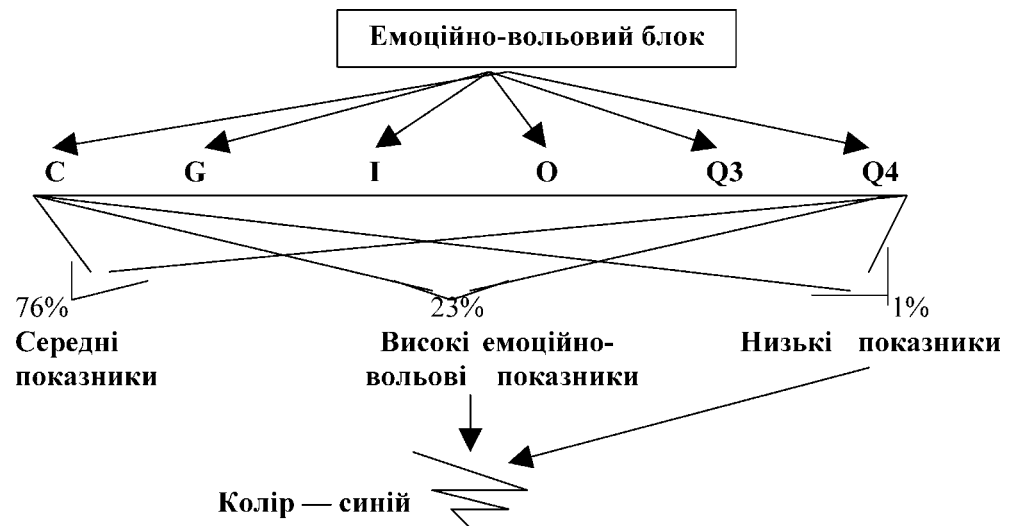

Рис. 3. Емоційно-вольові особливості

Колір геометричної фігури у виборі частіше вибирався синій. Це говорить про те, що таким особам властиве відчуття спільності. Вони залежні від прихильності до значущих людей або ситуації. У них буває сильна напруга, і прагнення позбавитися негативного стресового стану, потреба в увазі з боку інших. Щоб не впасти в стан депресії, вони підтримують себе в активному стані. Їм не подобається, коли інші здогадуються про їх раниму душу. А коли це відбувається, вони стають дратівливими і нетерплячими. Коли має місце депресія, вони поряд із синім кольором вибирали геометричну фігуру чорного кольору. Це колірне поєднання символізує стан занепокоєння і нездатність зосередитися. При цьому вони можуть бути нещирими і прагнуть ухилятися від спілкування [4].

Блок комунікативних властивостей і особливостей міжособової взаємодії у вербальній методиці полягає в чинниках: "А", "Н", "F", "Е", "Q2", "N", "L". Вони символізують: "А" — рівень товарищкості, "Н" — рівень упевненості, "F" — рівень енергійності, "Е" — рівень упевненості в собі, "Q2" — рівень незалежності від інших, "N" — підхід до подій, "L" — символізує емоційне відношення до людей.

Серед досліджених 15% опитаних набрали високі бали по вище перерахованих чинниках, 5% — низькі, та інші 80% — усереднені бали.

Ті, що набрали високі бали в тестуванні, достатньо товариські особи, для яких не складе труднощів заговорити з малознайомими їм людьми. Вони незалежні в своїх думках і поведінці. Їм властива сміливість, готовність мати справу з незнайомими обставинами, схильні до ризику, тримаються вільно. У них позитивне емоційне відношення до людей і в той же час вони не потребують їх схвалення і підтримки (рис. 4).

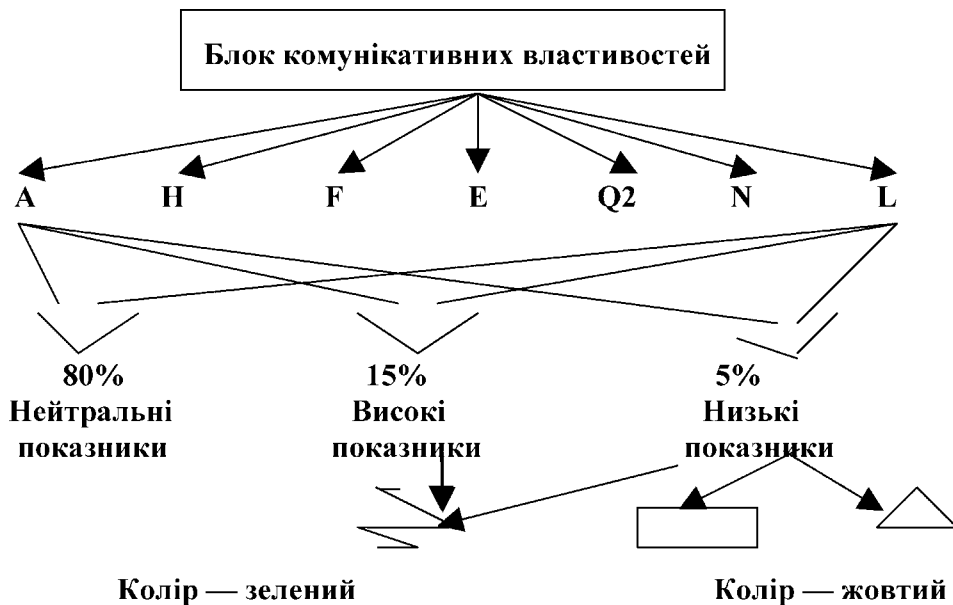

Рис. 4. Особливості міжособової взаємодії

У Кольорогеометричному виборі 15% опитаних віддали перевагу зигзагоподібній формі зеленого кольору, яка символізує рішучість і гнучкість волі, прагнення бути незалежним, добитися визнання [5].

Останні 5% віддали перевагу таким геометричним фігурам як трикутник і прямокутник, що символізує честолюбство, бажання справляти таке враження, щоб на них дивилися знизу вверх. Хочуть бути популярними і викликати захоплення. Вони здатні концентруватися на головній меті і, як правило, досягають її. Дуже не люблять виявлятися неправими і неохоче визнають свої помилки. Можна сказати, що вони бачать те, що хочуть бачити, тому не люблять міняти свої

рішення. Часто категоричні, не визнають заперечень і в більшості випадків поступають по-своєму. Колір цих геометричних фігур частіше вибирався зелений або жовтий, що символізує пильність, спостережливість і волелюбність. Долаючи труднощі, проявляють гнучкість і хорошу пристосованість [10].

У ході проведення тестування ми переконалися, що таку проективну методичку як кольорогеометричний вибір можна застосовувати з вербальною методикою (в даному випадку — опитувальник Кеттелла). Це дає не тільки більш важливу інформацію про особу, що цікавить нас, але і показує наскільки кольорогеометричний вибір можна вдало використовувати в поєднанні з не проектною методикою.

Література

1. Алексеев А. А., Громова Л. А. Психометрія для менеджерів. — Л., 1992. — С. 15.
2. Анастаси А. Психологічне тестування. Т. 2. — М., 1982. — С. 65.
3. Бодаев А. А., Столин В. В. Загальна психодіагностика. — М., 1996. — С. 43.
4. Джос В. В. Практичне керівництво до тесту Люшера. — Кишинів, 1990. — С. 29–54.
5. Люшер М. Сигнали особи. — М., 1993. — С. 87.
6. Пинчук В. А. Аналіз психологічних характеристик, що діагностуються запитальником 16rF Кеттелла/Експериментальні дослідження з проблем загальної і соціальної психології і диференціальної психофізіології. — М., 1979. — С. 27–34.
7. Райгородський Д. Я. Практична психодіагностика. — Самара, 2002. — С. 240–260.
8. Соколова Е. Т. Проектні методи дослідження особи. — М., 1980. — С. 32.
9. Собчик Л. Н. Психодіагностика: методи і методологія. — М., 1990. — С. 4.
10. Скот Ян. "The Luscher color test". — Нью-Йорк, 1971. — С. 112.

Ю. М. Андриєць, соискатель

Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова,
кафедра дифференциальной и экспериментальной психологии

ОСОБЕННОСТИ ПОВЕДЕНИЯ И ЦВЕТОГЕОМЕТРИЧЕСКИЙ ВЫБОР СУБЪЕКТА

Резюме

В ходе проведения тестирования показано, что такую проективную методичку как Цветометрический выбор можно использовать с вербальной методикой (в данном случае — опростника Кеттелла). Это дает не только подробную информацию о личности, интересующей нас, но и показывает, насколько цветометрический выбор хорошо использовать вместе с не проективной методикой. В тестировании приняло участие 278 человек различной возрастной категории.

Ключевые слова: личность, особенности поведения, цветометрический выбор, вербальная методика, проективная методика, пессимист, оптимист, мотивация.

Andriez

Odessa I. I. Mechnikov National University,
The Chair of Differential and Experimental Psychology

**SPECIALS OF BEHAVIOR AND COLOR-GEOMETRY CHOICE
OF PERSON**

Summary

During realization of testing made sure, that such project method as the Color-geometry choice it is possible to be used with a verbal method (in this case is multifactor questionnaire of Kettella). It gives not only the detailed information about personality interesting us but also testifies as far as it is good to use the Color-geometry choice in combination with a not project method. In testing took part 278 employees of MVD of different ages categories.

Keywords: personality, Color-geometry choice, verbal method, project method, pessimist, optimist, motivation, motivation specials.

УДК: 159.9.016:159.923:101.128''20''

О. С. Андрущак, асп.Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
кафедра загальної та соціальної психології

КАТЕГОРІЯ СМISЛУ ТА ПРОБЛЕМА СМISЛУ ЖИТТЯ У СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

В статті подано аналіз категорії смислу та підходів до проблеми смислу життя, та зв'язок смислу з розвитком та становленням особистості, смислу як інтегративної основи та детермінанти розвитку особистості у творах найбільш відомих відчизняних та зарубіжних психологів, таких як З. Фрейд, А. Адлер, В. Франкл, В. Чудновський, Д. О. Леонтьєв, Б. С. Братусь та інших. **Ключові слова:** смисл, смисл життя, особистісний смисл, життєва мета, життєва задача, індивід, особистість.

Розвиток екзистенційної, індивідуальної та гуманістичної психології, а також формування посткласичної методології призвели до необхідності розширення категоріального апарату психології. О. В. Петровський і В. О. Петровський пишуть про те, що категоріальний апарат може бути розширений за рахунок уведення нових категорій. Так, від базисних категорій можна перейти до метапсихологічних та екстрапсихологічних категорій [6].

Категорія смислу належить до екстрапсихологічних категорій і, як відзначають Петровські, при всій своїй специфічності вона невіддільна від інших екстрапсихологічних категорій, таких як категорії особистості, волі, співпричетності, ідеалу та інших. Тому актуальною проблемою сучасної психологічної науки є вивчення і розробка категорій смислу, категорій і понять, що лежать у її основі, а також проблематики, зв'язаної зі смислом життя людини і його впливом на становлення і розвиток особистості. Також останнім часом зросла кількість публікацій, автори яких звертаються до теми смислу життя, що теж свідчить про гостру актуальність і важливість цієї проблеми.

Серед вітчизняних авторів проблема смислу, смислу життя, смислоутворення та смислової наповненості життя широко представлена в роботах Д. Колесова, А. А. Бодальова, Н. Г. Петрова, Д. О. Леонтьєва, А. Г. Асмолова, Б. В. Зейгарник, В. Е. Чудновського, С. Л. Франка, Б. С. Братуся, В. Ф. Сержантова, К. О. Абульханової-Славської і багатьох інших. У закордонній психології ці проблеми розглядалися в роботах таких авторів, як З. Фрейд, А. Адлер, В. Франкл, М. Хайдеггер, Е. Гуссерль, К. Ясперс, О. Маслоу, Е. Вайскопф-Джолсон, Ф. Фенікс, Дж. Ройс, С. Мадді й інших.

У нашій роботі ми поставили перед собою завдання проаналізувати категорію смислу, різні підходи до проблем смислу та смислу життя в найбільш відомих роботах відчизняних та закордонних психологів з метою визначення того, як категорія смислу зв'язана з категорією

особистості, яку саме роль грає смисл у розвитку особистості, чи є смисл життя інтегративною основою та детермінантою її розвитку.

Проблема смислу розглядалася в психології давно, практично із самого початку її становлення як науки і має багато ракурсів розглядання.

Вивчаючи роботи різних авторів, ми бачимо існування різних підходів до проблеми смислу. Смисл розглядався ними як еквівалент смислу життя, особистісному смислу, смислу як інтегративній характеристики особистості, смислу як життєвій задачі, життєвій меті. Також можна відзначити, що поняття смислу життя тісно зв'язано з такими психологічними поняттями як потреби, мотиви, цінності, установки, життєві цілі, свідомість і особистість. Деякі автори говорять про подвійність такого феномена як смисл життя, яка проявляється у тому, що з однієї сторони він виходить за його межі, а з іншої — задає людині шлях, направляє її життя, є інтегративною основою розвитку її особистості.

Аналізуючи категорію смисла, Петровські пишуть про те, що смисл укладає в собі цілком усвідомлене особистістю самокоштовне почуття, що не тільки виражає, але і переважає приватні інтереси діяльності і спілкування [6].

Стосовно історії введення в наукову психологію поняття смислу та його подальшого розвитку досить повний аналіз приведено у працях Д. О. Леонт'єва, який пише про те, що до наукової психології це поняття було введено З. Фрейдом, який, однак, згодом відмовився від його використання. У його теорії смисл є лише якоюсь ширмою, що ховає дійсну причину дій людини [3].

Перше альтернативне стосовно фрейдівського, розгорнуте розуміння смислу сформульоване в пізніх роботах Альфреда Адлера. Адлер приймав людину за неподільне ціле, що у кожній дії виражає свою мету і прагне досягти її. Мета людської діяльності є продуктом цілісності особистості, минулого, сьогодення і прагнення до майбутнього. В індивідуальній психології — напрямі глибинної психології, засновником якої є Адлер, така якість як реалізація життєвої мети чи смислу життя є провідною у всіх проявах особистості, починаючи з перших 3–5 років життя дитини. І саме в ній складається життєвий стиль особистості. Адлер характеризує свою систему індивідуальної психології як навчання про смисл людських дій і експресивних проявів, про смисл, що індивіди додають світові і самим собі [4].

Саме індивідуальний смисл життя, розуміння якого служить, за Адлером, ключем до розуміння всієї особистості в цілому, виступає в нього як одне з центральних пояснювальних понять. Смисл життя первинний стосовно смислів окремих дій. Смислові життя Адлер присвятив ще в 1924 році спеціальну статтю, у якій писав: "Смисл життя не можна вивести з казуальних відносин, і тим більше з особистих уявлених представлень, а лише... з переслідування мети, з пошуку рішення задачі, заданого через умови". Адлер зв'язує тут смисл життя зі своїми представленнями про три фундаментальні життєві проблеми, що впливають із трьох об'єктивних аспектів людського буття. Факт життя людини на Землі в конкретних умовах

існування породжує проблему праці і професійного самовизначення: факт життя людини в суспільстві породжує проблему міжособистісних відносин, кооперації і дружби; факт існування двох статей породжує проблему відносин між ними, любові і шлюбу. Смысл життя, за Адлером, визначається цими трьома зв'язками, укладений у них, і правильне рішення трьох життєвих проблем допомагає знайти його [3].

Адлер визнає, що ніхто не може похвастатися володінням щирим, абсолютним смыслом життя: смислів стільки ж, скільки людей, і жоден смысл життя, скільки-небудь виконуючи свою інтегруючу функцію, не може бути названий помилковим. Разом з тим він виділяє психологічний критерій "істинності" смыслу: "Ознака всіх щирих "смыслів життя" — це те, що вони є загальними, тобто такими смыслами, що інші можуть розділити і прийняти для себе". Навпроти, особистості, що відхиляються — невротики, психотики, злочинці, наркомани мають лише приватний сенс життя, що замикається на них самих і "...по суті не є смыслом узагалі". "Смысл можливий лише в комунікації: слово, що означає щось лише для однієї людини, було б позбавлене смыслу. Те ж відноситься до наших цілей і дій, їхній єдиний смысл — смысл для інших [3].

Важливим моментом в теорії Адлера є те, що він відзначає, що смысл життя, життєві цілі впливають на розвиток особистості, але він не розкриває того, як саме цей вплив відбувається.

Так, відповідно до представлень Адлера, саме смысл життя — правильний або помилковий — знаходить висвітлення у всіх поведінкових проявах, установках, психічних процесах і рисах характеру індивіда і є джерелом їхнього змісту. Для того щоб визначити смысл окремих дій, психолог повинний вміти оцінити смысл життя індивіда [4, с. 32].

Таким чином, в теорії Адлера можна відслідити досить тісний зв'язок категорій смыслу та особистості, саме смысл життя людини, який розкривається через ті цілі, які людина ставить перед собою та які вона намагається досягти протягом всього життя, виконує інтегративну функцію та впливає на розвиток особистості. Також важливою характеристикою істинності індивідуального смыслу людини є здатність інших людей прийняти та розділити цей смысл, що неможливо по відношенню до приватних смислів особистостей з відхиленою поведінкою, що також свідчить про важливу роль смыслу у розвитку цілісної, розвиненої особистості, здатної нормально існувати у соціумі.

В теорії Юнга смысл також є одним із провідних понять, на його думку, кожна людина має завдання знайти смысл, завдяки якому вона живе. До того ж цей смысл не можна вивести з природних умов існування людини, він, на думку Юнга, зв'язаний лише з постановкою культурних або духовних цілей, прагнення до яких є необхідною умовою щиросердечного здоров'я [4, с. 34].

На думку Д. О. Леонтьєва в психологічних теоріях Фрейда, Адлера і Юнга утримуються в зародковій формі практично всі основні ідеї, властиві більш пізнім підходам до проблеми смыслу. Фрейд показав осмислений характер мимовільних поведінкових проявів, простежив зв'язок смыслу з актуальними мотивами й історією життя особистос-

ті. Адлер звернув увагу на фінальні зв'язки поведінкових смислів життя із загальною їх спрямованістю, розробив психологічну теорію смислу життя і її вплив на психічні процеси, а також звернув увагу на суб'єктивний смисл, що здобувають для людини обставини її життєдіяльності. Юнг ще раніше, ніж Адлер, відзначив фундаментальну спрямованість людини на відшукування смислу свого життя, представивши її як спеціальну задачу і потребу. Але не дивлячись на те, що всі ці автори досить широко розробляли поняття смислу та смислу життя, в їх теоріях залишається ряд невизначених питань. Вони не дали чіткого визначення понять смислу і смислу життя, не досить розкриті механізми його формування, його впливу на смисли окремих дій людини і на розвиток особистості, його зв'язку з потребами, мотивами та цінностями людини.

Ще одним відомим психологом, у працях якого велику увагу приділено проблемі смислу життя, є В. Франкл. В його теорії смисл представлено як життєву задачу. У якості ведучої рушійної сили поведінки, він виділяє прагнення людини знайти і виконати смисл свого життя. Прагнення до пошуку і реалізації людиною смислу свого життя Франкл розглядає як уроджену мотиваційну тенденцію, властиву усім людям, і яка є основним двигуном поведінки і розвитку особистості. Франкл пише про те, що для того, щоб жити й активно діяти, людина повинна вірити в смисл своїх вчинків [7].

На думку Франкла, людина прагне знайти смисл і відчуває фрустрацію або вакуум, якщо це прагнення залишається нереалізованим. Не людина порушує питання про смисл свого життя — життя порушує це питання перед нею, і людині приходиться щодня і щогодини відповідати на нього — не словами, а діями. Смисл не суб'єктивний, людина не обирає його, а знаходить у світі, в об'єктивній дійсності, саме тому він виступає для людини як імператив, що вимагає своєї реалізації [7]. Усі смисли, на його думку, концентруються в особливому "ноєтичному вимірі" психологічної структури особистості. До того ж він говорить про те, що смисл життя може бути не вимовний словесно або взагалі невимовний.

Таким чином, аналізуючи теорію Франкла, не можна не відмітити присутність моментів схожих з теоріями Фрейда, Адлера та Юнга, але потрібно відмітити й новизну і оригінальність цієї теорії, введення нових понять та розширення понять смислу та смислу життя. Смисл життя представлений в нього як життєва задача, яка полягає в пошуку та реалізації цього смислу, у той же час смисл життя, на його думку, є вродженою мотиваційною тенденцією, яка виконує роль основного двигуна у розвитку особистості, але механізми цього впливу є не розкритими. Важливо також те, що Франкл підкреслює об'єктивність смислу, яка обумовлена тим що людина знаходить смисл не в собі, а в навколишньому світі, через це смисл є імперативом, який потребує свого вирішення. Не вирішеними в цій теорії залишаються такі питання, як відсутність чіткого визначення того, що ж саме представляє смисл життя і як практично можна його вивчати.

Ряд авторів розглядали смисл як інтегративну основу особистості і підкреслювали важливе значення смислу життя у її формуванні та розвитку особистісних якостей.

У роботах Ройса і Пауелла використовується поняття особистісного смислу, яке асоціюється в них з поняттям значимості, "яку кожен індивід приписує критичним аспектам буття". Основною функцією інтегративної надсистеми, що позначається терміном "особистість", є, по Ройсу і Пауеллу, підтримка, оптимізація і стабілізація особистісного смислу, що розглядається як чисто суб'єктивне утворення. В цьому відношенні позиція Ройса і Пауелла протилежна позиції Франкла. "Особистісний смисл не є щось існуюче в зовнішньому світі і конфронтуюче індивідів ззовні і що диктує, який крок їм почати. Це бачення, що кожен з нас повинний створювати для себе спочатку" [4, с. 44].

Ройс і Пауелл відзначають, що особистісний смисл розвивається в плінні життя, зміщується з фізіологічних потреб у дитячому віці на цінності у віці більш старшому [4].

Таким чином, можна відзначити що у працях Ройса і Пауелла також простежується тісний зв'язок між категоріями смислу та особистості, який насамперед розкривається у понятті особистісного смислу. Особистість, на їхню думку, є інтегративною надсистемою, основною функцією якої є підтримка, стабілізація та оптимізація особистісного смислу, який в той же час є інтегративною основою особистості. На відміну від теорії Франкла, в них особистісний смисл є суб'єктивним утворенням, яке розвивається протягом всього життя та зміщується з фізіологічних потреб на цінності.

Найбільш розгорнутим підходом до смислу в аспекті інтеграції особистої і соціальної дійсності є теорія Ф. Фенікса. Він зв'язує саму сутність людини з її спрямованістю на здійснення смислу. А смисл він розумів як інтеграцію особистісної та соціальної дійсності, як взаємодію особистісного та соціального в людині, та інтегративну основу особистості.

У рамках екзистенціальної персонології С. Мадди також відводить смислові роль вищого інтегративного початку особистості. "Людина не може стати дорослою, не вирішивши, що є що, що є цікавим, що щирим, чим варто займатися. Якщо людина працює, ростить родину, захоується і т. д., то це тому, що все це — види діяльності, що приносять їй якийсь смисл. Як тільки ми приймемо, що будь-яка діяльність може мати або не мати для нас смисл, нам уже не уникнути екзистенціального питання про те, чому ми взагалі встаємо з ліжка вранці і далі, чому ми продовжуємо жити [4, с. 48].

Таким чином, проаналізувавши підходи до смислу та смислу життя у зарубіжній психології ми бачимо, що ці поняття досить широко розробляються і мають багато ракурсів вивчення, що простежується тісний зв'язок між категоріями смислу та особистості, що в різних підходах смисл має різний характер походження, в деяких авторів він є лише об'єктивним утворенням, в інших — лише суб'єктивним. На нашу думку, доцільніше розглядати його як інтеграцію особистісного та соціального, як інтегративну основу особистості. Важливим також є те, що в більшості з цих теорій підкреслюється роль смислу у розвитку особистості, але не розкритими залишаються механізми цього впливу.

Серед вітчизняних вчених і вчених ближнього зарубіжжя проблема смислу найбільш представлена у роботах Д. О. Леонтєва, Д. Колесова, Б. С. Братуся, Н. Г. Петрова, О. О. Бодальова, В. Е. Чудновського, О. Г. Асмолова та інших.

Д. Колесов, Н. Г. Петров, О. О. Бодальов у своїх працях намагаються описати смисл життя через цінності. В концепції Н. Г. Петрова смисл — це віднесення цінностей до суб'єкту, суб'єктне буття цінностей, тобто це цінності, нібито поміщені до суб'єкту за допомогою переживання та досвіду, включені в життя та діяльність. Сенси, так само як і цінності, бувають чуттєвими і надчуттєвими. І саме цінності, на думку Петрова, утворюють сенси [2].

Д. Колесов пише про те, що смисл життя — це психологічний спосіб переживання життя в процесі його здійснення, це проекція всього життя на кожний з його етапів, смисл кожного з яких полягає в самій можливості переходу до наступного етапу. У своєму житті будь-яку справу людина спочатку задумує, визначає її мети і характер необхідних дій, а потім здійснює. Він пише, що маючи мотив, можна знайти мету, а, знайшовши мету, можна знайти смисл [2].

Важливим, на думку багатьох авторів, є те, що саме життя не має смислу, смисл є чи ні тільки в самого індивіда, і він виявляється в аспекті його відношення до життя. Колесов також відзначає, що смисл — специфічне в плані переживань явище психічної діяльності, і специфікою смислу є механізм додаткового емоційного підкріплення правильності дій, що ведуть до досягнення мети. Він пише: "Якщо що-небудь перешкоджає реалізації мети, то, крім механізмів волі, додатково підключаються емоції, що спонукують індивіда переживати і шукати смисл своїх дій. При переживанні відсутності смислу індивід переживає недосяжність мети, незадоволеність потреби" [2].

На думку Колесова, люди, упевнені в собі, здатні чітко усвідомлювати і яскраво переживати наявність у них смислу: тобто смислоутворення в них знаходиться на високому рівні. Це є важливою цінністю індивіда, формуючи, до речі, і таку рису особистості, як оптимізм: коли зі смислоутворенням немає утруднень, легко бути впевненим у собі і виявляти оптимізм [2].

Д. Колесов відзначає такий важливий момент, як зв'язок смислу з системою потреб та ціннісних орієнтирів, він пише про те, що смисл — це оцінка: оцінка себе як діючого початку, оцінка характеру своїх дій як вихідних від самого себе, оцінка відповідності їх власним потребам. Пошук смислу чого-небудь — це процес його оцінювання з позиції себе самого, сформованої в собі системи потреб і ціннісних орієнтирів [2].

Він дає наступне визначення смислу життя — проекція всього життя на кожний з його етапів, смисл кожного з яких полягає в самій можливості переходу до наступного етапу.

Таким чином, можна відзначити, що в концепціях Колесова, Петрова, Бодальова смисл тісно зв'язаний з системою потреб та ціннісних орієнтирів особистості. Саме наявність смислу надає людині можливість переходу з одного етапу життя до іншого, можливість виходу з кризи, яка супроводжує ці переходи, можливість розвитку особистості.

Також Колесов відзначає, що здатність усвідомлювати наявність смилу, свідчить про високий рівень смислоутворення, який притаманний впевненим у собі людям.

Великий внесок у вивчення категорії смислу зроблено Б. С. Братусем, яким було введено нове поняття "смилова сфера особистості". Він розглядає процес породження смислів, як одну з найважливіших сторін людського буття. У структурі свідомості він виділяє особливий вищий рівень, відповідальний за виробництво смислових орієнтацій, визначення загального смислу і призначення свого життя, відносин до інших людей і себе самого. З цим рівнем Братусь зв'язує ядро особистості, що задається системою загальних смислових утворень [1].

Братусь пише про те, що сукупність основних відносин до світу, людей і себе утворюють у своїй єдності властиву людині моральну позицію. Така позиція особливо міцна, коли вона стає свідомою, усвідомленою. Причому, чим вище в системі знаходиться смислове утворення, тим складніше йде робота по усвідомленню, оскільки все ширше і невизначеніше стає галузь смислоутворюючої дійсності, усе складніше й опосередкованіше стають зв'язки і відносини всередині особистості. Усвідомлені смислові утворення, що носять гранично загальний характер, називаються особистісними цінностями. Сповідання цих цінностей закріплює єдність і самототожність особистості в значущих відрізках життя, надовго визначаючи моральний дух особистості [1].

Згідно Братусю, розвиток особистості можна описати так. Людина прагне зайняти визначену життєву, насамперед міжлюдську, моральну позицію, потім ця позиція повинна бути усвідомлена, тоді людина несе відповідальність за неї, вона затверджує її своїми вчинками, справами, усім своїм життям. І хоча ця позиція вироблена і належить суб'єктові, а тому глибоко упереджена, по своєму об'єктивному значенню вона є приналежністю людського суспільства, продуктом і одночасно причиною руху міжлюдських зв'язків [1].

Таким чином, в теорії Братуся також простежується тісний зв'язок категорій смислу та особистості, він вводить таке важливе поняття як "смилова сфера особистості", пов'язує ядро особистості з особливим вищим рівнем у структурі свідомості людини, який відповідає за виробництво смислових орієнтацій. Усвідомлені смислові утворення він називає особистісними цінностями, які відіграють велику роль у визначенні людиною своєї життєвої позиції.

Ще одним автором, підходу якого слід приділити увагу, є В. Чудновський. Він розглядає феномен смислу життя з погляду співвідношення "зовнішнього" і "внутрішнього". На його думку, смисл життя — особливе психічне утворення, що має свою специфіку виникнення, етапи становлення, психологічну структуру. Суть смислу життя як психологічного феномена в тім, що, виникаючи в результаті взаємодії "зовнішнього" і "внутрішнього", він разом з тим еманіпується від того й іншого і починає діяти як "буферний механізм", як система "противаг", що не допускають однобічного підпорядкування "зовнішньому" і разом з тим перешкоджають перетворенню людини в раба власних потреб, потягів, своїх безпосередніх сиюминутних інтересів [6, с. 148].

Чудновський відзначає, що смисл життя грає велику роль у становленні особистості, але ця роль може бути не тільки позитивною, а й негативною.

Таким чином, проаналізувавши різні підходи до проблеми смислу та смислу життя у найбільш відомих підходах зарубіжних та вітчизняних авторів, можна зробити висновки про те, що категорія смислу у психології є досить широко розроблюваною, простежується тісний зв'язок цієї категорії з категорією особистості. В більшості теорій смисл є інтегративною основою особистості, тобто розуміється як взаємодія індивідуального та соціального в людині. Сміслова сфера особистості є соціальнообумовленою, що в особистості, яка існує в соціумі, є свої смисли, але вони можуть бути зрозумілі іншими членами цього соціуму.

Також можна зробити висновки про те, що смисл впливає на зміст і спрямованість усієї життєдіяльності індивіда, на розвиток особистості, але механізми цього впливу є досі не розкритими. Що смисл життя є якоюсь основою, завдяки якій можливий подальший розвиток особистості індивіда і його існування взагалі, а також про те, що найбільшу роль смисл життя грає саме в кризові періоди життя, будучи тією основою, яка дозволяє перебороти кризу і знайти потрібний напрямок розвитку.

Але важливо й те, що існує ряд невирішених питань, зв'язаних з цими проблемами. Так, дотепер жоден з авторів не дав чіткого визначення смислу, а також, незважаючи на те, що багато авторів указують на значимість смислу життя в розвитку особистості, самі механізми цього впливу є не досить розкритими, в першу чергу через те, що недостатньо розроблені саме практичні методи дослідження смислової сфери особистості. Саме вивчення того, яку саме роль відіграє смисл у розвитку особистості, чи є він інтегративною основою та детермінантою її розвитку можна визначити як перспективу нашого подальшого дослідження.

Література

1. Братусь Б. С. К изучению смысловой сферы личности. — Вестник Моск. Ун-та. Серия 14. Психология. — 1981. — № 2. — С. 46–56.
2. Колесов Д. Психология смысла // Развитие личности. — М.: Смысл. — 2003. — № 1. — С. 47–76.
3. Леонтьев Д. А. Из истории проблемы смысла в психологии личности: З. Фрейд и А. Адлер // Методологические и теоретические проблемы современной психологии / Под ред. М. В. Бодунова и др. — М.: ИПАН СССР, 1988. — С. 110–118.
4. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, структура и динамика смысловой реальности. — М.: Смысл, 1999. — 486 с.
5. Чудновский В. Э. Психологические проблемы смысла жизни // Вопросы психологии. — 1995. — № 4. — С. 147–151.
6. Петровский О. В., Петровский В. О. Категориальная система психологии // Вопрос психологии. — 2000. — № 5. — С. 3–17.
7. Франкл В. Человек в поисках смысла: [Сборник]: Пер. с англ и нем. / Общ. ред. Л. Я. Гозмана, Д. А. Леонтьева. — М.: Прогресс, 1990. — 366 с.

О. С. Андрущак

Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова,
кафедра общей и социальной психологии

**КАТЕГОРИЯ СМЫСЛА И ПРОБЛЕМА СМЫСЛА ЖИЗНИ
В СОВРЕМЕННОЙ ПСИХОЛОГИИ**

Резюме

В статье приведен теоретический анализ категории смысла и подходов к проблеме смысла и смысла жизни, связи смысла с развитием и становлением личности, смысла как интегративной основы и детерминанты развития личности в работах наиболее известных отечественных и зарубежных психологов, таких как З. Фрейд, А. Адлер, В. Франкл, В. Э. Чудновский, Д. А. Леонтьев, Б. С. Братусь и другие.

Ключевые слова: смысл, смысл жизни, личностный смысл, жизненные задачи, жизненные цели, индивид, личность.

O. S. Andrushchak

Odessa I. I. Mechnikov National University

**CATEGORY OF SENSE AND PROBLEM OF LIFE SENSE
IN MODERN PSYCHOLOGY**

Summary

The article deals with the problem of sense and life sense in modern psychology.

Keywords: sense, life sense, personal sense, life problem, life aim, individuality, persona.

УДК 159.98:159.9.018

М. Е. Білова, асп.Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
кафедра загальної та соціальної психології

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВІДБІР СПІВРОБІТНИКІВ НЕДЕРЖАВНИХ ПІДПРИЄМСТВ БЕЗПЕКИ

У статті розглядається проблема вивчення індивідуально-особистісних особливостей співробітників недержавних підприємств безпеки, їхня відповідність професійно важливим якостям. Робота в складних умовах вимагає обліку багатьох індивідуальних психологічних особливостей особистості співробітників з погляду їхньої професійної придатності. Ефективність роботи недержавного охоронного підприємства безпосередньо залежить від професійної підготовки, надійності співробітників, якісного відбору та розстановки кадрів.

Ключові слова: індивідуально-особистісні особливості, професійна придатність, методика ММРІ-2.

Актуальність дослідження проблеми професійного відбору кадрів у недержавні підприємства безпеки обумовлена тим, що сьогодні в Україні поряд з державними правохонавчими й правоохоронними органами, вагомий внесок у забезпечення порядку й безпеки підприємств різних форм власності, захист життя й здоров'я громадян вносять недержавні охоронні структури, які виникли в нашій країні близько 10 років тому. У цей час недержавні підприємства безпеки (далі НПБ) виконують не тільки правоохоронну функцію, але й грають важливу соціальну роль, забезпечуючи робітничі місця, сприяючи тим самим формуванню повноцінного демократичного суспільства.

Вивчення досвіду професійного відбору й підготовки кадрів співробітників недержавних підприємств безпеки, аналіз теоретичних джерел вказують на те, що особливості професійної діяльності й психологічного профвідбору досліджені недостатньо й вимагають подальшої розробки відповідних методологічних і методичних рекомендацій. Ефективність роботи недержавного охоронного підприємства, у тому числі й економічна, прямо залежить від професійної підготовки, надійності співробітників, якісного відбору й розміщення кадрів. Робота в складних і екстремальних умовах вимагає обліку багатьох індивідуальних психологічних і психофізіологічних особливостей особистості співробітників з погляду їхньої професійної придатності, під якою мається на увазі сукупність фізичних, психологічних і психофізіологічних особливостей, необхідних і достатніх для досягнення співробітниками, при наявності спеціальних знань, умінь і навичок, суспільно прийнятної ефективності праці [1].

Нами було проведено дослідження в групі співробітників, прийнятих на роботу в різні НПБ м. Одеси (усього — 130 чоловік). Ціль дослідження — виявлення найбільш придатних за своїми індивідуаль-

но-психологічними якостями працівників і осіб, які за своїми інтелектуальними здатностями, психічним складом, особистісними особливостями не відповідають вимогам, пропонованим до працівників служб безпеки. У ході дослідження нами були розроблені професіограми, на основі яких визначені необхідні професійно важливі якості, уміння й здатності, необхідні для успішного здійснення співробітником НПБ своїх функціональних обов'язків. При визначенні професійної придатності людини до діяльності співробітника охоронної служби істотне значення мають його психофізіологічні властивості й особистісні особливості. Серед них наступні: високий рівень психічної й фізичної витривалості, здатність до швидкої перебудови дій в екстремальній ситуації, високий рівень психічної стійкості, витримка, гарний контроль над емоціями, відсутність різких коливань настрою, здатність утримуватися від необдуманих і імпульсивних дій. Досить високий рівень концентрації, обсягу уваги, гарна спостережливість, зорова, слухова пам'ять і ряд інших якостей, так само необхідних для успішної діяльності співробітника охорони. Крім того, існує ряд протипоказань для роботи в охоронних службах [2]. До психофізіологічних і психологічних протипоказань відносяться: наявність високої невротизації й психотизації особистості; слабкий тип нервової системи; підвищена тривожність; емоційна нерівноваженість, імпульсивність, низькі показники розподілу й концентрації уваги; недостатньо розвинені пам'ять і мислення; домінування установок на застосування фізичної й вербальної агресії; схильність до психічної дезадаптації.

Враховуючи досвід професійно-психологічного відбору, накопиченого в деяких державно-правових відомствах, близьких за характером роботи своїх співробітників до професійної діяльності працівників недержавної служби охорони, а також результати аналізу першоджерел, нами була скомплектована батарея тестів. У якості однієї з базових застосовувалася методика ММРІ-2 (адаптація Ф. Б. Березіна, 1995 р.) Тест протягом тривалого періоду успішно застосовується в клінічній практиці, для тестування психічно здорових людей в ході консультування, при профвідборі військовослужбовців, судовій психолого-психіатричній експертизі [3]. Аналіз застосування методики, її сильних і слабких сторін викладений у роботах Анастаси А., Балабанової Л. С., Березіна Ф. Б., Беспалько І. Г., Бурлачука Л. Ф., Сфремової Г. Х., Зеленової М. Е., Лезебної Е. О., Мірошнікова М. П., Морозова С. М., Рожанець Р. В., Собчик Л. Н., Тарабріної І. В., Цильмак А. Н. Після тестування й складання психологічного висновку проводилося спостереження за практичною діяльністю співробітників протягом 4–6 місяців. Далі була зроблена оцінка рівня професійної успішності працюючих у фірмі охоронців. Для цієї мети використовувався метод експертної оцінки. За рівнем професійної придатності 130 співробітників були розділені на три групи. У першу групу ввійшли 32 людини, які повністю відповідають вимогам спеціальності. Друга група чисельністю 51 людина — середній рівень професійної придатності, 47 — були визнані професійно непридатними, з них згодом були звільнені за службовою невідповідністю 43 людини. Крім того, на основі тих же критеріїв була сформована окрема ("еталонна") група, що містила в собі найбільше професійно успішних працівників охорони.

При аналізі результатів дослідження враховувалася форма профілю, співвідношення шкал по висоті, загальний підйом графіка, абсолютна й відносна величина піків. У процесі аналізу отриманих даних оцінювалася вірогідність розходження середніх показників між двома вибірками за критерієм Стьюдента; визначалися парні й множинні коефіцієнти кореляції; рівняння множинної регресії для оцінки тісноти зв'язку між величинами окремих показників і приналежністю спостереження до того або іншого класу. Оцінка даних статистичного розподілу здійснювалася за допомогою: середньої арифметичної (M), середньоквадратичного відхилення ($\pm\sigma$) і помилки середньої ($\pm m$), моди (Mo), першого й третього квартиля (Q1–Q3), тобто 25–50–75% випробуваних. Результати дослідження дозволили розробити кількісні критерії оцінки кандидатів на роботу в НПБ як за іншими методиками, так і за методикою ММРІ-2 з віднесенням їх до однієї із груп професійної придатності. Дані подані у таблиці 1.

Таблиця 1

**Середньостатистичні показники трьох груп охоронців,
що відрізняються за рівнем професійної успішності**

Показники	Рівень професійності			t
	низький	середній	високий	
L	62,8 ± 2,96	55,0 ± 2,00	59,2 ± 2,57	1,9
	65 56 — 70	48 48 — 61	56 48 — 70	
F	61,2 ± 4,31	59,6 ± 2,72	53,1 ± 2,40	2,0*
	55 55 — 82	51 51 — 67	42 42 — 58	
K	52,2 ± 2,17	49,4 ± 1,51	54,9 ± 1,57	2,5**
	45 45 — 56	56 43 — 56	60 47 — 60	
Hs	53,8 ± 2,73	52,5 ± 1,54	48,7 ± 1,57	1,6*
	49 46 — 65	49 46 — 59	50 42 — 54	
D	55,6 ± 1,21	53,5 ± 1,56	55,0 ± 1,11	2,1*
	54 54 — 59	52 50 — 57	52 52 — 57	
Hy	49,3 ± 2,05	45,4 ± 1,60	47,9 ± 1,63	1,8*
	52 42 — 54	52 38 — 52	43 43 — 50	
Pd	55,0 ± 2,12	52,4 ± 1,33	51,7 ± 1,50	2,2*
	60 46 — 61	51 46 — 57	49 46 — 56	
Mf	45,4 ± 2,22	43,7 ± 1,56	44,3 ± 1,45	0,6
	32 35 — 52	32 38 — 50	38 38 — 50	
Pt	50,8 ± 2,23	53,6 ± 1,31	48,3 ± 1,33	2,8**
	57 42 — 57	47 47 — 58	47 44 — 53	
Sc	54,1 ± 3,11	53,6 ± 2,05	46,9 ± 1,71	2,0*
	41 41 — 62	48 48 — 60	48 42 — 50	
Ma	60,7 ± 2,56	57,7 ± 2,05	53,6 ± 1,93	2,2*
	56 51 — 70	51 49 — 67	51 48 — 58	
Si	50,5 ± 1,58	51,0 ± 1,55	47,2 ± 1,32	1,6*
	55 47 — 56	52 44 — 56	48 42 — 49	
Індекс Уелша	-7,06 ± 2,25	-7,41 ± 1,31	-12,6 ± 1,76	1,7*
	-9 -15 — +3	-10 -13 — 4	-13 -18 — -8	

Як показали дослідження, ММРІ-2 дозволяє прогнозувати рівень соціальної, професійної адаптації особистості, проводити порівняльний аналіз, користуючись психологічними критеріями оцінки їхніх індивідуально-психологічних якостей. При оцінці тестових профілів особистості професійно успішних співробітників охорони, отриманих за допомогою ММРІ-2, було виявлено кілька типів. Один із розповсюджених типів професійно успішних працівників (приблизно одна третина) склали ті, у тестовому профілі особистості на першому (другому) місці як ведучі перебувають шкали 2 з показниками, близькими до 53–57 Т-балів і шкали 9 з показниками, близькими до 48–58 Т-балів. Також, у порівнянні із двома іншими групами, є присутнім зниження тестових показників по шкалах F і Ну (відповідно 45–58 і 43–50 Т-балів). Однак працівники, у профілі особистостей яких спостерігалось значне підвищення (більше 65 Т-Балів) величини шкали 2, особливо в сполученнях із такими ж високими показниками шкал 4, 6 і 8, або при значному підвищенні значень шкали 9 (більше 70-Т балів) у сполученнях з підвищеннями по шкалах 4, 6, набагато частіше проявляли агресивні форми реагування, що мали імпульсивний характер. Вони сутужніше адаптувалися до соціальних умов, до своєї професійної діяльності, відрізнялися зниженою опорністю до стресу й у силу цього визнавалися негідними до служби. При аналізі групи професійно неуспішних охоронців, що ввійшли в 3-ю групу на підставі об'єктивних критеріїв оцінки їхньої діяльності, виявилось, що одну третину її склали робітники, у тестовому профілі яких у якості ведучих були шкали F, 4, 8, 9 зі значними перевищеннями норми (близько 80 Т-Т-балів і вище). На подібний несприятливий із професійної точки зору профіль особистості зверталася увага й при відборі в органи внутрішніх справ [4]. Також значну групу в межах третьої становили працівники із провідними шкалами 4, 7, 9, при цьому відзначалося стабільне підвищення шкали L (65–70) і зниження шкали Fm (32). Таким чином, типи тестових профілів з високими значеннями згаданих вище шкал були визнані прогностично несприятливими в умовах діяльності, що пред'являє підвищені вимоги до психіки суб'єкта, його емоційної, нервово-психічної стійкості, і вимагають поглибленого клінічного обстеження кандидата, що надходить на службу в охоронні фірми. Особливої уваги серед співробітників служби охорони заслуговують особи, у тестовому профілі яких провідною є шкала 4. До оцінки її показників варто підходити досить обережно й диференційовано, залежно від висоти профілю й показників інших шкал. Так, підвищення значення шкали 4 (більше 60–65 Т-балів) при одночасному підйомі шкал 6, 8 і 9 і спаді шкал 1, 2, 5 і 0 частіше спостерігалось в осіб нестриманих, агресивних, схильних до міжособистісних конфліктів, що проявляють упертість, що не бажають підкорятися, що прагнуть завжди знайти виправдання своїм, у тому числі й непорядним учинкам. Безсумнівно, що подібні особи не зможуть ефективно виконувати обов'язки й будуть малоуспішними в правоохоронній діяльності. Навпроти, у нормативному профілі особистості (не вихідному за межі 55 Т-Балів) наявність шкали 4 у якості провідної, особливо в сполученні зі шкалами 2, 5, указує на такі професійно важливі якості

особистості, як активність, прагнення до самоствердження, самореалізації, рішучість, розумна схильність до ризику, наполегливість у досягненні поставленої мети, високий рівень домагань, орієнтованість на досягнення успіхів у роботі. Серед інших щодо розповсюджених емоційно-особистісних типів співробітників охорони обертають на себе увагу особи, чиї психологічні особливості багато в чому з'ясовні високою підйому шкали 7. З погляду професійної адаптації її значення, як і шкали 4, у структурі особистості варто оцінювати також неоднозначно залежно від її величини й від сполучення з іншими, особливо зі шкалами 2, 4, 8 і 9. У нормі, при помірному підвищенні шкали 7 у якості провідної в обстежених співробітників спостерігалися розвинене почуття відповідальності, совісність, обов'язковість. У комунікативних процесах такі особи більш гнучкі. У ході професійної адаптації в них більшу роль грають такі якості особистості як емпатійність, почуття співпереживання. Навпроти, при більш вираженому підвищенні по шкалі 7 (що характерно для групи неефективних охоронців) підвищена тривожність, схильність до сумнівів, занижена самооцінка, низька толерантність до стресу приводили до професійної дезадаптації. Як показали проведені дослідження, найбільш важливі міжгрупові розходження були зафіксовані по шкалах: К, 3, 4, 6, 7. Професійно успішні співробітники мають більшу емоційну стійкість, чим професійно неуспішні. Вони стабільніші, реалістичніші, краще вмюють управляти своїми емоціями й настроєм, більш обов'язкові, дисципліновані й відповідальні, прагнуть до дотримання суспільних правил і вимог. Професійно неуспішні співробітники більшою мірою схильні до мінливості, менш надійні. Професійно успішні працівники краще розбираються в людях, умюють контролювати своє поведження, прораховувати наслідки прийнятих рішень і емоційний стан партнера по взаємодії. Безсумнівно, дані якості, так само як емоційна стабільність і позитивне відношення до суспільних норм, моралі, законам, у край важливі для досягнення успіху в професії охоронця. Професійно неуспішні — більше прямолінійні, прості, безпосередні, гірше контролюють свої емоції, не настільки чітко й логічно мислять, погано розуміють стан і мотиви поведження інших людей.

При інтерпретації тестових даних (за ними оцінювалися професійно значущі здатності охоронця) ми розглядали цілісні комплекси показників, за допомогою яких описували стійкі узагальнені особистісні особливості обстежуваних: рівень емоційної стійкості, комунікативної компетентності, конфліктності, нормативності поведження й ін. Дані комплекси якостей (фактори) найбільш значущі при проведенні професійного психологічного відбору в НПБ. Наше дослідження показало, що у вибірках співробітників недержавних підприємств безпеки є кілька груп, що характеризуються позитивним особистісним профілем. Співробітники, що показали подібні профілі, виявили себе як гармонічні й адекватні особистості, прогностична успішність яких у даній професійній діяльності досить висока. Разом з тим, при дослідженні виявлені групи, члени яких становлять потенційну небезпеку й не можуть бути допущені до роботи в службах охорони. Таким чином, психологічне дослідження кандидатів у НПБ дозволяє виявити групи

осіб як явно непридатних до професійної діяльності співробітника недержавного підприємства безпеки, так і групи ризику, деякі з яких можуть бути допущені до проходження служби після проведення з ними корекційно-розвиваючих заходів психологами підприємства.

Підводячи підсумки, зазначимо, що методика ММРІ-2 взагалі характеризує позитивні й негативні особливості особистості, особистісні схильності, переваги, найпоширеніший тип поведінки, спосіб прийняття рішень. Тест відповідає вимогам психометрії і є адаптованою, об'єктивною, надійною, валідною, нормативною методикою. Він має незалежність результату від дослідника й випробуваного за рахунок можливості статистичного контролю, заснований на типових відповідях однорідних груп здорових осіб і синдромноподібних хворих, до нього застосовні методи статистичного аналізу. Одна із сильних сторін ММРІ-2 — цілісний погляд на особистість. Кожна з основних шкал профілю виявляє певні особистісні особливості, які повинні розглядатися в якості провідної типологічної тенденції в тому випадку, якщо ця шкала є єдиним переважаючим піком у профілі, що перебуває в межах нормативного розкиду. ММРІ-2 дозволяє в більшості випадків відокремити норму від патології, виявляючи психічно нездорових кандидатів або тих, що перебувають у прикордонному щодо хвороби стані. Саме тому дана методика була обрана в якості однієї з базових.

Аналіз результатів тестування, проведеного за допомогою батареї методик, у якому в якості однієї з ведучих використовувався тест ММРІ-2, дозволяє оцінювати широкий спектр особистісних характеристик, особливостей стану й поведінки випробуваних, визначати здатності тієї або іншої особи до правоохоронної діяльності. Застосування тесту для діагностики особистості при професійно-психологічному відборі співробітників недержавних підприємств безпеки показало свою ефективність і необхідність.

Література

1. *Створення системи забезпечення психологічної надійності персоналу. Організація та проведення психопрофілактичної роботи в органах внутрішніх справ України. Матеріали II Всеукраїнського науково-практичного семінару.* — Київ, 2003. — 127 с.
2. *Методические рекомендации по психологическому изучению и отбору кандидатов в оперативные подразделения органов внутренних дел / Под ред. В. В. Чумакова.* — Академия управления МВД России, — М., 1994. — 86 с.
3. *Анастаси А., Урбина С. Психологическое тестирование.* — СПб, 2001. — 687 с.
4. *Цильмак А. Н. Применение ММРІ-2 в психодиагностических исследованиях.* — Одесса, 2002. — 140 с.
5. *Основные виды деятельности и психологическая пригодность к службе в системе органов внутренних дел: Справ. пособие / Под ред. Бовина Б. Г., Мяких Н. И., Сафронова А. Д.* — М., 1997. — 114 с.

М. Э. Белова

Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова,
кафедра общей и социальной психологии

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ОТБОР СОТРУДНИКОВ
НЕГОСУДАРСТВЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ БЕЗОПАСНОСТИ**

Резюме

В статье представлены результаты исследования психологических особенностей сотрудников негосударственных предприятий безопасности, проведенного с помощью методики ММПИ-2.

Ключевые слова: индивидуально-личностные особенности, профессиональная пригодность, методика ММПИ-2.

M. E. Belova

Odessa National University named after I. I. Mechnikov

**PSYCHOLOGICAL SELECTION OF EMPLOYEES
OF THE PRIVATE SECURITY**

Summary

The article presents the results of research of psychological features of employees of the enterprises of Private security, carried out with the help of a technique MMPI-2 are submitted.

Keywords: individual-personal features, professional suitability, a technique MMPI-2.

УДК: 159. 937.53.

С. М. Бондаревич, здобувач

Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
кафедра диференціальної і експериментальної психології

ІНДИВІДУАЛЬНО-ТИПОЛОГІЧНІ ВЛАСТИВОСТІ ХВОРИХ УРОЛОГІЧНОГО ПРОФІЛЮ

У статті розглядаються ознаки основних індивідуально-типологічних властивостей хворих, які страждають урологічними захворюваннями. Проведений докладний аналіз психіки суб'єктів. Приводиться методичний інструментарій, який дозволяє строго локалізувати їх у зоні "рівноважного типу" темпераменту.

Ключові слова: "урологічний профіль", "рівноважний" тип темпераменту, переважаюча хвороба.

Використовуючи поняття "психічне" і "соматичне", не можна не торкнутися проблеми душі і тіла, розділяючи їх, ми виділяємо різні площини розуміння феномену людини. Біологічна (соматична), психічна, соціальна, екологічна площини перетинаються одна з одною (психохізіологія, психосоматика і та ін.). Кожен розлад (хвороба) в плані етіології (аналіз умов виникнення) і в плані терапії (профілактики), можна розташувати в різних площинах: соматичні захворювання в психічній площині, а психічні розлади — в соматичній. Зводити ті та інші захворювання тільки до біологічної або тільки до психічної площин не можна, даний підрозділ страждає довільністю [9].

За науковими даними — простатит є не тільки медичною, але і соціальною проблемою. Частота простатиту за даними наукової літератури у осіб до 30 років досягає 40,4%. Це найбільш працездатний і активний в соціальному плані вік.

Досвід лікарів, що накопичується і удосконалюється, висуває необхідність пізнання ролі психіки в етіології розвитку різних захворювань.

Етіологія як поняття (грец. *aitia* — причина і .логія) — це вивчення і пояснення причин патологічної поведінки [8].

Пацієнти, які страждають захворюваннями сечової системи і сечостатевої системи, можуть бути виділені в окрему групу, оскільки вони мають свій "урологічний портрет".

Проблема хронічних неінфекційних урологічних захворювань залишилася в стороні від вивчення фахівцями. Необхідність її розглянути детальніше, визначити основні індивідуально-типологічні параметри цієї групи пацієнтів пов'язана з великою кількістю осіб, схильних до даної патології.

Основний підхід у психології — пошук "певного профілю" суб'єкта. Найчастіше фахівцями проводиться діагностика з використанням багатоступінчатої батареї тестів, але всі вони засновані на аналізі, в основному, характеру і поведінки особистості (багатофакторний аналіз в клінічній практиці, тривимірна система в педагогіці) [2, 3, 5, 9].

Що таке хворий із захворюванням сечостатевої системи або "хворий з простатитом"? Часто це викликає неоднозначну відповідь. Є пацієнти, у яких позитивний ефект від терапії з'являється з перших днів лікування, є, навпаки, пацієнти, які не мають позитивний ефект від призначеної їм терапії, хоча докладені зусилля в подоланні хвороби були рівнозначні. Ймовірно, тут і прихована та відмінність, яка їх розділяє, і, відповідно, об'єднує в одну загальну групу.

Маючи на увазі все вище доведене, головна мета нашої праці — це визначити основні психологічні параметри в етіології і патогенезі хворих урологічного профілю.

При аналізі пацієнтів, які страждають хронічними неінфекційними захворюваннями урологічного профілю, було зроблене спостереження, що хронічними захворюваннями сечової і сечостатевої систем страждають індивіди, що належать до певного психологічного типу. Це врівноважений тип темпераменту.

У роботі Цуканова Б. І. про походження видів різних психологічних типів людської популяції визначено співвідношення типів темпераменту, згідно тому, як відбувалися формування і розвиток внутрішніх органів у процесі еволюції тваринного світу [7].

Цуканов Б. І. довів експериментально, що кожен окремих індивід має свою власну одиницю часу. Носій власної одиниці часу — індивід, для зручності названий "τ-типом".

"Власна одиниця часу є природженою, жорсткою константою і залишається незмінною протягом всього життя індивіда. Власна одиниця часу як природжена характеристика індивідуального мозку пов'язана з динамікою збудження і гальмування нервових процесів, які визначають особливості темпераменту. Відомо також, що ці процеси в певних мозкових структурах функціонально визначають ступінь виразності таких особливостей темпераменту, як реактивність, екстраінтроверсія, стабільність-тривожність і т. д." [7].

Процентне співвідношення індивідів людської популяції в розподілі типологічних груп на великій вибірці доведено методом найменших квадратів [6]. Серед них виявився п'ятий, середній тип темпераменту — "врівноважений".

Він розташовується між сангвіною групою темпераменту ($\tau=0,8$ с) і меланхолідною групою темпераменту ($\tau=1,0$ с) — "рівноважний" тип темпераменту ($\tau=0,9$ с) [6].

"Рівноважний" тип темпераменту виконує роль межі між сангвіною і меланхолідною групами, тому і об'єднує окремі риси з обох поведінкових груп" [7].

Даний тип темпераменту цікавить нас найбільше, оскільки саме цей тип найбільш усього схильний до хронічних неінфекційних захворювань сечової і сечостатевої системи.

Використовуючи показник хронічних неінфекційних захворювань на великій вибірці, Цуканов Б. І. виділив, що саме у рівноважного типу темпераменту найбільш всього схильна до захворювань сечостатева система. Для індивідів рівноважного типу темпераменту ($\tau=0,9$ с) найбільш слабким місцем є нирки і пов'язано це з еволюційним органогенезом [7].

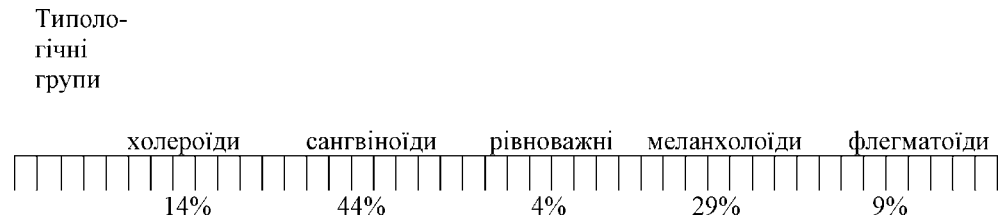

Рис. 1. Лінійне розташування типів темпераменту і їх процентне співвідношення за Цукановим Б. Й. (6)

Для аналізу психологічних і патопсихологічних індивідуальних параметрів, які є характерними при захворюваннях урологічного профілю, був використаний метод факторного аналізу Г. Айзенка про екстраверсію-інтроверсію і нейротизм-стабільність. Вони якнайповніше відповідають на поставлене завдання і дозволяють провести аналіз індивідуальних психологічних властивостей, які характеризують відмінності в нозології захворювань "урологічного профілю".

На підставі всього вищесказаного було проведено визначення основних індивідуально-психологічних параметрів урологічних хворих з виділенням їх по окремих нозологіях (використовувалося поняття хронічних неінфекційних захворювань), а також проведена строга диференціація, що дозволяє локалізувати на лінійній шкалі психологічних типів "рівноважний" тип, до якого належать пацієнти, які страждають урологічними захворюваннями.

У дослідженні брали участь пацієнти з хронічними захворюваннями сечової і сечостатевої систем у кількості 30 чоловік.

Психологічна діагностика проводилася з використанням тесту Г. Айзенка. Це дозволило диференціювати пацієнтів за шкалами екстраверсії-інтроверсії і нейротизм-стабільність. Оцінка проводилася в балах від 0 до 12 і від 12 до 24 по обох шкалах. Дані результатів обстеження дозволили строго диференціювати і достатньо чітко виділити і локалізувати пацієнтів, що відносяться до "рівноважного" типу темпераменту.

Достатньо показовим в клінічному прояві захворювань при визначенні по осях екстраверсія-інтроверсія, нейротизм-стабільність є наявність суб'єктивних і об'єктивних проявів порушень функцій різних органів (локалізація і течія) основної патології-урологічні хвороби, як патології "переважаючі хвороби".

Для повнішої картини зіставлення результатів психологічного обстеження і аналізу клінічних проявів в процесі дослідження проводилося:

вивчення анамнезу захворювання, клінічні прояви захворювання, динаміка течії, супутня патологія, оцінювалася результативність дії (суб'єктивні і об'єктивні дані — лабораторні дослідження, дані ультразвукового дослідження та ін.).

Дані подані в таблиці 1.

Таблиця 1

Виразність екстраверсії-інтроверсії і нейротизму-стабільності в балах у суб'єктів з клінічним проявом захворювань

№ п/п	ПІБ Рік народження. стать.	Екстра-інтроверсія	Нейротизм-стабільність	Діагноз	Дані хворого Анамнез, скарги	Дані діагностичного обстеження
1.	С. Н.И. 1975 г. жін.	10	14	СКХ, хронічний цистит.	хворіє 2 роки дизурія, болі проміж.	Локал. болі поясн. обл, сечового міхура. УЗИ.: СКХ, хронічний. цистит.
2.	Д. О.П. 1967 г. чол.	12	12	Хронічний калькул. простатит, везикуліт уретрит. СКХ	хворіє 2 роки болі проміжності, поясн. області дизурія	Локал.болі пром, прост. сем. пуз. УЗИ.: СКХ, кальк. простатит./ везикуліт.
3.	М. Д.П. 1939 р. чол.	13	14	Хрон. кальк. простатит, аденоматоз простати. СКХ. Пієлонефрит Холецистит.	Хворіє 10 років. дизурія, прискорен. статевий акт, болі проміж, в анусі.	Болі локальні проміж, поясн. УЗИ: калькул. простатит, вузол прав. долі. СКХ. Холецистит.
4.	Л. В.В. 1984 р. чол.	13	12	Хронічний калькул. простатит, везикуліт СКХ	хворіє 1 рік. Болі в проміж., дизурія	Лок. болі проміж., дизурія УЗИ: кальк. простатит, везикуліт. СКХ.
5.	Д. А.С. 1979 р. чол.	11	12	СКХ Хрон. калькул. простатит везикуліт. Пієлонефрит.	Хворіє 5 рок. болі проміж, дизурія, Прискорення статевого акту	Локальні болі поясн. і проміж., дизурія УЗИ: кальк простатит, везикуліт. СКХ
6.	Л. А.Ф. 1983 р. жін.	13	12	СКХ, хронічн. пієлонефрит, нефро- птоз зліва хронічний цистит	Хворіє 1 рік. болі поясн. обл., дизурія.	Локал. болі поясн обл. УЗИ: СКХ, пієлонефрит, нефроптоз зліва. Хронічн. цистит.

Продовження таблиці 1

№ п/п	ПІБ Рік народження. стать.	Екстраінтроверсія	Нейротизм-стабільність	Діагноз	Дані хворого Анамнез, скарги	Дані діагностичного обстеження
7.	Р. В.Т. 1960 р. чол.	12	13	СКХ Хронічний калькул. простатит, везикуліт. Холецистит.	хворіє 8 років. болі проміжності, поясн обл., дизурія. Прискорення статевого акту.	Лок. болі області нирок, внизу живота. УЗИ: СКХ, кальк простатит, везикуліт. Холецистит.
8.	М. В.А. 1977 р. чол.	11	11	Хронічний калькул. простатит, везикуліт, СКХ.	Хворіє 1 рік. болі проміжності дизурія, Зниження статевого акту	Лок. болі проміжності Дизурія. УЗИ: калькул. простатит везикуліт. СКХ.
9.	До. Е.Г. 1949 р. чол.	14	10	Хронічний простатит, везикуліт. СКХ гіпертонічна хвороба (шунтірована судини серця) холецистит.	хворіє 8 років біль поясн. області проміжності, в уретрі, знижка статевого акту.	Локальні болі поясн. області. проміжності, уретрі. УЗИ: СКХ, заст. простатит, холецистит.
10.	П. В.Б. 1953 р. чол.	13	13	СКХ, хронічний калькул. простатит Холецистит Гіпертонічна хвороба	хворіє 5 років біль поясн області, проміжності, дизурія. Прискорен. статевого акту. АД160/90.	Лок. болі проміжності, поясн. обл. дизурія. УЗИ: СКХ кальк простатит, холецистит.
11.	С. В.Г. 1973 р. чол.	14	10	СКХ., хронічн. простатит, Везикуліт варикоцеле зліва.	хворіє 1 рік. біль поясничн. обл. проміжності, дизурія. Прискорений статевий акт	Локал. болі пром., дизурія УЗИ: СКХ, заст простатит, везикуліт

Продовження таблиці 1

№ п/п	ПІБ Рік народження. стать.	Екстра-інтроверсія	Нейротизм-стабільність	Діагноз	Дані хворого Анамнез, скарги	Дані діагностичного обстеження
12.	Д. А.В. 1976 р. чол.	14	10	СКХ Нефролітіаз зліва Хронічний простатит, везикуліт	хворіє 1 рік. Болі пояс. області і проміж., уретрі.	Лок болі обл. простати УЗИ: СКХ кальк. простатит, везикуліт.
13.	Д. Ю.Н. 1964 р. чол.	13	11	СКХ Хронічний простатит, везикуліт, уретрит, прискорений статевий акт.	хворіє 8 рок. болі області нирок і проміж, наруж. статевих органів-корінь мошонки, дизурія прискорене сім'явипорскування	Лок. болі проміжності. Дизурія. УЗИ: СКХ, заст. простатит, везикуліт
14.	Ш. В.С. 1970 р. чол.	13	10	Хронічний калькул. простатит, везикуліт СКХ, пієлонефрит	Хворіє 5 рок. болі в проміж., дизурія	Лок. болі проміж. Дизурія. УЗИ: СКХ, кальк простатит, везикуліт.
15.	М. Е.В. 1979 р. чол.	11	13	Хронічний калькул. простатит. везикуліт. СКХ	хворіє 5 років Болі в обл. проміж.	Лок. болі проміж. УЗИ: СКХ кальк. простатит, везикуліт
16.	П. И.В. 1975 р. жін.	13	13	СКХ цисто-пієлонефрит	хворіє 5 років. Болі поясн. обл. Дизурія.	Локал. болі поясн. обл. УЗИ: СКХ. Пієлонефрит.
17.	Р. А.Н. 1972 р. чол.	12	12	СКХ хронічний простатит, атонія простати. Дизбактеріоз. Безпліддя.	хворіє 8 років Болі проміжності. поєниці, дизурія	Локал. болі проміж. УЗИ: СКХ простатит.

Продовження таблиці 1

№ п/п	ПІБ Рік народження. стать.	Екстраінтроверсія	Нейротизм-стабільність	Діагноз	Дані хворого Анамнез, скарги	Дані діагностичного обстеження
18.	В.В.С. 1978 р. чол.	11	14	СКХ, хронічний простатит. везикуліт. Знижка статевого акту	хворіє 8 років. Болі проміж. Дизурія, знижка статевого акту	Локал. болі проміж. дизурія УЗИ: СКХ, кальк простатит, везикуліт
19.	Д. Е.М. 1983 р. чол.	12	12	СКХ Хронічний калькул. простатит	хворіє 5 рок. Болі поясн. області і проміжності.	Локал. болі проміж. дизурія. УЗИ: СКХ кальк простатит
20.	Л. И.П. 1969 р. чол.	13	13	СКХ, хронічний простатит, везикуліт, прискорений статевої акт.	Хворіє 5 років. Болі проміж. поясн.області, прискорене сім'явипорскування.	Лок болі поясн. області, проміжності УЗИ:СКХ кальк простатит
21.	Б. А.А. 1979 р. чол.	10	14	СКХ, хронічний простатит	Хворіє 1 рік. Болі у паху і обл. проміж. Знижка статевого акту	Локал. болі проміжності УЗИ:СКХ кальк простатит
22.	Р. Н.М. 1978 р. чол.	13	12	Хронічний простатит, везикуліт прискорене сім'явипорскування	Хворіє 5 років, болі проміжності, дизурія, Прискорений статевої акт	Лок. болі проміжності Дизурія УЗИ: СКХ, заст простатит.
23.	Р. Н.В. 1972 р. жін.	10	14	СКХ, хронічний цистит.	хворіє 2 роки. Болі поясн і проміж, дизурія	Локал.болі поясн, дизурія. УЗИ: пієлонефрит, СКХ
24.	Б.А.Б. 1979 р. чол.	12	13	Хронічний простатит, СКХ, знижка статевого акту.	хворіє 1 рік Болі проміж, дизурія знижка статевого акту.	Локал болі пром УЗИ: СКХ, застойн. простатит.

Продовження таблиці 1

№ п/п	ПІБ Рік народження. стать.	Екстра-інтроверсія	Нейротизм-стабільність	Діагноз	Дані хворого Анамнез, скарги	Дані діагностичного обстеження
25.	Е. А.А. 1963 р. чол.	14	13	СКХ, хронічний. простатит. везикуліт уретрит пієлонефрит, захворювання легенів.	Хворіє 5 років, болі проміжності, по яєч обл, дизурія, прискорений статевий акт	Локал болі пояси проміжності. УЗИ: СКХ, Калькул. простатит, пневмонія
26.	М. В.В. 1976 р. чол.	12	10	Хронічний простатит, везикуліт СКХ. Знижка статевої функції.	Хворіє 1 рік. болі проміжності, дизурія, знижка статевої функції.	Локал болі проміжності УЗИ: СКХ, Калькул. простатит.
27.	Б. А.А. 1949 р. чол.	11	12	СКХ, хронічний простатит, везикуліт уретрит знижка статевого акту.	хворіє 5 років. Болі в поясиці і в проміжності. дизурія, знижка статевого акту.	Локал болі пром УЗИ: СКХ Калькул. простатит.
28.	Б. Ю. М. 1971 р. чол.	11	13	СКХ, хронічний калькул. простатит. пієлонефрит знижка статевого акту	Хворіє 2 роки Болі проміж. Знижка статевої функції, млява ерекція.	Локальні болі проміж. дизурія УЗИ: СКХ, кальк простатит.
29.	З. А. Е. 1975 р. чол.	12	12	СКХ, хронічний простатит. уретрит	хворіє 3 роки Болі поясиці і в проміжності. дизурія.	Локал болі пояси обл і проміжності УЗИ: СКХ заст простатит.

Закінчення таблиці 1

№ п/п	ПІБ Рік народження. стать.	Екстра- інтро- версія	Нейротизм- стабільність	Діагноз	Дані хворого Анамнез, скарги	Дані діагностичного обстеження
30.	А. П.П. 1964 р. чол.	13	11	Хронічний. простатит. прискорений статевий акт.	Хворіє 1 рік Болі в проміжності пояси області прискорене сім'явипорску- вання	Локальні болі проміжності дизурія УЗИ: СКХ, Калькул. простатит.
	Середній арифметичний показник	12,2	12,13			
	Середньо-квадратичне відхилення	1,41	1,41			

При визначенні середнього арифметичного показника шкали екстраверсії-інтроверсії групи пацієнтів — рівний — 12,2.

Середньоарифметичний показник за шкалою нейротизм-стабільність — рівний — 12,13.

При визначенні середнього квадратичного відхилення у вибірці за шкалами:

екстраверсії-інтроверсії — рівне 1,41;

нейротизм-стабільність — рівне 1,41.

$E = 12,2 \pm 1,4$

$N = 12,1 \pm 1,4$

При розгляді показників екстраверсія-інтроверсія і нейротизм-стабільність виділяється основна зона (12 ± 1) — зона "рівноважного" типу темпераменту з показниками екстраверсії-інтроверсії — $12 (\pm 1)$ і нейротизму-стабільності (12 ± 1) — в кількості — 19 чоловік (63,33%).

Група пацієнтів, що має відхилення за шкалою екстраверсії-інтроверсії — показник відповідає — 10, складає — 3 особи (10%); а показник рівний — 14, має місце у 4 осіб (13,33 %), за шкалою нейротизму — показник рівний — 14, виділений у 5 осіб (16,66 %), нейротизм, де є показники — 10, визначені і виділені — 4 осіб (13,33%).

З цього можна визначити, що максимальний пік пацієнтів з хронічними неінфекційними захворюваннями урологічного профілю доводиться саме на "рівноважний" тип темпераменту — 12 (± 1).

Нами були проаналізовані також вікові прояви захворювань сечостатевої системи у чоловіків:

- пацієнти від 18 років до 25 років складають — 3 (10%) особи;
- пацієнти від 25 років до 30 років складають 12 (40%) осіб;
- пацієнти від 31 року до 40 років складають 8 (26,6%) осіб;
- пацієнти від 41 року до 50 років складають 3 (10%) особи;
- пацієнти від 51 року і вище складають 4 (13,33%) особи.

Віковий критерій від 25 до 35 років включає найбільше пацієнтів, що звернулися, в кількості 17 (56,66%) осіб. Пік тих, що звернулися на прийом із загостренням хронічної патології нирок і сечостатевої системи припадає на вік 30 (± 2) років — це 8 (26,66%) осіб.

Аналіз клінічних проявів перебігу захворювання дозволяє виділити і диференціювати локалізацію іррадіації болювого прояву порушень на поверхні тіла пацієнта за такими групами:

1. Чіткі рівноважні типи мають локалізацію болів як у області нирок, так і у області сечостатевих органів (проміжність, задній прохід, корінь мошонки і статевого члена, дизурія), тривалість захворювання від 1-го року до 5–20 років (залежить від віку пацієнта), причому урологічна патологія носить основний характер захворювання;

2. За шкалою екстраверсії-інтроверсії $E < 12 - 1$ локалізація болів і прояв патології сечової системи більше з боку сечового міхура і простати (локалізація болі в проекції нижнього поверху черевної порожнини, а також статевих органів), спостерігається зниження статевої функції по типу загального зниження лібідо (млява ерекція, утруднене сім'явипорскування, стертість оргазму);

3. За шкалою екстраверсії-інтроверсії $E > 12 + 1$ спостерігається переважання проявів захворювання з боку нирок (локалізація об'єктивних і суб'єктивних клінічних проявів захворювання спостерігається з переважанням у верхньому поверсі черевної порожнини), зміна статевої функції характеризується прискоренням статевого акту (швидке сім'явипорскування при нормальній ерекції).

4. За шкалою нейротизму $N < 12 - 1$ спостерігається процес хронічного запального ураження нирок і статевих органів по типу катарального процесу (набряклість, пастозність структури тканин органів з подальшим утворенням дрібних кальцинатів, а також рубцевою деформуючою зміною органів);

5. За шкалою нейротизму $N > 12 + 1$ більше переважає процес камнеутворення (кальцинати) у області нирок і сечостатевих органів при малій клінічній виразності прояву процесу.

При аналізі супутніх захворювань (підтвердження при ультразвуковому дослідженні внутрішніх органів) наголошується характерний про-

яв захворювань, властивих тим типам темпераменту, залежно від того, в яку сторону спостерігається відхилення за шкалами екстраверсії-інтроверсії або нейротизму (прояв принципу захворювань, що "віддаються" перевазі, або "точки найменшого опору — locus minoris resistenciac").

За шкалою $E > 12 + 1$ управо, спостерігаються захворювання з переважним ураженням нирок (спостерігається чіткий виразний процес каменеутворення, навіть серед молодих пацієнтів).

За шкалою $E < 12 - 1$ вліво спостерігається переважне ураження нижніх відділів сечових шляхів. Причому клінічні прояви захворювання строго дозволяють диференціювати дану патологію органів.

При показниках $E - 10$ і $N - 14$ — у чоловіків спостерігаються клінічні прояви (дані обстеження підтверджують) виразного запального характеру як нирок, так і простати, причому нерідко в процес залучений і сечовий міхур. З супутньої патології спостерігаються такі захворювання як ураження підшлункової залози, цукровий діабет, коліт. Статева функція характеризується загальним зниженням лібідо.

При показниках $E - 14$ і $N - 10$ — у чоловіків спостерігається прояв каменеутворення сечової системи на тлі запального характеру процесу. Сама статевая функція характеризується прискоренням статевого акту (швидке сім'явипорскування). З супутньої патології у анамнезі має перенесений інфаркт міокарду або підвищений артеріальний тиск серед цих пацієнтів.

При показниках $E > 13$ і $N > 13$ — у чоловіків має переважання ураження нирок, каменеутворення з провідним діагнозом (дизурія спостерігається унаслідок сечового діатезу з відділенням солей). Ураження простати відрізняє наявність дрібних кальцинатів, запальний процес млявий, особливо не турбує пацієнта. З супутньої патології має захворювання жовчовивідних шляхів, при обстеженні ультразвукової діагностики спостерігається наявність холециститу, або аномалії розвитку жовчного міхура (перегини, деформація). Також з супутньої патології спостерігається ураження легенів, носоглотки, щитовидної залози.

При показниках $E < 11$ і $N > 10$ — у чоловіків спостерігається ураження простати на тлі застійного характеру, у даної групи пацієнтів як супутня патологія спостерігається ураження товстого кишечника, дисбактеріози, варикозне розширення судин, геморой.

Висновки

1. Аналіз одержаних даних дозволяє виділити основні індивідуально-психологічні параметри хворих урологічного профілю.
2. Виділені основні індивідуально-типологічні властивості підтверджують приналежність урологічних хворих до "рівноважного" типу темпераменту.
3. Проведення аналізу структури психіки урологічних хворих дозволяє точно їх локалізувати і тонше диференціювати властиві їм відмінності у певних нозологіях як основної патології, так і супутніх захворювань.

Література

1. Айзенк Г. Ю. Психология: Польза и вред. Смысл и бессмыслица. Факты и вымысел / Г. Ю. Айзенк; Пер. В. В. Гуриновича. — Мн.: Харвест, 2003. — 912 с.
2. Барташов А. В. Психология индивидуальных отличий: От темперамента — к характеру и типологии личности. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. — 256 с.
3. Ильин Е. П. Психология индивидуальных отличий. — СПб.: Питер, 2004. — 701 с.: ил.
4. Простатиты / Юнда И. Ф. — К.: Здоров'я, 1987. — 192 с.
5. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. — СПб.: Питер, 2004. — 713 с.: ил.
6. Цуканов Б. И. Время в психике человека: монография. — Одесса: Астропринт, 2000. — 220 с.
7. Цуканов Б. И. Еволюційне відлуння індивідуальних відмінностей / Психологія і суспільство. — 2002. — № 2. — С. 126–148.
8. Шапарь В. Б. Словарь практического психолога / В. Б. Шапарь. — М.: ООО "Издательство АСТ"; Харьков: "Торсинг", 2004. — 734, (2) с.
9. Клиническая психология / Под ред. М. Перре, У. Баумана. — СПб.: Питер, 2003. — 1312 с.

С. М. Бондаревич, соискатель

Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова,
Кафедра дифференциальной и экспериментальной психологии

ИНДИВИДУАЛЬНО-ТИПОЛОГИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА БОЛЬНЫХ УРОЛОГИЧЕСКОГО ПРОФИЛЯ

Резюме

В статье раскрывается проблема по определению основных индивидуально-типологических свойств больных, страдающих урологическими заболеваниями. Проведен подробный анализ психики субъектов. Приводится методический инструментарий, позволяющий строго локализовать их в зоне "равновесного типа" темперамента.

Ключевые слова: "урологический профиль", "равновесный тип темперамента", "предпочитаемые заболевания".

С. М. Bondarevich,

Odessa national university the name I. I. Mechnikova

INDIVID-TIPOLOGICAL PROPERTIES OF PATIENTS OF UROLOGY TYPE

Summary

In the article a problem opens up on determination of basic individ-typological properties of patients suffering by the urologies diseases. The detailed analysis of psyche of subjects is conducted. A methodical instrument over, allowing strictly to localize them in the area of "ravnovesny type" of temperament, is brought.

Keywords: "urology type", "ravnovesny" type of temperament, "preferred diseases".

УДК 159. 922

І. В. Бринза, доц.Південноукраїнський державний педагогічний університет
ім. К. Д. Ушинського, кафедра загальної та диференціальної психології

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ ОСОБИСТОСТІ У СТАНІ ПРОФЕСІЙНОЇ КРИЗИ

Наводяться результати емпіричного дослідження, спрямованого на пошук відмінностей між визначеними характеристиками професійної кризи з широким спектром невротичних рис особистості.

Доведено, що найбільш загальними для усіх випробуваних, що переживають професійну кризу, є депресивні риси особистості. Показано, люди, що володіють стійкою тривожністю як властивістю особистості, схильні більш ніж інші до переживання професійної кризи.

Ключові слова: професійна криза, невротичні риси, реактивна та особистісна тривожність.

Проблема психологічної кризи, яка переживається у професії, тобто професійної кризи, здобуває особливу актуальність у сучасних умовах розвитку суспільства.

Глибокі перетворення, які здійснюються у всіх сферах життя суспільства, у першу чергу, відбиваються на зміні його професійної структури: змінюються традиційні професії, виникають нові. Останнє змушує багатьох, у тому числі й успішних фахівців, за короткий термін змінювати свою професію або спеціалізацію, здобувати додаткову професію (про що свідчить поява в широкому масштабі інститутів та факультетів перепідготовки спеціалістів), постійно адаптуватися в нових умовах праці і т. д. У результаті все це призводить до росту невизначеності вимог, пропонованих до фахівця з боку професії, до збільшення психологічних навантажень, до виникнення кризових психічних станів, що впливають на фізичне і психічне здоров'я та на успішність його діяльності.

Наш інтерес до вивчення проблеми професійної кризи обумовлений пошуком широкого спектру рис особистості, зокрема невротичних, які дозволяють уточнити і доповнити інформацію про портрети людей, що переживають професійну кризу, а також виявити особистісні і індивідуальні особливості, які зв'язані з професійною діяльністю.

Під професійною кризою нами розуміється психічний стан особистості, який супроводжується суб'єктивними переживаннями неможливості реалізації професійних планів, що виникають при блокуванні цілеспрямованої професійної діяльності зовнішніми (об'єктивними по відношенню до особистості) і внутрішніми (суб'єктивними відношеннями до світу, особливостями особистості, особливостями її розвитку) причинами [1].

У дослідженні використовувався опитувальник Міні-Мульт, що є адаптованим варіантом відомого Міннесотського багатопрофільного переліку ММРІ. Поштовхом для використання опитувальника Міні-Мульт у нашому дослідженні послужили психологічні дослідження емоційних, когнітивних і поведінкових проявів кризових станів у широкому контексті (вікових, особистісних, професійних і т. п.), які викладені у вітчизняній і закордонній літературі та дають нам підставу припускати, що більшість базисних шкал опитувальника Міні-Мульт містять інформацію про клініку кризових переживань.

У даному варіанті опитувальника до базисних шкал відносяться: шкала іпохондрії (Hs), депресії (D), істерії (Hy), психопатії (Pd), паранойяльності (Pa), психастенії (Pt), шизоїдності (Se), гіпоманії (Ma). Значення кожної базисної шкали скоректовані відповідно до величин шкали ДО (шкала корекції). Високими оцінками по всіх шкалах є оцінки, що перевищують 70 балів, низькими оцінками вважаються оцінки 40 балів і нижче.

Для виявлення осіб, що переживають професійну кризу або знаходяться в рівноважному стані, ми використовували тест-опитувальник стану професійної кризи (СПК), розроблений О. П. Санніковою, І. В. Бринза, 2000 р. Тест-опитувальник (СПК) містить 160 тверджень, що згруповані у 16 шкал (параметрів). Кожен параметр (шкала) являє собою біполярний континуум, позитивний полюс якого насичений рисами, що несуть інформацію про переживання психологічної кризи, негативний — навпаки, інформацію про його відсутність.

У цілому, тест-опитувальник (СПК) вимірює у обстежених особливості емоційних переживань, непевності в собі, стурбованості, дратівливості, самобичування, високої тривожності, незадоволеності досягнутим, заглибленості в похмурі роздуми, ранимості і т. п. Крім того, опитувальник діагностує симптоми професійної дезадаптивності, що характеризується агресивністю, конфліктністю, злопам'ятністю, невитриманістю, постійними сумнівами, поганою пристосованістю до нових вимог професії, розпачем при невдачах, соматичними порушеннями й іншим.

Однією з методик, що дозволяє диференційовано вимірювати тривожність і як особистісну властивість, і як стан, є методика, запропонована Ч. Д. Спілбергером. Російською мовою методика адаптована Ю. Л. Ханіним (1976). Дану методику ми використовували для того, щоб з'ясувати рівень особистісної тривожності. Високотривожні особистості найчастіше схильні сприймати погрозу у великому діапазоні життєвих ситуацій і реагувати на них дуже напружено, вираженим станом тривожності [3].

У дослідженні взяло участь 400 осіб. Дослідження проводилося на базі Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського та Ізмаїльського гуманітарного університету. Вибірку склали групи, що відрізняються за принципом професійної приналежності (представники соціономічних професій). У першу групу ввійшли студенти денного відділення; у другу групу — студенти заочного відділення; у третю — слухачі факультету післядипломної освіти "Психологія"; у четверту — вчителі шкіл, викладачі вузів.

Отримані за допомогою тест-опитувальника (СПК) результати виявили дві групи випробуваних з максимальним (Кмах) і мінімальним (Кмін) ступенем переживання професійної кризи група (Кмах), n = 29 чоловік; група (Кмін), n = 25 чоловік.

Аналіз зведених профілів усіх досліджуваних груп випробуваних з високими і низькими показниками СПК (стану професійної кризи) представлений на рисунку 1, виявляє розходження між цими профілями, що виражається як у рівні досягнення кожного параметру, так і в комбінаціях базисних шкал.

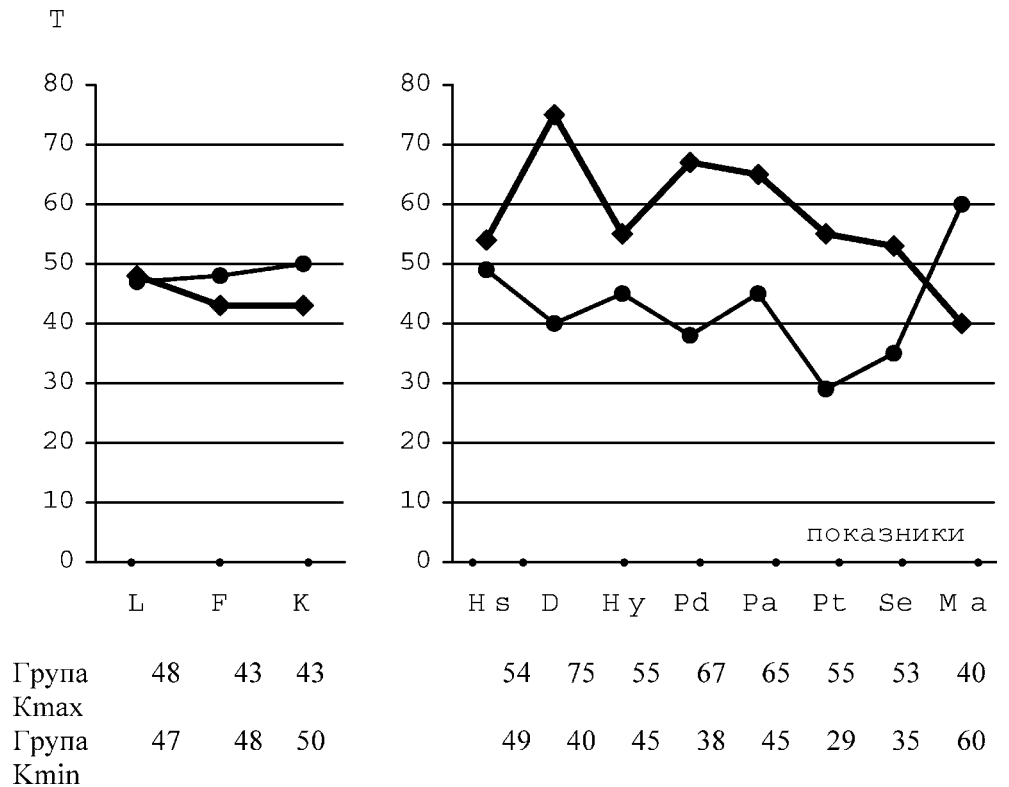

Рис. 1. Зведені профілі рис особистості (Міні-Мульт) груп випробуваних, що переживають стан гострої кризи (група Кмах.) і не переживають його (група Кмін)

Примітки: Група Кмах – n = 29; група Кмін – n = 25.

За всіма шкалами (крім шкали гіпоманії Ма) значення шкал групи випробуваних, що переживають професійну кризу, знаходяться значно вище значень шкал групи випробуваних, що знаходяться в рівноважному стані. Візуально між однойменними показниками обох профілів спостерігаються істотні розходження (розмах більше 40 умовних Т-балів). Зокрема, цей факт спостерігається між такими однойменними шкалами аналізованих профілів: D, Pd, Pa, Pt, Se, Ma. Найбільш яскраво у всіх випробуваних виявляється шкала D (депресія).

Аналіз даного профілю дозволив нам розробити узагальнений психологічний портрет особистості, що переживає стан професійної кризи в контексті концепції Міні-Мульт.

Найбільш загальними для усіх випробуваних, що переживають професійну кризу, є депресивні риси особистості. У професіоналів, що переживають кризу, значно підсилюються (якщо схильність до депресії спостерігалася раніше) депресивні риси особистості. Для них характерний не тільки високий рівень усвідомлення наявних професійних проблем, але і гостре їхнє переживання, що супроводжується незадоволеністю і надзвичайно песимістичною оцінкою своїх перспектив на майбутнє. Професіонали з депресивними рисами схильні до роздумів, негативним "думкаформам", що обмежує активність, вони інертні в прийнятті рішень, скептичні стосовно своїх професійних здібностей, зайво самокритичні, не впевнені у собі. Їхній внутрішній конфлікт збільшується невротичною потребою в спілкуванні, у підтримці з боку інших людей, на фоні прагнення втечі від контактів, що травмують їх професійне самолюбство. Саме тому аффіліативна потреба є однією з ведучих у осіб з депресивними рисами. Ця потреба стає в першу чергу фрустрованою потребою в професійній діяльності, тому що майже ніколи не насичується, що в значній мірі визначає зону психотравмуючого впливу кризи. У професійних справах у період кризи їхня звичайна старанність, сумлінність, високоморальність і обов'язковість тільки підсилює негативні переживання, що виникають у результаті деструктивного поведіння. Фізично подібні особистості відчують себе утомленими, хворими і розбитими, часто скаржаться на поганий сон і поганий настрій.

Проведений аналіз дає нам інформацію про загальні, типові невротичні риси, які проявляються у всіх обстежених, що переживають кризу.

Перейдемо до аналізу особливостей показників тривожності по Спілбергеру-Ханіну. Розглянемо специфіку показників тривожності в групах випробуваних з максимальними значеннями (K_{max}) і мінімальними значеннями (K_{min}) сумарного показника СПК.

На рис. 2 представлені діаграми показників тривожності зведених груп випробуваних, представників досліджуваних нами соціономічних професій.

Нагадаємо, що шкала самооцінки тривожності складається з двох частин, що роздільно оцінюють реактивну (РТ) і особистісну (ОТ) тривожність. На осі абсцис розташовані досліджувані показники, на осі ординат — бали. При інтерпретації результатів ми використовували наступні норми оцінки: до 30 балів — низький рівень тривожності (Н); 31–45 — помірний рівень тривожності (П); 46 і вище — високий рівень тривожності (В).

Як ми бачимо з рис. 2, у всіх випробуваних з гострим переживанням кризи (K_{max}) за всіма показниками виявлено високий рівень і реактивної, й особистісної тривожності. Випробувані всіх професійних груп, які не переживають кризу (K_{min}) за цими ж показниками демонструють низьку і помірну тривожність. Це означає те, що для осіб, що переживають стан гострої кризи, високий рівень тривожності є закономірним, типовим, що підтверджується також даними, отриманими за допомогою особистісного опитувальника Міні-Мульт.

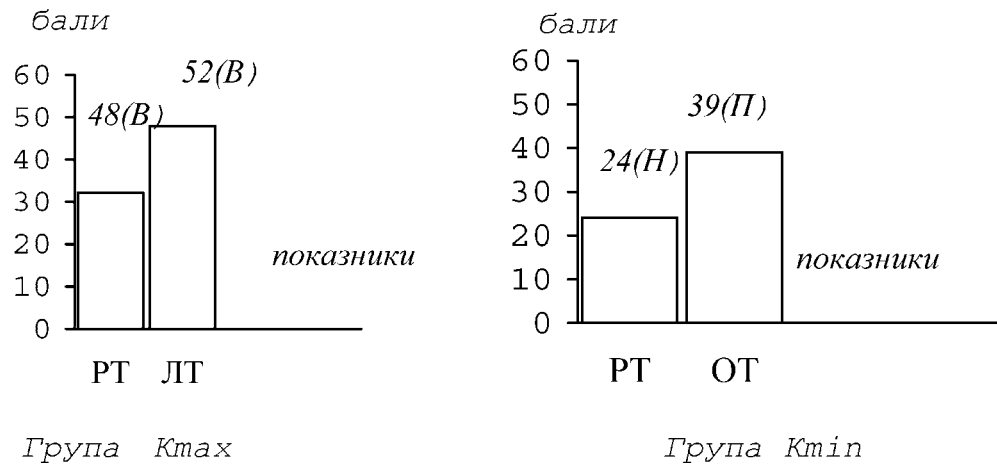

Рис. 2. Зведені діаграми тривожності представників досліджуваних професійних груп

Примітка: група Кмах – n = 29; група Кмін – n = 25.

У цілому, потрібно відзначити, що виявлений високий рівень особистісної тривожності характеризує стійку схильність випробуваних сприймати будь-яку ситуацію як загрозову. Створюється враження, що у даних випробуваних мається постійна підвищена готовність до відповідної реакції тривоги на кожен, для них завжди суб'єктивно емоціогенну ситуацію. Дані результати можна трактувати подвійно: або у осіб, що переживають гостру кризу, завжди підвищуються показники тривожності, або, що нам більш імпонує в контексті нашої гіпотези, люди, що володіють стійкою тривожністю як властивістю особистості, схильні частіше інших до переживання психічної кризи в будь-якій сфері життєдіяльності, у тому числі і професійної. Потрібно відзначити, що в багатьох роботах ми знаходимо підтвердження цьому факту [2, 4 та ін.].

Цілком імовірно, у гострій кризі тривожність можна розглядати і як емоційну реакцію на суб'єктивно емоціогенну ситуацію, і як особистісну рису, що забезпечує, у якомусь ступені, схильність до переживання кризи.

Таким чином, можна зробити висновок, що найбільш загальними у портреті особистості, яка переживає професійну кризу, є тривожність та депресивні риси особистості.

Література

1. Бринза І. В. Переживання професійного кризису у лиц с различным типом эмоциональности // Дис. канд. психол. наук. — К., 2000. — 214 с.
2. Психологія життєвої кризи / Відп. ред. Т. М. Титаренко. — К.: Агрпромидав України, 1998. — 348 с.
3. Рогов Е. И. Настольная книга практического психолога в образовании: Учебное пособие. — М.: ВЛАДОС, 1996. — 529 с.
4. Санникова О. П. Эмоциональность в структуре личности. — Одесса: Хорс, 1995. — 334 с.

И. В. Брынза

Южноукраинский государственный педагогический университет
им. К. Д. Ушинского, кафедра общей и дифференциальной психологии

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ПОРТРЕТ ЛИЧНОСТИ В СОСТОЯНИИ
ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО КРИЗИСА**

Резюме

Приводятся результаты эмпирического исследования, направленного на поиск различий между некоторыми характеристиками профессионального кризиса с широким спектром невротических черт личности.

Доказано, что наиболее общими для всех испытуемых, переживающих профессиональный кризис, являются депрессивные черты личности. Показано, что люди, обладающие устойчивой тревожностью как свойством личности, склонны чаще других к переживанию профессионального кризиса.

Ключевые слова: профессиональный кризис, невротические черты личности, реактивная и личностная тревожность.

I. Brynza

Southukrainian Teachers Training State University named of the K. D. Ushinsky

**PSYCHOLOGICAL PORTRAIT OF THE PERSON IN A STATUS OF
PROFESSIONAL CRISIS**

Summary

The results of the empirical research directed on search of differences between the certain characteristics of professional crisis with a wide spectrum by a spectrum невротических of features to the person are resulted.

Is revealed, that most general(common) for all examinees experiencing professional crisis are депрессивные of feature of the person. Is shown, that the people having steady uneasiness as property of the person, are inclined a thicket others to experience of professional crisis.

Keywords: professional crisis, невротические of feature, jet and личностная uneasiness.

УДК 159.923.4

Д. С. Волков, викл.Дніпропетровський національний університет,
кафедра військової підготовки

ЗАЛЕЖНІСТЬ ПСИХОМОТОРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВІД ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ АСИМЕТРІЇ МОЗКУ

Стаття присвячена проблемам дослідження процесу прийняття рішення як головного чинника діяльності. Необхідність вибору варіанту дії, способу його виконання в будь-якій ситуації обумовлюють високу вірогідність прийняття помилкових рішень. У статті описуються результати досліджень процесу прийняття рішення студентами з урахуванням індивідуальних якостей особистості.

Ключові слова: функціональна асиметрія, темперамент, прийняття рішення, час реакції, параметр ρ' , відносні показники.

Вивчення функціональних асиметрій головного мозку притягує увагу багатьох дослідників. У психології накопичено багато матеріалу, який дозволяє уявити "коло обов'язків" лівої та правої півкуль. За сучасними науковими дослідженнями ліва півкуля домінує у формальних лінгвістичних операціях, включаючи мову, синтаксичний аналіз і фонетичне уявлення, а права півкуля оперує образно опосередкованою інформацією, забезпечує орієнтацію у просторі, емоційне відношення до сприйняття та усвідомлення об'єктів.

Експериментальний матеріал різних авторів (Дж. Джексон, К. Верніке, М. Аннетт, Дж. Леві і К. Тревартен, Р. Сперрі, С. Спрінгер і Г. Дейч) свідчить, що перевага механізмів однієї чи іншої півкулі під час прийому та переробки інформації залежить від асиметрії в площині активізації півкуль [2]. Питаннями функціональної асиметрії мозку також займалися: А. Я. Кожевников, Б. В. Огнів, О. Р. Лурія, Б. Г. Ананьев, Е. П. Ильін, Т. О. Доброхотова, Н. Н. Брагіна та інші [2, 7].

Аналіз будь-якого психологічного і психофізіологічного матеріалу буде неповноцінний без урахування міжпівкульних взаємодій учасників експериментального дослідження.

Звичайно, відокремлюють моторну, сенсорну та психічну асиметрію. Крайні варіанти моторної асиметрії визначаються за допомогою різних критеріїв. Так Л. Г. Членів вважає, що у "чистого" лівши ведучими є ліва рука, ліве око та ліва нога, у "чистого" правши, відповідно, навпаки [9].

У визначенні профілю асиметрії психічних функцій тривалий час існував підхід, що пов'язував домінантність тільки з рукістю. Зараз профіль асиметрії розглядається як домінування лівої або правої частини головного мозку при сумісному функціонуванні парних орга-

нів [7, с. 88]. Профіль асиметрії виражає співвідношення домінування рук, ніг і зору у досліджуваних.

Мета нашого дослідження є оцінка зміни результатів реакції прийняття рішення в залежності від рівня латеральної асиметрії півкуль головного мозку у представників різних типів темпераменту.

Завдання нашого дослідження є:

- визначення домінуючої півкулі учасників дослідження;
- отримання абсолютних та відносних показників реакції прийняття рішення у студентів;
- отримання абсолютних та відносних показників типу темпераменту;
- оцінка залежності показників реакції прийняття рішення від зміни темпераментних особливостей особистості з урахуванням міжпівкульної асиметрії мозку.

У ході проведення комплексного вивчення впливу індивідуальних якостей особистості на процес прийняття рішення студентами кафедри військової підготовки Дніпропетровського національного університету досліджувалися особистісні особливості за допомогою методик визначення індивідуальних профілів сенсомоторної асиметрії, про які докладно описано в роботі Н. Н. Брагіної, Т. А. Доброхотової по [1]:

- 1 — **переплетення пальців рук** (Lufz, Collins, Лурія, Гурова, Berman);
- 2 — **поза Наполеона, перехрещення рук** (Ludurg, Гурова, Лурія, Двірський);
- 3 — **аплодування** (Лурія, Ільїн, Брагіна, Доброхотова, Lewandowski);
- 4 — **нога за ногу** (Лобзін, Брагіна, Доброхотова, Хризман);
- 5 — **мішень** — проба Розенбаха (Ананьєв, Льюченко, Borod, Coren, Chumer, Silva). В дослідженнях використовувався комп'ютерний варіант тесту на прийняття рішення (РПР), а також тест Г. Айзенка EPQ (адаптованого Прісняковою Л. М.).

У дослідженнях брали участь 371 студент, юнаки у віці від 20 до 23 років, в ході яких вивчалися індивідуальні психомоторні здібності.

Новизна нашого дослідження полягає в тому, що нами на досить великій вибірці і відносно одноплановому контингенті, проведений порівняльний аналіз показників реакції прийняття рішення з урахуванням асиметрії мозку у представників різного типу темпераменту і точкових властивостей на колі Айзенка.

Для більшої точності результатів дослідження усі студенти були розподілені за типами темпераменту особистості на підставі адаптованого Прісняковою Л. М. опитувальника Г. Айзенка EPQ [4, с. 5]. З метою збору всіх експериментальних показників на одній площині та вияву закономірностей для певного типу темпераменту було використано, замість двох параметрів, один параметр Пріснякової Л. М. ρ' , який характеризував віддаленість від центру, що диктується рівнем нейротизма (N) та інтро-екстраверсією (E).

Параметр ρ' розраховувався за формулою:

$$\rho' = \sqrt{(E')^2 + (N')^2} \quad (1)$$

За допомогою цієї формули були визначені нові координати, які дозволили зібрати усі типи темпераменту на змінній площині кола Г. Айзенка [5]. Середні значення залежали від вибірки, віку і гендерного фактору.

Середні значення ρ' були отримані у дослідженнях Пріснякової Л. М. [4] з контингентом 35–40 років, різної статі і Слободенюк Л. І. [6] з дітьми 11–13 років. Таким чином, було розраховано значення ρ' , для кожного індивідуально, а також середні значення для всіх типів темпераменту, які дозволили співвіднести отримані результати з числовими характеристиками за іншими дослідженнями.

У результаті проведеного експерименту всі учасники експерименту з різним ступенем домінування рухових і зорових зон були розподілені на дві групи: 234 студента (63,1%) з домінуючою лівою півкулею і 137 студентів (36,9%) з домінуючою правою півкулею. За типами темпераменту в залежності від домінуючої півкулі всі учасники розподілилися наступним чином (табл. 1):

Таблиця 1

Величина параметру ρ' в залежності від типу темпераменту

	Холерики		Сангвініки		Амбоверти		Меланхоліки		Флегматики	
	Кіл-сть	ρ'	Кіл-сть	ρ'	Кіл-сть	ρ'	Кіл-сть	ρ'	Кіл-сть	ρ'
З домінуючою лівою півкулею	51	5,43	103	8,90	18	13,90	28	10,47	34	12,25
З домінуючою правою півкулею	44	5,53	42	9,50	10	13,56	18	10,40	23	11,65
Всього	95	5,48	145	9,07	28	13,78	46	10,44	57	12,01

Отримані результати параметру ρ' для різних типів темпераменту співпадають з напрямками значень "т-типів", які були визначені Б. Й. Цукановим [8].

Аналіз отриманих результатів дає можливість стверджувати, що у екстравертів і інтровертів існують відмінності у кількісних значеннях параметру ρ' серед досліджуваних з домінуючою лівою та правою півкулею. У екстравертів ρ' правопівкульних більше, ніж ρ' лівопівкульних, а у інтровертів ρ' правопівкульних — менше. Відмінності носять практично однакові значення: у емоційно нестабільних меланхоліків $\rho'_{л} > \rho'_{np}$ на 0,07, а у холериків $\rho'_{np} > \rho'_{л}$ на 0,1; у емоційно стабільних флегматиків $\rho'_{л} > \rho'_{np}$ на 0,6, а у сангвініків $\rho'_{np} > \rho'_{л}$ на 0,6.

Проведений експеримент дозволив розподілити всіх учасників не тільки на право- або лівопівкульних, але й на три додаткові категорії:

- "право-" або "лівопівкульні" — с чистим профілем ППППП (7,55 %) або ЛЛЛЛЛ (2,96 %);
- "переважно" правопівкульні (27,23 %), лівопівкульні (10,79 %) — при наявності в профілі одного протилежного показника;
- "частково" правопівкульні (28,31 %), лівопівкульні (23,2 %) — при наявності двох протилежних показників у профілі асиметрії.

Дослідження різних типів профілів півкульності розкривають більш детальну та складну картину розподілу латералізації у представників різних типів темпераменту. Вивчення асиметрії парних органів дає більш детальну і складну картину розподілу півкульної організації у різних типів темпераменту, ніж оцінка одного чи двох органів.

У завдання наступного етапу наших досліджень входило вивчення залежності результатів реакції прийняття рішення від функціональної асиметрії мозку в представників різних типів темпераменту. З цією метою ми отримали кількісні показники психомоторних якостей обстежених в реакції прийняття рішення.

Учасникам пропонувалося спрогнозувати напрямок стрілки, яка з'являється на екрані монітору, спираючись на попередній досвід. Всього пропонувалося три серії (а; б; с) по 20 пред'явлень.

Під час проведення досліджень реакції прийняття рішення реєструвалися наступні параметри:

- кількість виконаних завдань у серії (N_{np} а; б; с);
- мінімальний час реакції в кожній серії (t_{np} а; б; с);
- максимальний час на прийняття вірного рішення в кожній серії (T_{np} а; б; с);
- кількість помилок в кожній серії (n_o а; б; с).

Отримавши максимальний та мінімальний час виконання завдання, ми розраховували середній час прийняття рішення в кожній серії та в цілому за всю реакцію:

$$T_{np i} = (T_{np i} + t_{np i})/2 \quad (2)$$

$$T_{np cp} = (T_{np a} + T_{np b} + T_{np c})/3 \quad (3)$$

За формулою (3) розраховувалась середня кількість помилок в реакції.

Результати розрахунків середнього часу та кількості помилок в реакції на прийняття рішення відображені в таблиці 2.

Таблиця 2

Значення середнього часу реакції прийняття рішення й кількості помилок у представників різних типів темпераменту

Тип темпераменту	серія а		серія б		серія с		Середнє значення	
	T_{np}	n_o	T_{np}	n_o	T_{np}	n_o	T_{np}	n_o
Холерики	2,081	9,9	1,684	7,8	1,415	6,9	1,727	8,20
Сангвініки	2,228	9,4	1,643	6,7	1,429	5,4	1,766	7,17
Амбоверти	2,458	7,6	1,907	4,9	1,703	3,9	2,023	5,46
Меланхоліки	2,104	9,6	1,597	7,8	1,323	5,6	1,675	7,67
Флегматики	2,239	9,1	1,868	6,8	1,639	6,2	1,915	7,35

Представлені в таблиці результати розкривають процес навчання, який характеризується зменшенням часу реакції та кількістю помилок в наступних серіях виконання завдання.

Значення часу реакції прийняття рішення представників різних типологічних груп дозволяє відзначити, що час реакції емоційно нестабільних типів темпераменту значно нижчий (1,701 с), ніж емоційно стабільних (1,841 с). Однак показники точності виконання завдання вищі у представників емоційно стабільних типів темпераменту (7,26 помилок) в порівнянні з 7,94 помилок у емоційно нестабільних. Особливих відмінностей в показниках між представниками груп екстравертів та інтровертів не визначено. Незначне скорочення часу прийняття рішення у екстравертів (1,747 с) в порівнянні з інтровертами (1,795 с) компенсується незначним покращенням у інтровертів показником точності виконання завдань (7,15 помилок у інтровертів проти 7,68 — у екстравертів).

Аналіз результатів часу прийняття рішення та кількості помилок у кожній серії свідчить, що для емоційно нестабільних типів темпераменту характерна своя стратегія виконання завдань — досягнення певного результату. Визначена стратегія характеризується збільшенням швидкості прийняття рішення при зменшенні якості виконання завдання (збільшення кількості помилок).

З метою оцінки динаміки прийняття рішення у представників різних типів темпераменту ми провели розрахунок відносного показника часу та кількості помилок у кожній серії виконання завдання. Результат в серії *a* прийняли за одиницю та провели розрахунок відносних значень в серіях *b* та *c* відносно першого етапу. Результати динаміки зміни відносних коефіцієнтів представлені на рисунку 1 і 2.

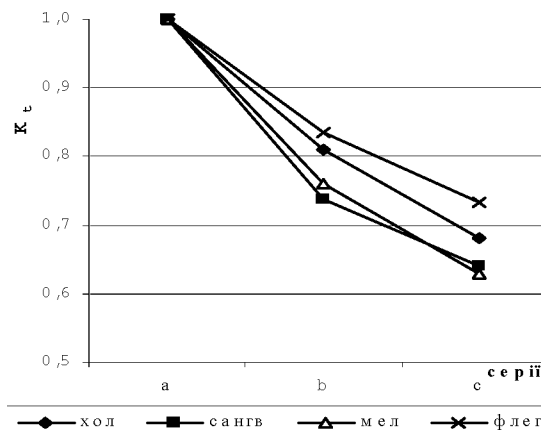

Рис. 1. Зміна відносного коефіцієнту часу прийняття рішення в серіях *a*; *b*; *c* для різних типів темпераменту

З аналізу графіку рис. 1 слідує подібність розвитку відносного коефіцієнту часу сангвініків — меланхоліків і холериків — флегматиків. Кількість помилок у представників різних типів темпераменту по серіям рис. 2 характеризує процес адаптації до умов виконання індивідуальної програми. У сангвініків спостерігається повільне скорочення помилок, що характеризує швидке адаптування. У холериків

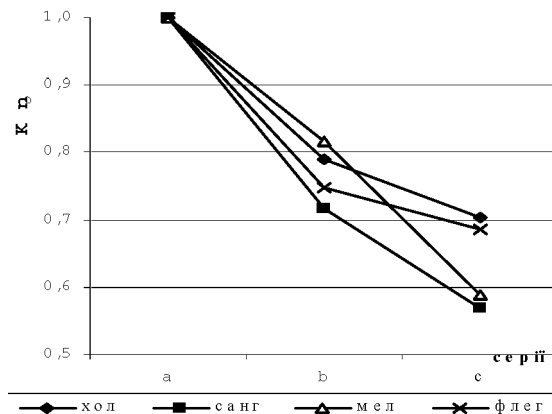

Рис. 2. Зміна відносного коефіцієнту кількості помилок в реакції прийняття рішення в серіях a; b; c для різних типів темпераменту

та флегматиків після різкого зниження коефіцієнту помилок у серії b спостерігається тенденція до стабілізації зниження, що характеризує процес втоми в роботі. У меланхоліків більш тривалий процес адаптації, але після його завершення кількість помилок різко зменшується. Показники точності та швидкості прийняття рішення свідчать про особливості функціонування психічних процесів у різних типів темпераменту.

Безумовно, що півкульна орієнтація головного мозку впливає на результати реакції прийняття рішення для всіх типів темпераменту (табл. 3). Представлені в таблиці результати показують збільшення швидкості реакції прийняття рішення у представників усіх типів темпераменту з домінуючою правою півкулею, а також збільшення мисленнєвої точності виконання завдань (за винятком меланхоліків та амбровертів).

Таблиця 3

Середнє значення часу (T_{np}) та допущення помилок (n_o) в реакції прийняття рішення у представників з домінуючою лівою та правою півкулею по типам темпераменту

	Холерики		Сангвініки		Амбоверти		Меланхоліки		Флегматики	
	T_{np}	n_o	T_{np}	n_o	T_{np}	n_o	T_{np}	n_o	T_{np}	n_o
З домінуючою лівою	1,808	8,27	1,814	7,33	2,055	5,30	1,743	7,42	1,994	7,38
З домінуючою правою	1,633	8,11	1,649	6,79	1,965	5,77	1,569	8,06	1,907	7,29
Δ	0,175	0,16	0,165	0,54	0,090	- 0,47	0,174	- 0,64	0,087	0,09

Це пояснюється структурно-функціональною особливістю правої півкулі, яка відповідає за цілісне, образне і конкретне сприйняття

та описування зорових образів; краще розпізнає невербальні та незначимі стимули; якісніше виконує завдання із зорово-просторового аналізу інформації, образного уявлення, оцінки теперішнього-минулого часу.

Крім того, у право- і лівопівкульових представників незалежно від типу темпераменту зберігається раніше визначена тенденція — зі збільшенням значення параметра ρ' збільшується значення швидкості та точності реакції прийняття рішення.

Для того, щоб розглянути тенденцію впливу показника ρ' на значення середнього часу реакції прийняття рішення T_{cp} у представників різних типів темпераменту, нами було проведено укрупнення груп з різними значеннями ρ' . Були визначені групи середніх, максимальних і мінімальних (крайніх) значень ρ' , а також проміжні показники ρ' , "ближче до мінімального" і "ближче до максимального". Всього було визначено п'ять груп для кожного типу темпераменту. В даних групах було розраховано середнє значення часу в реакції на прийняття рішення (табл. 4).

Таблиця 4

Середнє значення часу прийняття рішення у представників різних типів темпераменту за групами

Група	Значення	Min	Ближче до min.	Середня	Ближче до max.	Max	Середні показники
холерики	ρ'	1,9	3,8	5,8	7,8	9,8	5,48
	T_{cp} (сек)	1,621	1,692	1,744	1,893	1,660	1,727
	Кількість	15	22	31	17	10	95
сангвініки	ρ'	4,0	6,9	8,9	10,8	12,8	9,07
	T_{cp} (сек)	2,043	1,786	1,797	1,619	1,462	1,766
	Кількість	13	29	42	47	14	145
меланхоліки	ρ'	5,3	9,0	10,8	13,0	15,0	10,44
	T_{cp} (сек)	1,549	1,864	1,642	1,574	1,473	1,675
	Кількість	4	12	21	6	3	46
флегматики	ρ'	8,0	10,5	11,9	13,4	14,9	12,02
	T_{cp} (сек)	1,818	1,726	2,021	1,893	1,902	1,915
	Кількість	5	9	28	6	9	57

Результати середнього значення часу реакції прийняття рішення за підгрупами показують зміну швидкості реакції у залежності від збільшення значення параметру ρ' (віддалення від центру кола Айзенка) для кожного типу темпераменту.

Зміни параметру ρ' від групи "мінімум" до групи "ближче до мінімуму" відбуваються нерівномірно, в подальшому до групи "максимум", зміна проходить практично рівномірно у представників усіх типів темпераменту. Зміна швидкості реакції T_{cp} відбувається в залежності від інтро- екстравертної приналежності: у екстравертів спостерігається тільки зріст швидкості реакції T_{cp} , а у інтровертів — зріст і падіння.

Однак процес зміни часу прийняття рішення залежно від віддалення від центру кола Айзенка буде проходити з деякими відхиленнями, якщо буде враховуватись функціональна асиметрія мозку.

При аналізі часу прийняття рішення у представників з домінуючою правою і лівою півкулею використовувався розрахунок відносного коефіцієнту часу прийняття рішення за:

$$K_t = T_{np\ i} / T_{РПР} \quad (4)$$

де: $T_{np\ i}$ — значення часу прийняття рішення у визначеній групі, а $T_{РПР}$ — середнє значення часу даного параметру. Формула дозволяє перевести абсолютні показники у відносні, які будуть характеризувати відносний рівень визначеності часу для всього темпераменту (табл. 5).

Таблиця 5

Відносні коефіцієнти часу прийняття рішення для представників різних типів темпераменту із врахуванням домінуючої півкулі

	Група	ρ'_{min}	$\rho'_{до\ min}$	$\rho'_{ср}$	$\rho'_{до\ max}$	ρ'_{max}
холерики	З домінуючою ЛП	1,104	0,960	0,969	1,251	1,134
	З домінуючою ПП	0,773	0,999	1,052	0,942	0,789
	Середнє за темперамент	0,939	0,980	1,011	1,097	0,962
сангвініки	З домінуючою ЛП	1,057	1,056	1,116	0,928	0,878
	З домінуючою ПП	1,479	0,967	0,919	0,905	0,777
	Середнє за темперамент	1,162	1,012	1,018	0,917	0,828
меланхоліки	З домінуючою ЛП	0,976	1,134	0,982	1,039	1,210
	З домінуючою ПП	0,693	1,093	0,979	0,841	0,549
	Середнє за темперамент	0,905	1,114	0,981	0,940	0,880
флегматики	З домінуючою ЛП	0,862	0,945	0,986	0,956	1,081
	З домінуючою ПП	1,036	0,857	1,124	1,020	0,770
	Середнє за темперамент	0,948	0,901	1,055	0,988	0,977

Аналіз отриманих відносних результатів часу прийняття рішення K_t дозволяє зробити висновок, що зі збільшенням параметру ρ' зміна коефіцієнтів у лівопівкульних представників $\Delta T_{ЛП}$ суттєво відрізняється від зміни у правопівкульних $\Delta T_{ПП}$, а рівень відхилення від середнього значення $T_{ср}$ різний.

В екстравертній групі, у представників з домінуючою лівою півкулею зі збільшенням параметру ρ' відмічається відносна стабільність з невеликими коливаннями результатів — рівень дисперсії 0,04, а для правопівкулевих притаманне скорочення результатів відносного коефіцієнту K_t з рівнем дисперсії 0,11. У інтровертів з домінуючою лівою півкулею зі збільшенням параметру ρ' простежується ріст відносного коефіцієнту часу прийняття рішення K_t — рівень дисперсії 0,07, а для правопівкулевих характерне відносне падіння значення K_t при дисперсії 0,13. В групі емоційно стабільних, у представників з домінуючою лівою півкулею зі збільшенням параметру ρ' відмічається відносна стабільність з невеликими коливаннями результатів — рівень дисперсії 0,04, а для правопівкулевих характерне скорочення результатів відносного коефіцієнту K_t , з рівнем дисперсії 0,16. В емоційно нестабільних з домінуючою лівою півкулею зі збільшенням параметру ρ' простежується ріст відносного коефіцієнту часу прийняття рішення K_t — рівень дисперсії 0,07, а для правопівкулевих характерне відносне падіння значення K_t при дисперсії 0,15.

Таким чином, значення K_t між представниками з домінуючими лівою та правою півкулею, з ростом значення параметру ρ' все більше відрізняється. Чим яскравіше виражені темпераментні особливості (збільшується значення параметру ρ'), тим більше проявляється вплив домінуючої півкулі на процес прийняття рішення (у представників всіх типів темпераменту, з домінуючою правою півкулею зменшується відносний коефіцієнт часу, а з домінуючою лівою півкулею — збільшується). Найбільш яскраві відмінності в значеннях відносного коефіцієнту часу прийняття рішення між "ліво-" "правопівкулевими" є у представників всіх типів темпераменту при мінімальних і максимальних значеннях параметру ρ' , в центральній групі (за середнього значення ρ') значення коефіцієнту не сильно відрізняється від середнього показника по темпераменту.

Висновки

Аналіз отриманих результатів реакції прийняття рішення у представників різних типів темпераменту з урахуванням домінуючої півкулі дозволяє зробити наступні висновки.

1. Результати реакції прийняття рішення, які відображають систему різних процесів обробки інформації людиною, залежать від типу темпераменту. Ступень прояву когнітивних і емоційних елементів особистості знайшов відображення у часі реакції прийняття рішення.

2. Функціональна асиметрія мозку безпосередньо впливає на показники реакції прийняття рішення. В ході експерименту була підтверджена функціональна спеціалізація правої півкулі в психологічній діяльності, яка проявляється в сенсорних, моторних, вербальних, а також просторово-часових функціях. У представників усіх типів темпераменту з домінуючою правою півкулею збільшується швидкість й точність реакції прийняття рішення.

3. Запропонований відносний коефіцієнт часу прийняття рішення K_t дозволяє розглянути вплив зростання індивідуальних особливостей у представників усіх типів темпераменту з урахуванням впливу домінуючої півкулі на психосенсорну реакцію і дає можливість порівняти його з іншими числовими значеннями.

4. При збільшенні виразу темпераментних особливостей (збільшується значення параметру ρ') більш проявляється вплив домінуючої півкулі на процес прийняття рішення у представників всіх типів темпераменту.

5. Експериментальне дослідження дозволило встановити, що обрані для порівняння параметр ρ' , який характеризує індивідуальні відмінності, і відносний коефіцієнт часу прийняття рішення K_t дають можливість прогнозувати зміни, які можуть відбуватися в психомоторному розвитку юнаків.

Автор висловлює глибоку подяку професору Л. М. Прісняковій за постійну допомогу в роботі.

Література

1. Брагина Н. Н., Доброхотова Т. А. Функциональные асимметрии человека. М.: Медицина, 1981. — 288 с.

2. Ильин Е. П. Дифференциальная психофизиология. — СПб.: Питер, 2001. — 464 с.: ил.
3. Лозниця В. С. Психологія і педагогіка: основні положення. — К.: "ЕксОб", 2000. — 304 с.
4. Присняков В. Ф., Приснякова Л. М. Математическое моделирование переработки информации оператором человеко-машинных систем. — М.: Машиностроение, 1990. — 246 с.
5. Приснякова Л. М. Нестационарная психология: Монография. — К.: Дніпро, — 2001. — 255 с.
6. Слободянюк Л. И. Количественные критерии психологического описания мнемических процессов: Дис. канд. психол. наук: 19.00.01. — К., 2001. — 176 с.
7. Современная психология: Справочное руководство. — М.: Инфра-М, 1999. — 688 с.
8. Цуканов Б. И. Время в психике человека. — Одесса: АстроПринт, 2000. — 220 с.
9. Членов Л. Г. Леворукость // БМЭ. — 1960. — Т. 15.

Д. С. Волков

Днепропетровский национальный университет,
кафедра военной подготовки

ЗАВИСИМОСТЬ ПСИХОМОТОРНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОТ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ АСИММЕТРИИ МОЗГА

Резюме

Статья посвящена проблемам исследования процесса принятия решения как главного компонента деятельности. Необходимость выбора варианта действий, способ его выполнения в различных ситуациях обуславливают высокую вероятность принятия ошибочных решений. В статье описаны результаты исследования процесса принятия решения студентами с учетом индивидуальных качеств личности.

Ключевые слова: функциональная асимметрия, темперамент, принятие решения, время реакции, параметр ρ' , относительные показатели.

D. S. Volkov

Dnipropetrovs'k National University,
The Department of Military Preparation

THE DEPENDENCE OF THE PSYCHO-MOTOR ACTIVITY UPON THE BRAIN FUNCTIONAL ASYMMETRI

Summary

The article is dedicated to the problems of a decision making as a major factor of activity. The necessity of choosing an action variant, means of its fulfilling in any situation cause a high probability of making erroneous decisions. The results of a research of a decision making process among students taking into account individual features of a personality are described in the article.

Keywords: functional asymmetry, temperament, decision making, reaction time, ρ' parameter, relative values.

УДК 159.98.791.83

К. Г. Дементьева, асп.Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
кафедра загальної та соціальної психології

ОСОБИСТІСНІ ОСОБЛИВОСТІ АРТИСТІВ ЦИРКУ ЯК СУБ'ЄКТІВ ТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті приводиться аналіз особистісних особливостей артистів цирку, від яких залежить, в якому жанрі вони створюють свої сценічні художні образи. Також було розглянуто відношення артиста до його діяльності.

Ключові слова: циркова діяльність, особистість артиста цирку, особистісні особливості, жанр.

Мистецтво цирку є одним із найдавніших видів мистецтва. Однією з його функцій є передача культурних цінностей у вигляді видовища, що дозволяє зробити його доступним для представників будь-якої соціальної групи. Трансляція культурних цінностей здійснюється через творчу діяльність артистів цирку. При дослідженні творчої діяльності артиста цирку, на нашу думку, ключовою проблемою є вивчення особистісних особливостей артистів цирку як суб'єктів творчої діяльності, що дозволить акцентувати активну позицію особистості стосовно творчої діяльності, у якій вона бере участь.

Необхідно сказати про те, що в ряді наукових праць, присвячених проблемам мистецтва цирку, проведені дослідження з таких важливих питань, як народні традиції клоунади, проблеми розвитку мистецтва клоунади, драматургія коврової клоунади. Проблема художнього образу в цирку присвячені дисертаційні роботи М. І. Немчинського "Постановочний цирк: образне осмислення циркового номеру", В. Н. Сергуніна "Актуальні проблеми створення образу на манежі радянського цирку" і Є. П. Чернова "Проблеми створення художнього образу на прикладі радянської клоунади". Проблеми режисури в цирку присвятив свою дисертацію "Режисер у радянському цирку" Е. М. Зискинд. Проблеми специфіки художнього образу в мистецтві цирку розглядалися в статтях і книгах Е. М. Кузнецова, І. А. Уразова, Ю. А. Дмитрієва, І. М. Черненко, М. С. Местечкіна, С. М. Макарова, Є. П. Чернова, А. З. Житницького, В. Н. Сергуніна й ін.

У психологічній літературі проблема психологічних якостей артистів цирку та їхнього впливу на творчу діяльність освітлена не була. Разом з тим цирк типізує кращі якості людини, перетворює їх у художньо-видовищну форму й відбиває в умовному, специфічному для даного мистецтва образі, що розкривається в діючому подоланні перешкод. Мистецтво цирку — це, насамперед, мистецтво образного й гостроконфліктного відбиття життя. Це — відточене традицією й професійною майстерністю, у певному плані спеціалізоване вміння показувати людину в її опозиції до "норм", у її тязі до волі самовиявлення —

при найрізноманітніших відносинах його з навколишнім світом. Циркове мистецтво — це інтеграція всіх видів мистецтва. Кожному цирковому жанру властиві свої виразні засоби. Мистецтво цирку — це прославлення людини, демонстрація її фізичних і духовних сил: спритності, витривалості, почуття балансу, гнучкості, влучності, а також волі, відваги, дотепності. Яка би дія не виконувалася цирковим артистом — акробатична стійка або жонгливання, стрибки на батуті або баланс на котушках, кожне з них — це результат боротьби за розширення можливостей людини.

Психологічні особливості перевтілення артистами цирку, на нашу думку, будуються в такий спосіб: на тлі "рольового" стану виникає модель нової особистості, всі прояви якої можуть говорити про її несхожість із особистістю самого художника, основою установки є "опорний образ". Фізіологія присвоєння образу ролі відбувається нашаруванням одного динамічного стереотипу на інший: "Я" актора й "Я" образу не є рядопокладеними структурами, як дві паралельні лінії, що ніколи не перетинаються. Вони — "накладені" одна на одну підсистеми, причому одержувані не додаванням "Я" особистості актора й характеру ролі образу. Скоріше "Я" актора й "Я" образу — не сума, а інтегральний, злитий воедино добуток цих підсистем пропонованими обставинами, суттєво ролі й темою добутку. Особистість виконавця опосередковано, не прямим шляхом, неодмінно виражається у сценічному створенні.

Основною рушійною силою розвитку особистості циркового артиста, на нашу думку, є самоактуалізація — спонтанна активність духу, прагнення людини до реалізації свого життєвого потенціалу, можливість досягнення "ідеального Я", творча самореалізація.

Метою даної статті є виявлення особистісних якостей та творчого шляху артистів цирку, які працюють у різних жанрах.

У нашому дослідженні ми використовували "Карту особистості" К. К. Платонова для виявлення особливостей особистості циркових артистів, які працюють у різних жанрах, та біографічний метод для аналізу особливостей життєвого шляху артистів. Вибір методів обумовлений тим, що "Карта особистості" дозволяє фіксувати фонові показники, здібності, характер, спрямованість, індивідуальні-особистісні показники, особливості темпераменту. Цілісне розуміння структури особистості артиста цирку дозволяє виявити, на нашу думку, вплив особистісних особливостей артистів цирку на процес створення художнього образу в цирковому мистецтві. У дослідженні взяли участь 40 артистів цирку, що гастролюють у м. Одесі та у м. Сімферополі, цирковий колектив "Цирк на воді", збірна Московська програма артистів цирку, а також деякі ветерани Радянського цирку, що проживають у м. Одесі.

За методикою "Карти особистості" К. К. Платонова до *фонових показників* відносяться стан здоров'я, відношення до здоров'я, умови праці, сімейні умови, фізкультурна активність. У цілому, дослідженій вибірці характерні найбільш високі оцінки стану здоров'я (4,85) і фізкультурної активності (4,88), найбільш низькі показники умов роботи (0,36).

Саме за цими показниками виявлені найбільш значимі розходження між представниками різних жанрів: фізкультурна активність

($F = 6,36$, $p \leq 0,001$); стан здоров'я ($F = 39,9$, $p \leq 0,001$); умови роботи ($F = 4,98$, $p \leq 0,001$).

Фізкультурна активність у всіх респондентів висока, що обумовлено їхньою діяльністю, але й значно відрізняються зменшеною фізкультурною активністю клоуни та фокусники. Крім того, ці дві групи артистів мають більш гірший стан здоров'я, що може бути пов'язано з віковими особливостями цієї групи. Умови роботи артистів цирку оцінюють як сприятливі, але такі, що не дають повного задоволення. Це пов'язано з гастролями, постійними поїздками, тривалими репетиціями, робочі проблеми часто переносяться на родину. Разом з тим найбільш складні умови для праці мають дресирувальники.

Отримано високі показники за ступенем розвитку психомоторних (4,6) та художніх (4,7) здатностей, що помітно виділяє особистість артиста цирку серед навколишніх артистів. Більш низькі є показники розвитку технічних (3,6) та наукових здатностей (3,4). Найбільш значимі розходження між представниками різних жанрів виявлені у розвитку: технічних здібностей ($F = 3,9$, $p \leq 0,003$), наукових ($F = 3,0$, $p \leq 0,015$), художніх ($F = 2,8$, $p \leq 0,022$), організаційно-педагогічних ($F = 2,5$, $p \leq 0,035$). Перш за все найбільш високі технічні та наукові здібності у фокусників, а також еквілібристів. Найменший розвиток художніх здібностей виявлено у атлетів.

Щодо характерологічних показників, найбільш високо оцінені відношення до праці (4,95), відношення до людей (4,85), найбільш низькі оцінки відношення до себе (4,1). Найбільш значимі розходження оцінок артистів різних жанрів виявлені тільки у відношенні до людей ($F = 20,1$, $p \leq 0,001$). Найбільш низькі ці показники у фокусників.

Було виявлено високу професійну спрямованість значної частини артистів цирку (4,6), а також низьку стійкість (3,9) та інтенсивність (3,9) спрямованості особистості. Найбільш значні розбіжності між артистами різних жанрів відмічені у широті спрямованості ($F = 3,7$, $p \leq 0,005$), професійній спрямованості ($F = 4,2$, $p \leq 0,002$), інтенсивності спрямованості ($F = 3,3$, $p \leq 0,001$). Найбільш низькі ці показники у фокусників.

Спрямованість діяльності змінюється в артистів цирку кілька разів, але зберігається по кілька років. Для них характерне прагнення здійснювати більшу частину починань. Переконавання, ідеали й схильності в артистів цирку в цілому відповідають моральним нормам, прийнятим на сьогоднішній день у суспільстві.

За результатами дослідження структури особистості було також виявлено, що, як правило, артисти цирку обирають свою професію за бажанням, давно, і їм доводилося переборювати перешкоди на шляху до неї, обраною професією вони задоволені.

Щодо досвіду артистів цирку, то найбільш високо оцінюється ними професійна підготовленість (4,85) та психомоторна культура (4,7). Найбільш низько оцінюється рівень загальної культури (3,9), рівень інтелекту (4,2) та культура поведження (4,3). Найбільш значні розбіжності виявлені між представниками різних жанрів за рівнем культури ($F = 3,9$, $p \leq 0,004$) та психомоторна культура ($F = 4,8$, $p \leq 0,001$).

У психічних процесах тісно взаємозалежні пізнавальні й афективні компоненти, вони й лежать в основі властивостей особистості, як біль-

шість стійких її проявів. При оцінюванні емоційної збудливості було виявлено, що артистам цирку властивий високий ступінь вразливості, реактивності. Також було виявлено, що для артистів цирку характерна здатність одночасно виконувати кілька дій.

Рівень розвитку пізнавальних здатностей в артистів цирку високий, вони відрізняються спритністю при відповідях, швидко орієнтуються в новій тактичній обстановці. Трохи менш характерним для них є "запізнювання" удалого рішення, або схильність до зайво швидких, не продуманих відповідей.

Для артистів цирку також характерна наявність творчої уяви, що проявляється в будь-якій образотворчій, конструкторській і іншій діяльності.

У складній обстановці артисти цирку володіють собою, легко придушують вибухи гніву. При сильному порушенні їм вдається здаватися цілком спокійними, однак переживання супроводжуються посиленою жестикуляцією, зміною міміки, голосу й т. п.

Також характерні цілеспрямованість, наполегливість і рішучість. У всіх випробуваних відзначена здатність довгостроково й непохитно дотримуватися ухваленого рішення. Спостерігалася наполегливість і завзятість у подоланні труднощів, які стоять на шляху до досягнення мети. При прийнятті рішень у всіх випробуваних спостерігається вияв рішучості.

У цілому, з індивідуальних особливостей найбільш високо оцінюються цілеспрямованість (4,95), вольові характеристики (4,88), уважність (4,7), кмітливість (4,7). Найбільш низькі оцінки характеристик пам'яті (3,65). Найбільш значущі розходження між представниками різних циркових жанрів виявлено за показниками волі ($F = 4,6$, $p \leq 0,01$) та цілеспрямованості ($F = 4,34$, $p \leq 0,02$).

Таким чином, дослідження особистісних особливостей циркових артистів (за "Картою особистості Платонова") дозволило виявити орієнтування життєвого шляху артистів цирку у відношенні до різних сторін дійсності, на які цілі спрямована особистість і якими мотивами й ціннісними орієнтаціями вона при цьому керується, які особистісні властивості впливають при виборі жанру циркового мистецтва, що є головною ланкою у виборі, створенні й відтворенні художнього образу.

Сутність людської особистості знаходить своє завершальне вираження в тому, що вона не тільки розвивається як усякий організм, але й має свою історію, оскільки розвиток особистості опосередкований результатом її діяльності. Тому, щоб зрозуміти шлях свого розвитку в її справжній людській сутності, людина повинна його розглядати в певному аспекті: ким я був? — що я зробив? — ким я став?.. Ключ до розуміння розвитку особистості — того, як вона формується, роблячи свій життєвий шлях, її психічні здатності — не тільки передумова, але й результат її вчинків і діянь. У них вона не тільки виявляється, але й формується. Художній образ артиста цирку є вираженням його індивідуальності, але й сама індивідуальність його як артиста формується в його роботі над художнім образом.

Використовуючи результати психологічної "карти особистості Платонова", ми склали опис особистісних властивостей артистів цирку,

що працюють у базових жанрах циркового мистецтва. Для уточнення і більшої обґрунтованості наших висновків був застосований критерій Фішера (F) та показник рівня значимості відмінностей підвибірок артистів різних жанрів (Sig.). Як видно з таблиці 1, розходження між особистісними особливостями артистів різних жанрів значущі за всіма узагальнюючими показниками.

Таблиця 1
Розходження між особистісними особливостями артистів різних жанрів

Особистісні особливості	Критерій Фішера (F)	Рівень значимості відмінностей
Фонові показники	5,264	0,000
Здібності	4,345	0,002
Характер	6,293	0,000
Спрямованість	3,583	0,006
Досвід	3,462	0,007
ИОП	6,658	0,000

Таким чином, математичний аналіз обробки показників показав, що розходження особистісних особливостей артистів цирку, що працюють у різних жанрів, значущі.

У цілому, особистісні особливості, як і типологічні, варто враховувати в індивідуалізації керування художньою діяльністю артиста цирку.

Особлива риса акробатів, що відрізняють їх від інших жанрів — це сенситивність, емоційна стійкість, активність у подоланні перешкод, схильність до ризику, самоконтроль, незалежність, самостійність.

Акробати, у порівнянні з іншими цирковими жанрами, проявляють більше уваги до своєї статури, гігієни тіла. Причиною може служити те, що для акробатів тіло є засобом досягнення успіху й самовираження.

Так само як і акробати, гімнасти відрізняються емоційною стійкістю, активністю в подоланні перешкод, незалежністю, самостійністю, схильністю до ризику. Тілу приділяється велика увага, тому що воно служить засобом самовираження. Незалежно від віку тіло в наших випробуваних у відмінній спортивній формі.

Жонглери відрізняються від інших жанрів своєю спритністю, миттєвою реакцією, швидкістю рухів, розвиненим почуттям ритму. Характерними рисами особистості є: впевненість у собі, самоконтроль, висока емоційна стійкість, високий рівень мотивації в досягненні успіху, авторитарність.

Особистісні якості дресирувальника виглядають так: висока емоційна стійкість, впевненість у собі, незалежність, самостійність, схильність до ризику, самоконтроль, товариськість, спостережливість, уважність. Найголовніше в даному жанрі, на нашу думку, — це любов до тварин.

Мистецтво фокусника тонке й складне. Успіх виступу фокусника залежить не тільки від винахідливості й оригінальності його трюків, але й від того, наскільки він добірно, легко, артистично їх доносить до глядача. Особистісні особливості фокусника відрізняються особливою сценічною увагою артиста, що виховується щодня. Вона залежить "від уміння бачити, спостерігати, вивчати життя оком, вухом, серцем і розумом художника, що відбирає в житті необхідний для його творчості типовий матеріал" [2]. Їхня майстерність ґрунтується на швидкості й вправності рук і на застосуванні спеціальних апаратур. Відрізняються екстраверсією, твердістю характеру, авторитарністю.

Еквілібристам притаманний високий рівень контрольованої агресивності, високий рівень мотивації в досягненні успіху, схильність до ризику, твердість характеру, емоційна стійкість і самоконтроль.

Для атлетів характерні фізична сила, гармонійно розвинена мускулатура, вони можуть знижувати інтенсивність вхідного болючого стимулу. Висока емоційна стійкість, твердість характеру, самоконтроль.

Із цього можна зробити висновок, що від особистісних особливостей артистів цирку залежить, у якому жанрі він створює свій сценічний художній образ. Ми виявили відношення артиста до його діяльності, а також вплив циркової діяльності на розвиток особистості артиста цирку. Відношення до циркової діяльності в них носить характер моральної цінності, відданості професії, вони розцінюють свою діяльність як можливість творчої самореалізації, самоактуалізації.

Також нами проаналізовано великий корпус літератури по психології мистецтва, циркового мистецтва, психології вчинку. У психологічній літературі проблема психологічних якостей артистів цирку та їхнього впливу на творчу діяльність освітлена не була.

Нами проведено якісний аналіз, котрий дозволив виявити орієнтування життєвого шляху артистів цирку у відношенні до різних сторін дійсності, відношення артиста до його діяльності, а також вплив циркової діяльності на розвиток особистості артиста цирку. За допомогою математичних методів обробки результатів, ми отримали підтвердження про високу значущість розходжень особистісних особливостей артистів цирку, які працюють у різних жанрах циркового мистецтва.

Таким чином, отримані результати дають підставу говорити про взаємозв'язок особистісних особливостей артистів з вибором жанру в цирковому мистецтві й визначають подальшу спрямованість творчої діяльності артистів цирку. Однак, потребує подальшого психологічного дослідження специфічна творча діяльність артистів цирку в контексті їх життєвого шляху.

Література

1. *Выготский Л. С.* Психология искусства. — Ростов-на-Дону: Феникс, 1998.
2. *Гуревич З. Б.* О жанрах советского цирка. — М.: Искусство, 1977.
3. *Глен Вильсон.* Психология артистической деятельности. — М.: Когито-Центр, 2001.
4. *Дементьева К. Г.* Особистісні властивості і психологічні особливості артистичного образу в цирковому мистецтві // Наука і освіта. — № 6-7. — 2004. — С. 75-78.
5. *Дмитриев Ю.* Советский цирк. — М.: Искусство, 1963.
6. *Ельшевский Н.* Художественный образ в цирке // Сов. эстрада и цирк. — № 1. — 1964.

7. Катаева Л. И., Полозова Т. А. К вопросу о сущности профессионального самоопределения личности в пространстве становления нового российского общества // Мир психологии. — № 1. — 2005. — С. 152.
8. Леонтьев Д. А. Введение в психологию искусства. — М., 1998.
9. Семенов В. Е. Искусство как межличностная коммуникация. — СПб, 1995.
10. Станиславский К. С. Собрание сочинений. — Т. 4. — М., 1957.
11. Тарасов Г. С. О психологии искусства // Вопросы психологии. — № 1. — 1992. — С. 105–111.
12. Эйзенштейн С. Психологические вопросы искусства. — М.: Смысл, 2002.

К. Г. Дементьева,

Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова,
кафедра общей и социальной психологии

ЛИЧНОСТНЫЕ ОСОБЕННОСТИ АРТИСТОВ ЦИРКА КАК СУБЪЕКТОВ ТВОРЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Резюме

В статье приводится анализ личностных особенностей артистов цирка, от которых зависит жанр создания сценического художественного образа. Также было рассмотрено отношение артиста к его цирковой деятельности.

Ключевые слова: цирковая деятельность, личность артиста цирка, личностные особенности, жанр, развитие личности.

K. G. Dementeva

Odessa National Mechnikov University,

THE PERSONALITY OF THE CIRCUS ACTORS AS THE SUBJECTS OF CREATIVE ACTIVITY

Summary

The article describes authority of circus action to progress of personality, analysis individual psychological characteristics of base genre's circus artist, declare reference circus artist to the circus action.

Keywords: circus creative activity, personality of actor in circus, personality particularities, genre, development of personality.

УДК: 159.923:159.9.018

І. Л. Дмитренко, пош.

Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
кафедра загальної та соціальної психології

ІГРОВІ МЕТОДИ ДІАГНОСТИКИ ПСИХОЛОГІЧНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ

У роботі приведені результати дослідження соціально-психологічних особливостей особистості в діловій грі. Виявлено взаємозв'язок результативності діалогу й статусних характеристик учасників рольової гри. Показано можливість застосування ігрових методів для діагностики соціально-психологічних властивостей особистості.

Ключові слова: рольова гра, діагностика, тренінг, ігрові методи, соціометричний статус.

Протягом багатьох років освіта асоціювалася з підручниками, лекціями, дошкою й крейдою. У такий же спосіб тренінг ототожнювався з наочною демонстрацією, практичними вправами, наборами процедур і керівництвами по семінарських заняттях. У той час як роботою ведучого було представити ряд факторів, методів і ідей, вибудованих в "найкращому" логічному порядку, робота учнів полягала в придбанні знань за допомогою повторення й запам'ятовування.

Об'єднання ряду факторів призвело до зовнішньої зміни освіти й тренінгу й проклало дорогу новим ідеям і технологіям. Технічне оснащення навчального процесу ускладнилося, до послуг учнів були запропоновані фільми, телебачення, відео, комп'ютери й Інтернет. Багато хто із цих нововведень стимулювали ріст інтересу до відкритого навчання й відповідних змін у системі освіти.

У різних сферах навчання стало більше ґрунтуватися на практичних заняттях і погоджуватися з конкретною діяльністю. Загальним у цих ініціативах є відхід від дидактичних форм викладання у бік технік, які забезпечують практичний досвід. Ігрові методи до деякої міри наближають створення цих технологій. Вони є одним зі способів додержуватися принципу: "Я чую й забуваю, я бачу й запам'ятовую, я роблю й розумію". Ідея рольової гри й виникає із цього повсякденного заняття. Ідея "ролі" пов'язана з участю в конкретній ситуації, а ідея "гри" пов'язана з безпечним середовищем і творчим натхненням.

Актуальність даного дослідження полягає в тому, що ці обставини заслуговують більше пильної уваги, оскільки так звана "пробна" професійна діяльність в умовах реальної ситуації часто є травмуючою для її учасників. Разом з тим ігрові методи, хоч і маючи яскраво виражений тренувальний характер, не тільки не обмежують цих тренувань, але й дозволяють розширити арсенал вправ, стимулюють пошук найбільш підходящих способів поведіння.

Ідея рольової гри, узятої в найпростішій своїй формі, складається у звертанні до кого-небудь із проханням представити в конкретній ситуації або себе, або іншу особу.

Тим часом аналіз літератури дозволяє стверджувати, що у вітчизняній науці мало вивчені діагностичні можливості ігрових методів у тренінгових групах. Саме ці обставини, недостатня дослідженість, об'єднана зі зростаючою актуальністю, послужили причиною вибору даної теми дослідження.

Завданням даного дослідження є визначити, як виявляється в ігровій ситуації статус людини в групі. Які при цьому виникають проблеми? На скільки позиція людини в групі визначає особливості ігрових ситуацій?

Згідно М. Ментсу етимологічно слово "роль" сходить до слова, що позначало сувій пергаменту, на якому записувалися акторські репліки [2, с. 23]. Таким чином, воно відбувається безпосередньо з театрального життя, маючи на увазі роль актора в спектаклі. Глядачам, коли вони дивляться п'єсу, потрібно швидко розібратися в героях і лиходіях; вони хочуть знати положення кожного персонажа. Поширення поняття ролі на повсякденне поведження людей виникає з тієї ж їхньої потреби підсумувати або стисло виразити в реальному житті те, що може бути комплексним сприйняттям деталей, що становлять зовнішність або поведження іншої людини.

Рольова гра може означати як щирі схильності до певного поведження, так і навмисне проходження правил з метою справити певне враження. У цьому сенсі граючий роль може час від часу надягати на себе маску президента, судді або лікаря.

При перших спробах використати в терапії гру С. Міллер розглядала її, скоріше, як побічний засіб у підготовці до дійсної психоаналітичної роботи [1, с. 255]. Гра тут служила лише як методичний прийом для того, щоб виробити позитивну емоційну прихильність дитини до психоаналітика й у такий спосіб уможливити справжню терапію. Далі ігрова активність дитини, а також її словесне вираження розглядалась як аналог вільних асоціацій у дорослих, з погляду мотиваційної детермінації. Отже, ігрову діяльність можна інтерпретувати відносно до дітей на тих же підставах, що й вільні асоціації дорослих. Такий підхід було названо "ігровим аналізом". На відміну від психоаналізу дорослих, ігровий аналіз характеризується дуже раннім проникненням у глибинні мотивації поведження дитини. Це була спроба розбудити в дитині особисту зацікавленість у продовженні терапії й мінімізувати роль батьківського примусу.

Незважаючи на деякі відмінності, ігровий аналіз, по суті, повністю укладався в психоаналітичну традицію.

Яскраво виражене емоційне забарвлення є невід'ємним компонентом рольової гри. Як відзначає Л. А. Петровська, "незважаючи на умовність ігрової ситуації, почуття, які, випробовує граючий, є справжніми, реальними" [4, с. 59]. Для успішного проведення гри керівникові СПТ необхідно регулювати емоційні стани учасників гри, стимулюючи конструктивні й запобігаючи деструктивним емоційним переживанням, тому перед ним встає завдання діагностики емоційного стану

учасників. Доцільно в тренінгу застосовувати психологічні методи діагностики емоційних станів, засновані на специфічній самооцінці учасників.

Подібні відомості важливі керівникові СПТ для діагностики сприйняття рефлексивних здатностей особистості, тобто безпосередньо при дослідженні міжособистісного сприйняття. Велику роль грають тут технічні засоби фіксації поведінки — аудіо- й відеозапис — оскільки їхнє використання підвищує точність і надійність наданих спостереження.

На першому етапі аналізу проводиться інвентаризація використовуваних комунікативних технік — виділяється своєрідний операційний репертуар. У такий репертуар можуть входити: володіння темпом мови, інтонацією, паузою, лексична розмаїтість, навички недерективного слухання, що активізує, невербальна техніка: міміка, пантоміміка, фіксація погляду, організація комунікативного простору й т. д. Одним із параметрів оцінки є багатство використовуваного репертуару або широта операційного діапазону — кількість використовуваних технік.

Другим параметром є доречність або адекватність використовуваного технічного прийому. Оцінка цієї характеристики операційного потенціалу комунікативної дії виробляється за допомогою методу експертних суджень у процесі оцінки аудіовізуального запису.

Діагностика в груповому тренінгу — тут члени групи можуть виконувати роль експертів у процесі рішення тренувальних завдань. Діагностика в груповому тренінгу є, в першу чергу, процесом самоаналізу. Численні відомості невербального характеру, передані клієнтом, можуть бути використані тренером у різних цілях:

- 1) для психодіагностики;
- 2) оцінки ефективності здійсненої корекції;
- 3) визначення ставлення клієнта до тренера, інших членів групи, до всього діючого в процесі психокорекції;
- 4) як пряме повідомлення, аналогічне вербальному.

Ролі невербальної комунікації в психодіагностиці присвячений цілий ряд значних досліджень. Їхні результати представляють не тільки теоретичний, але й практичний інтерес. Так у ході численних досліджень було встановлено, що для різних емоційних станів людини характерні свої невербальні риси. Тривожність, наприклад, проявляється в різких, що розмахують і тремтять, рухах рук; нормальному по частоті, але короткому по тривалості контакті очима, відведенні погляду вправо; менш частих, чим у нормі, посмішках, великій ригідності тулуба. Для депресії характерна відсутність рухів рук; слабкий контакт очима, відведення погляду вниз і убік від тренера; опущена голова; вигнуті губи вниз.

На думку Цзена Н. В. та Пахомова Ю. В., особливе місце в невербальній комунікації клієнта займає використання жестів — емблем, що служать для прямої передачі повідомлень, і практично, що замінює якісь слова, або вираження [5, с. 53].

Як і всяка дія, комунікативний акт містить у собі аналіз і оцінку ситуації, формування мети й операційного складу дії, реалізації плану

або його корекцію, оцінку ефективності. Участь у рольових іграх дає безцінний досвід розкріпачення й спонтанності, прилучає його до мистецтва "відповідати без підготовки", дозволяє пережити радість творчого зусилля, захват несподіваних поворотів, щастя постійно бути захопленим зненацька.

Заняття полегшують обмін досвідом, дозволяють по-новому глянути на багато проблем, допомагають побачити свою діяльність у більш широкому, культурному контексті. Рольові ігри, нарешті, служать відмінним засобом відновлення сил, діючою формою реабілітації. Психотехніка націлена на розвиток і учасника, і тренера. Розвиток — це біль відмови від старих поглядів, вихід від завоювань минулого, порушений спокій. Розвиток — це не швидкий успіх, а ризик і можливість відступів, але він — вихід із тупика й застою.

Для рішення поставлених завдань було проведено дослідження, для участі в якому були притягнуті студенти 2 курсу гуманітарного факультету одеського вузу. На першому етапі дослідження була проведена вправа "Прохання".

Загальна схема аналізу діалогів у вправі визначається цілями й завданнями психологічного дослідження.

Було проведено аналіз результативності діалогів й статусів членів групи. Соціометричний статус був виявлений на основі соціометричних критеріїв для виявлення взаємин між членами групи за методикою Дж. Морено [3]. Соціометричний статус є інструментом виміру міжособистісних відносин у групі.

Розглядалось, як вирішують поставлене завдання учасники вправи через статус:

1. Які реакції? Хто звертався? До кого звертався?
2. Коли відбувся перелом, тобто після чого й де угода (після людини з високим або низьким статусом)?
3. Чи не відбувається реакція на людину через його статус?
4. Як поводиться лідер?

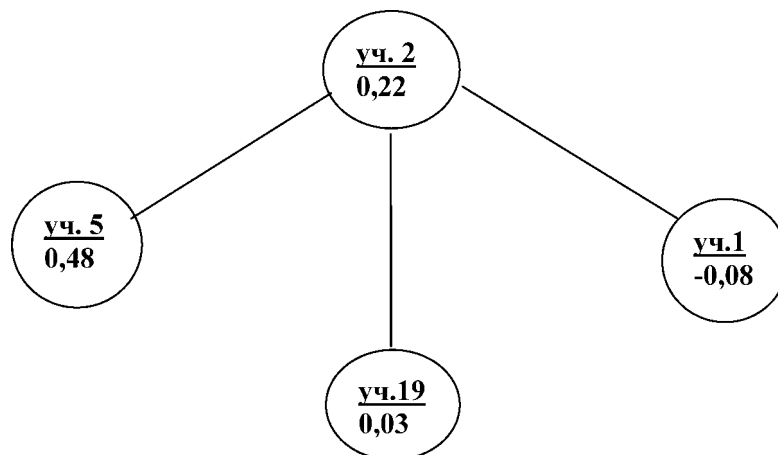

Рис. 1. Положення учасників рольової гри з врахуванням соціометричного статусу

Розглянемо діалог № 1. Найвищий соціометричний статус у грі, як і в групі взагалі, має респондент № 5 (середній соціометричний статус — 0,48). Це дозволяє судити про величину престижу даного учасника в спілкуванні з іншими, а також характеризує рольові здатності особистості як члена даної структури спілкування. Величина соціометричного статусу характеризує особистість з боку її авторитарності як джерела інформації й вимірює міру визнання особистості в групі. Чим сильніше особистість здатна зосередити на собі систему зв'язків у групі, тим вищий її психологічний статус, тим вищий її авторитет і рольові можливості управляти групою.

У респондента № 5 в умовах взаємодії виявилось вміння враховувати особливості партнера для того, щоб погодити й координувати з ним свої дії. Його діалоги будуються на розумінні й відчутті партнера, тобто рефлексії, емпатії й децентрації. Використання цих механізмів у даній рольовій грі дозволило йому і домогтися згоди з боку респондента № 2.

Даний діалог проходив за схемою: суб'єкт — суб'єкт, що характеризується рівністю психологічних позицій учасників, обопільною активністю сторін, при якій кожна не тільки випробовує вплив, але й сама рівною мірою впливає на іншу, взаємним проникненням партнерів у світ почуттів і переживань один одного, готовністю встати на точку зору іншої сторони, прийняття один одного.

Наочно можна побачити як розвивається діалог, його динаміку й досягнення бажаного результату у вигляді схем (Рис. 2). Коло означає доброзичливість у діалозі по обидва боки; квадрат — негладке проходження діалогу; ДО — назрівання конфлікту.

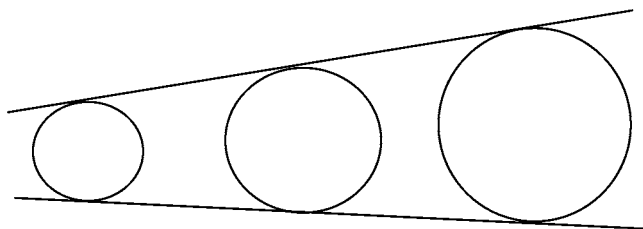

Рис. 2. Структура діалогу № 1

Розглянемо діалог № 2. Учасник № 19 (середній соціометричний статус — 0,03) за рівнем соціометричного статусу ставиться до "прийнятих", що свідчить про невисокі комунікативні здатності. № 2 не вибрав № 19 за жодним критерієм, тобто не зробив жодного позитивного або негативного вибору. № 19 вибрав № 2 тільки за одним критерієм (спільна поїздка в Карпати). Діалог між цими учасниками досить короткий, тому що згода отримана після першого ж прохання, що викликало приємний подив учасника № 19.

Як видно із цієї вправи, більшу роль грає характер міжособистісних відносин учасників даної групи, що проявляється в грі, а також соціальний статус (соціометричний статус) кожного із членів групи.

Спілкування в діалозі респондентів № 19 і № 2 засновано на принципі суб'єкт — об'єктної схеми, тому що тільки один із партнерів

виступає в повноправній ролі суб'єкта, у той час іншому партнерові приділяється роль простого об'єкта впливу й маніпуляцій з боку першого. Ми бачимо домінування респондента № 19, тому що спілкування в діалозі має вигляд більше монологічний. З боку респондента № 2 звучали лише короткі слова й фрази. Застрявань у спілкуванні не було через короткочасність його протікання, а також з обліком того, що передавав цьому діалогу діалог лідера групи. Створений ним емоційний настрій дозволив респонденту № 19 успішно вирішити завдання, що викликало його явний подив настільки швидким і легким одержанням згоди з боку респондента № 2 (Рис. № 3).

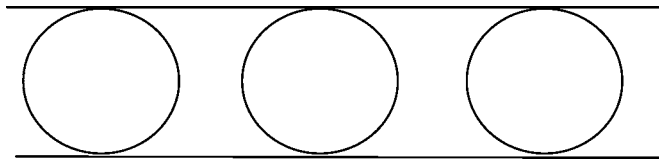

Рис. 3. Структура діалогу № 2

Розглянемо діалог № 3. Респондент № 1 (середній соціометричний статус — $-0,08$), ставиться до "неприйнятих". За соціометричними критеріями № 2 не дав ні позитивних, ні негативних виборів на користь № 1. Обірвані слова та речення говорять про невпевненість та розгубленість респонденту, що свідчить про існування проблем у спілкуванні як у групі, так й за її межами. Бесіда мала конфліктний настрій та явно було видно натягнутість, відсутність взаєморозуміння, що ускладнювало спілкування. Даний діалог проходив за схемою суб'єкт — об'єкт.

У даному діалозі проявляється яскрава емоційна забарвленість із боку обох учасників (Рис. 4).

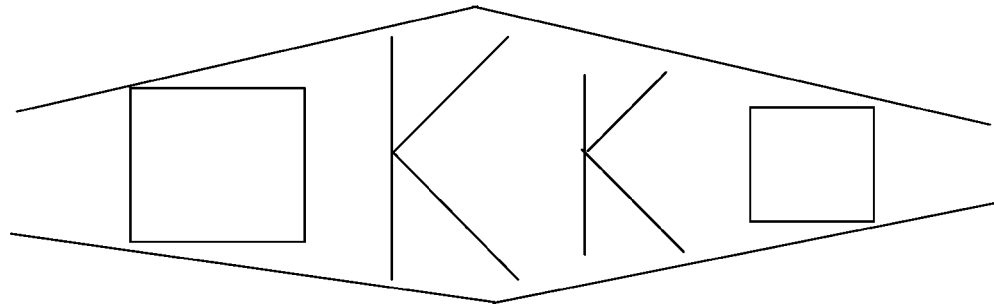

Рис. 4. Структура діалогу № 3

Розглянувши діалоги тренінгової групи, ми бачимо явний вплив статусу членів групи на рішення психологічних ситуацій у рольовій грі.

Підіб'ємо підсумок по цьому питанню. Респондент № 5 — "лідер" у групі, завдяки чому легко домагається згоди з боку респондента

№ 2. Респондент № 2 також має досить високий статус у групі, тому легко погоджується з респондентом № 5. Бесіда відбувається доброзичливо, із задоволенням для обох учасників. Респондент № 19 — "прийнятий". Бесіда пройшла рівно й швидко, без емоційних сплесків. Респондент № 1 — "неприйнятий". Бесіда мала конфліктний настрій і явно була видна натягнутість, відсутність взаєморозуміння, що ускладнювало спілкування.

У діагностиці за допомогою ігрових методів важливі не тільки слова, але й безліч інших обставин — паузи, сміх, накладення реплік, незакінченість реплік і т. д.

За результатами проведеного дослідження ми можемо зробити висновок про те, що психолог, проводячи діагностику на основі ігрових методів, може виявити положення людини в групі, тобто його статус, вже на перших стадіях тренінгу у даній групі. Це надає можливість формування належним чином соціально-рольової структури групи, вибудовування стадій розвитку групи в потрібній послідовності й з потрібною тривалістю, використання виявлених психологічних особливостей при діагностиці.

У даному дослідженні при проведенні аналізу з погляду статусу можна зробити висновок, що позиція людини в групі впливає на проведення вправи і його результативність.

Литература

1. *Миллер С.* Психология игры. — СПб.: Университетская книга, 1999. — 320 с.
2. *Ментс М. ван.* Эффективное использование ролевых игр в тренинге. — С.Пб.: Питер, 2002. — 208 с.
3. *Морено Дж.* Социометрия. Экспериментальный метод и наука в обществе. — М., 1958. — 94 с.
4. *Петровская Л. А.* Компетентность в общении. Социально-психологический тренинг. — М.: МГУ, 1989. — 234 с.
5. *Цзен Н. В., Пахомов Ю. В.* Психотренинг: игры и упражнения. — М., 1988. — 187 с.

И. Л. Дмитренко

Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова,
кафедра общей и социальной психологии

ИГРОВЫЕ МЕТОДЫ ДИАГНОСТИКИ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ СВОЙСТВ ЛИЧНОСТИ

Резюме

В работе проведено исследование социально-психологических особенностей личности в деловой игре. Разработаны основные схемы динамики диалога в ролевой игре. Выявлена взаимосвязь результативности диалога и статусных характеристик участников ролевой игры. Показана необходимость применения игровых методов для диагностики социально-психологических свойств личности.

Ключевые слова: ролевая игра, диагностика, тренинг, игровые методы, социометрический статус.

I. L. Dmitrenko

Odessa National I.I. Mechnikov University

GAME METHODS IN DIAGNOSTIC OF PSYCHOLOGICAL PERSONAL CHARACTERISTICS

Summary

The results of the research-work of social-psychological personal characteristics in a business game are given in the work. The correlation of dynamics of dialogue and status characteristics of game participants is discovered. The possibilities of use of game-methods for diagnostic of social-psychological particularizes of person are showed.

Keywords: Role-game, diagnostics, training, game -methods, sociometrical position.

УДК: 94.477-112.93

В. І. Кайгер, доц.Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
кафедра загальної та соціальної психології

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ЕТНОФУНКЦІОНАЛЬНОГО ПІДХОДУ ДО ВИВЧЕННЯ ЛЮДИНИ

В оглядовій статті наведені основи етнофункціонального підходу Сухарева А. В. до вивчення людини як цілого, у всіх проявах її життєдіяльності — ландшафтно-кліматичних, біологічних, культурно-психологічних й конфесіональних (духовних) — вихідними точками є, відповідно, не її місце проживання або перебування, не його біологічна основа, не культура й не конфесіональна приналежність і специфіка духовного життя. Методологічно вихідною тут є етнічна функція елементів її внутрішнього й зовнішнього середовища, до якого відносяться всі перераховані вище прояви.

Ключові слова: етнофункціональний підхід, етнічність, етноїд, методологія.

Теоретичні, експериментальні й прикладні розробки А. В. Сухарева, відбиті в навчальному посібнику "Етнофункціональна психологія у вихованні, психотерапії й психопрофілактиці" [1], поза всяким сумнівом, прорив в terra incognita, відкриття нового шару психічної реальності, способів її аналізу й опису, методів роботи з нею. Свій напрямок А. В. Сухарев створив на перетин загальної й медичної психології, психотерапії, етнології, частинно етнопсихології. Але на відміну від багатьох "стикових" робіт, самотутній предмет дослідження Сухарева не розчиняється у своїх полідисциплінарних передумовах і підставах. Дослідженню властива цілісність при тому, що діапазон матеріалів з різних областей знання, до яких апелює автор, гранично широкий.

Випливаючи з даної концептуальної моделі, Сухарев А. В. виходить із подання про те, що психологічні особливості, характерні для членів тієї або іншої культури, стосуються, насамперед, несвідомих комплексів, що формуються в культурі як одна із форм акумуляції соціального досвіду й членів, що передаються кожному з суспільства в процесі його соціалізації.

На думку А. В. Сухарева, криза сучасної цивілізації обумовлена у значній мірі кризою етнічності, що, маючи природньоісторичну цілісність, характеризує історичний розвиток людини.

"Етнічність" є досить новим поняттям у науці, про що, зокрема, свідчить те, що вперше трактування цього терміна з'явилося в Оксфордському словнику тільки в 1972 році.

Проблема ролі етнічних факторів у психічному житті людини вивчалася в рамках культурної й кросскультурної психології, психіатрії й психотерапії. Однак, дотепер питання про методологію застосування етнічності як системи принципів і способів організації й побудови теоретичної й практичної діяльності в дослідженнях залишається

найменш розробленим, у порівнянні з величезною кількістю вже отриманих експериментальних даних.

Важливість специфічних для певного культурно-історичного моменту форм, у яких може проявлятися сутність проблем людини в конкретну епоху, відзначав Е. Еріксон. Не тільки міжособистісні, але й внутріособистісні конфлікти він розглядав як суб'єктивне відбиття соціально-психологічних проблем "історичного моменту", а світоглядні пошуки творчої особистості — як найбільш адекватне відношення до культурно-історичних протиріч даної епохи. З огляду на зростаючу роль етнічних факторів не тільки в суспільному житті, але й у житті окремої людини, природно припустити, що ці фактори в наш час можуть відігравати особливу роль у психічному житті.

Внутрішнє й зовнішнє середовище людини характеризується, з однієї сторони культурою (від лат. *cultura* — оброблення, виховання, утворення), тобто тим, що значною мірою є безпосереднім результатом його діяльності, а з іншого боку — природними факторами (ландшафт, клімат) і расово-біологічними особливостями самої людини.

Під культурою можна розуміти організацію й розвиток людської життєдіяльності, представлені в продуктах матеріальної й духовної праці, у системі суспільних норм і установ, у цінностях, у сукупності відносин людей до природи, себе, іншим людям і т. д. У культурі фіксується якісна своєрідність історично конкретних форм цієї життєдіяльності — етнічних спільнот, епох, етапів розвитку.

Культура може одночасно виступати як засіб об'єднання, так і як засіб роз'єднання людей. Ця властивість культури лежить в основі її етнічної функції — етноінтегруючої або етніфікуючої [20]. Цими функціями можуть володіти такі етнічні ознаки, як мова, елементи побутової культури, обряди, традиції й т. п. Виходячи з наведеного визначення культури, можна розглядати етнічну функцію будь-якого елемента внутрішнього й зовнішнього середовища (природно-біологічної й суспільно-культурної) людини, розуміючи її як "етнофункціональне середовище".

Дослідники різних шкіл в етнографії й етнології розглядають найрізноманітніші етнічні ознаки. Однак всі ознаки, що диференціюють або інтегрують людей і людські спільноти, можна розділити на три більші групи. Це соціокультурні, расово-біологічні й клімато-географічні групи ознак. Розглядаючи поняття "культура" і "етнічність", легко помітити, що "етнічність" описує людину більш емко, ніж "культура" [14]. Ознаки, за якими окремі люди або людські спільноти відрізняються один від одного зовсім не обов'язково відносяться до культури. До таких "позакультурних" ознак відносяться расово-біологічні особливості людини й особливості природного середовища її проживання. У сучасному світі ці ознаки мають тенденцію до все більшого "змішання" як у соціальному, так і в індивідуальному аспектах, насамперед, у зв'язку з міграціями й наростаючим взаємообміном потоків інформації.

Може виникнути враження, що етноси не існують як щось реальне, але має місце "якесь культурне різноманіття, мозаїчний, але прагнучий до структурності й самоорганізації континуум з об'єктивно існуючих і відмінних один від одного елементів суспільства й культури" [19].

Стоунквіст розглядає "культурну й "расову" маргінальність. "Культурна" маргінальність проявляється у змішанні традиційних соціальних, релігійних норм у психіці людини. "Расова" маргінальність означає біологічну метисацію, переломлення в психіці подань про різні расові ознаки, що характеризують окремого індивіда або групу. З погляду етнофункціонального підходу до опису внутрішнього й зовнішнього середовища людини, поза розглядом залишається група клімато-географічних етнічних ознак. Поняття "маргінальність" можна застосувати й до цієї групи, тому що психічна маргінальність може бути обумовлена, наприклад, міграцією людини з місцевості з одним ландшафтом і кліматом у місцевість із іншими ландшафтом і кліматом [16].

У зв'язку зі сказаним автор етнофункціонального підходу визначив зміст поняття *етнічної маргінальності* [3, 4]. Це поняття більш ширше в порівнянні з "особистісною маргінальністю" Е. Стоунквіста, а також ширше подання етнічної маргінальності як "етнічної подвійності". Воно є істотною характеристикою сучасного цивілізованого суспільства. Психологічний зміст етнічної маргінальності складається в наявності в психіці людини етнофункціонально неузгоджених елементів ("елементи психіки" — у змісті А. Ф. Лазурського). Наведені міркування вказують на певний зв'язок етнічної маргінальності із психічними розладами.

Психічне життя людини являє собою ціле, у якому науковий аналіз виділяє такі окремі сторони, як психічні процеси, стани, відносини й властивості особистості, де особистість характеризується, насамперед, системою відносин людини до зовнішнього світу й до самого себе [14]. У цілому, зміст усіх цих проявів відповідає поняттю "елементи психіки" А. Ф. Лазурського (1997).

В етнофункціональному підході елементи психіки розглядаються з погляду їхньої етнічної функції. Вона не завжди очевидна й у ряді випадків може бути визначена експертами-фахівцями в області етнології, антропології, культурології інших наук про людину. Одним із основних у цьому підході є поняття *етнофункціональної неузгодженості* елементів психіки, що ми визначаємо як співвідношення [13] де ці елементи неузгоджені з погляду їхньої етнічної функції.

Етнічна маргіналізація суспільства породжує специфічну інформаційну ситуацію, коли різко знижується здатність психічної адаптації людини до породженою системною кризою цивілізації інформаційним потокам, що ускладнюються. Як уже було відзначено, це пояснюється високим ступенем територіальної мобільності, незакріпленістю людини ні за однією стійкою соціальною спільністю.

Дослідження інформаційного суспільства почав американський філософ Олвін Тоффлер. Основу напруженості в суспільстві автор бачить у розбіжності темпів змін у різних соціальних групах, а також у *дисбалансі швидкості змін у навколишньому середовищі й обмеженій швидкості реакції людини* — розрив між двома останніми факторами викликає шок. Тоффлер відзначає, що страх перед змінами веде до *страху перед майбутнім* ("футурошок"), що сильніше "культурного шоку", тому що уникнути останнього можна, повернувшись у своє культурне середовище.

У психологічному аспекті, на думку О. Тоффлера, збільшення швидкості змін у суспільстві й пов'язане із цим наростання потоку інформації, що обрушується на людину, призводить до *порушення його психічної адаптації*, до психічних розладів. Надлишок інформації обумовлює виникнення в людини стану надлишкової стимуляції й, як наслідок, є причиною втоми, занепокоєння, дратівливості й, нарешті, апатії.

Як засіб захисту від "інформаційного вибуху", Тоффлер, зокрема, приводить метод "фільтра". Цей метод спрямований на формування певних інформаційних фільтрів, які відсіюють значущі для людини "повідомлення" з потоку соціально значущих сигналів. Як такі фільтри виступають різні субкультури, зі своїми нормами, цінностями, зразками поведінки. А. А. Сусоколов думає, що саме етнос виявляється тією "субкультурою" сучасного суспільства, що найбільшою мірою здатна виконувати функції "інформаційного фільтра". Цьому сприяють такі властивості етносу, як: 1) нормативна цілісність; 2) стійкість етнічного статусу особистості; 3) стабільність складу; 4) стійкість у часі.

Розуміння етносу як "інформаційного фільтра" відзначає А. Сусоколов, пояснює зростання ролі етнічності в житті суспільства в умовах формування нової інформаційної ситуації. Виникнення гострої потреби в "інформаційних фільтрах" пояснює звертання до етнічних цінностей, що представляється вічними й непорушними.

Функції етносу як "інформаційного фільтра", згідно Сухареву А. В., можуть здійснюватися за наступними напрямками:

1. Етнос підтримує серед своїх членів подання про пріоритет тих або інших загальнолюдських життєвих цінностей. Для індивіда, що ідентифікує себе з тим або іншим етносом, спектр вибору ціннісних і нормативних орієнтирів є більш вузьким, чим для людини з ослабленим зв'язком зі своїм етносом. Більш повна ідентифікація з етносом забезпечує звуження потоку сприйманої інформації й полегшує адаптаційний процес.

2. В етносі можуть мати місце власні, специфічні цінності. Орієнтація на них також накладає обмеження на можливе поведінки й "відфільтровує" соціально значущі сигнали, ставлячи в центр уваги інформацію, що стосується власного етносу, й відсуваючи на периферію повідомлення, що є істотними для інших етносів.

3. Специфічні етнічні обмеження накладаються на інструментальні цінності, тобто на можливі способи досягнення цілей. Етнічні стереотипи поведінки, передані з покоління в покоління, роблять для представників конкретних етносів небажаними або навіть неприйнятними способи досягнення своїх цілей, які цілком припустимі, а іноді навіть престижні для представників інших етносів. У кожний історичний період етнос має стійкий набір ціннісних орієнтирів, етнічних символів, що дозволяє говорити про певну соціонормативну культуру етносу.

У цілому, розуміння етносу як "інформаційного фільтра" в узагальненому виді визначили [13]: "...етноси являють собою просторово обмежені згустки специфічної культурної інформації, а міжетнічні контакти — обмін такою інформацією". Додамо, що приналежність до певного етносу або системи етносів може визначатися не тільки соціо-

культурними, але й антропо-морфотипічними й клімато-географічними ознаками, внаслідок чого зазначена інформація може відноситися й до останніх двох груп ознак.

Повертаючись до проблеми психічного розвитку, приведемо слова К. Д. Ушинського: "Риса національності не тільки помітна сама по собі, але доміщується до всіх інших рис людини й повідомляє кожній з них свій особливий відтінок". Зовнішність у цьому випадку може бути кращим доказом, що й у душі людини риса національності корениться глибше всіх інших. Справді, чи не доміщується національність майже до всіх наших учинків; а як багата життям і внутрішнім змістом ця риса нашої природи! Вона витримує напір сторіч і не виснажується мільйонами окремих особистостей.

Звертаючись до народностей, виховання завжди знайде відповідь і сприяння в живому й сильному почутті людини, що діє набагато сильніше від переконання, прийнятого одним розумом, або звички, укоріненої страхом покарань. От підстава того переконання, що ми висловили вище, що виховання, якщо воно не хоче бути неспроможним, повинне бути народним.

У кожного народу своя особлива національна система виховання, а тому запозичення одним народом в іншого виховних систем є неможливим" [2000, с. 48–54].

Також і В. В. Зеньковський писав [1995]: *"Ніхто не може стати сином свого народу, якщо він не перейметься тими основними почуттями, якими живе народна душа. Як ні складна й ні темна для нас психологія національного зв'язку, ми можемо, однак, затверджувати, що ми не можемо дозріти поза національною стихією, який ми повинні перейнятися, щоб властивій душі нашої сили могли одержати свій розвиток"*.

Розвиваючи цю думку, Зеньковський, у наповненому соціальними подіями 1917-м року, пише в статті "Соціальне виховання, його завдання й шляхи": "Але соціальне виховання не можна змішувати... з національним вихованням... Національне виховання наповнює нашу душу національним змістом, головним чином через мову й літературу, уводить нас у розуміння природи, економічного життя, всіх форм культурного життя нашої батьківщини й робить нас здатними бути свідомими й корисними громадянами своєї країни... Разом з тим ясно й інше: соціальне виховання не повинне бути космополітичним. Виховуючи ті риси особистості, які, зрештою, повинні привести до братерства народів, соціальне виховання не усуває національного моменту в особистості людини. Космополітизм полягає в запереченні національності, тим часом, як братерство народів саме припускає збереження кожним народом його національних властивостей і особливостей...".

Про небезпеку космополітизму у вихованні говорив Е. Еріксон. Подолання кризи ідентичності супроводжує небезпека того, що "...людина, пройшовши через якийсь випробування, що відкрили їй очі на істину, починає привласнювати собі право захищати або не захищати інших до людства". Такі індивіди, на думку автора, — *мають занадто широку ідентичність "людини взагалі", поза расовими, релігійними й іншими типами ідентичностей*.

В. В. Зеньковський бачив шлях порятунку від відокремлення в оцерковлені особистості [1996]. Батьки дитини, на думку Е. Ериксона, можуть знайти почуття внутрішньої безпеки за допомогою релігії. Їхня власна віра й внутрішня впевненість передадуться дитині, допомагаючи їй відчувати, що світ заслуговує на довіру [1996].

Таким чином, відношення до етнічності (або її ознак) відіграє істотну роль у психічній адаптації дитини до його внутрішнього й зовнішнього середовища в процесі виховання, і робить актуальним облік етнічних ознак не тільки при вивченні більших спільностей людей, як це прийнято в етнопсихології, але й на індивідуально-особистісному рівні.

Аналіз досліджень [20] дозволяє дійти висновку, що в наш час дослідження психічного розвитку людини у зв'язку з його психічною дезадаптованістю вимагає теоретико-методологічного підходу, що враховував би культурно-історичну специфіку сучасного кризового етапу суспільного розвитку, дозволяв досліджувати зв'язок соціального (культурного) і біологічного, розглядав би таку характеристику людини, як етнічність, дозволив би дати позитивне й змістовне визначення поняттям здоров'я, норма, адаптованість і правильний розвиток.

Таким підходом у психології є етнофункціональний підхід Сухарева А. В.

Етнофункціональний підхід у психології є, по суті, етнометодологічним і *додатковим* стосовно *підходу етнопсихологічного* (типологічного).

Етнофункціональний підхід ґрунтується на етнічній парадигмі. Теоретично всі елементи внутрішнього й зовнішнього середовища людини розглядаються з погляду їхнього етнічного змісту (тут — етнічної функції), хоча він і далеко не завжди очевидний і в ряді випадків може бути визначений тільки фахівцями в області етнології, антропології, культурології й інших наук про людину.

Етнічність людини може характеризуватися трьома групами ознак — клімато-географічними, біологічними і соціокультурними (включаючи конфесіональні) [13]. Етнічні ознаки володіють *етнодифференціюючою* і *етноінтегруючою функцією*. Будь-який елемент етносередовища, у тому числі й елемент психіки людини або інтегрує, або диференціює його з тим або іншим етносом або етнічною системою.

Інтегруючу або роль, що диференціює, у психічному плані може грати, наприклад, відношення до певного типу харчування, антропоморфотипічних особливостей (так звана "антропоестетика" — перевага людиною тих або інших зовнішніх антропотипічних ознак при виборі шлюбної пари та ін.). Якщо людина шукає для постійного місця проживання тропіки, де немає зими, то це відношення поєднує його з народами, що проживають у тропіках, і диференціює з народами, що живуть, наприклад, у Північній Європі.

Одним із основних у цьому підході є поняття *етнофункціональної неузгодженості* елементів психіки, що визначається як співвідношення [13], де ці елементи неузгоджені з погляду їхньої етнічної функції. Прикладом таких неузгодженостей можуть служити випадки, коли психіка людини тією чи іншою мірою етнічно маргіналізована.

Зокрема, людина може не мати певного релігійного світогляду, але дотримуватися різномірних норм і правил, що відносяться до таких різних конфесій, як буддизм і християнство (неузгодженість стосовно соціокультурних ознак), одночасно шукає у харчуванні (найбільшою мірою) такі різномірні продукти, як житній хліб і банани (неузгодженість ставлення до біологічної взаємодії із зовнішнім середовищем), або мріяти про те, щоб постійно жити в тропічному кліматі, незважаючи на те, що сама ця людина народилася й виросла в північних широтах (неузгодженість відносин до клімато-географічних етнічних ознак).

Етнофункціональні неузгодженості визначають порушення *етноїда*, як системи ставлення людини до зовнішніх і внутрішніх етнічних ознак (тобто етносередовища) і до змісту й послідовності стадій етногенезу власного народу. Відповідно, етноїд має два виміри — просторове й історичне (тимчасове). Приналежність до того або іншого етносу й (або) до етнічної системи визначається місцем народження й проживання даної людини.

Етноїд зовсім не обов'язково відповідає якому-небудь реальному історичному етносу. Наприклад, зустрічаються випадки, коли людина шукає для постійного місця проживання середньоросійський ландшафт за умови, щоб "зими не було" і т. д. Часто зустрічаються випадки, коли людина, що любить рідну (наприклад, середньоросійську природу), шукає у харчуванні такі екзотичні продукти, як ківі, банани й т. п. Тим більше, якщо ця ж людина вважає себе, скажімо, буддистом і т. п.

Експериментально-психологічні й клініко-психотерапевтичні дослідження, проведені як у нормі, так і в патології на контингенті випробуваних у віці від 3 до 50 років, показали, що наявність у психіці людини етнофункціональних неузгодженостей її елементів пов'язана з наявністю в неї ознак психічної дезадаптованості. Причому наростання кількості цих неузгодженостей пов'язане з наростанням ступеня психічної дезадаптації [2, 4, 6, 8, 13, 14].

В експериментально-польовому дослідженні було встановлено, що наявність етнофункціональних неузгодженостей ставлення людини до клімато-географічних, соціокультурних і расово-біологічних етнічних ознак пов'язаних з підвищенням у нього "плаваючої" тривоги й наявністю психосоматичних розладів.

Клінічні дослідження (у патології) показали, що наростання кількості етнофункціональних неузгодженостей у психіці пропорційно глибині нозологічної віднесеності психічних розладів із провідною депресивною симптоматикою як при психогенних, так і при ендогенних депресивних розладах, а також ваги залежності від психоактивних речовин (наявності опіоїдної наркоманії в порівнянні з алкоголізмом) у дорослих. У цих випадках основну роль також грали етнофункціональні неузгодженості у відношенні до клімато-географічних, соціокультурних і біологічних (тип харчування) етнічних ознак [2, 3, 5].

У патології психічна дезадаптація мине фазу росту "плаваючої" тривоги, і рівень цієї дезадаптації змінюється вже "стрибоподібно", відповідно до поглиблення нозологічної віднесеності депресії — від

неврозу до маніакально-депресивного психозу й потім — до шизофренії [4, 16].

Дослідження зв'язку наростання кількості етнофункціональних неузгодженостей у психіці й залежності від психоактивних речовин показало, що ця "стрибкватість" має місце при переході від "крайових" до "ядерних" (важче протікає й сутужніше піддається психотерапії) залежностей. Причому "ядерні" залежності пов'язані з наростанням кількості етнофункціональних неузгодженостей. Опіодні наркомани (для яких характерна відносно більша вага психічної залежності) відрізняються вірогідно більшою кількістю етнофункціональних неузгодженостей у психіці в порівнянні зі страждаючим алкоголізмом [13].

Наведені дослідження показують, що такі різноманітні суспільно-культурні, біологічні, ландшафтно-кліматичні елементи внутрішнього й зовнішнього середовища в процесі їхнього сприйняття й інтеграції в психіку вимагають значно більше адаптаційних зусиль у порівнянні з інтеграцією елементів однорідних з погляду їхньої етнічної функції (тобто етноінтегрованих елементів). Відповідно, психіка, що складається з відносно більшого числа етнофункціонально погоджених елементів, має більший адаптаційний потенціал. Якщо, зокрема, людина народилася й проживає в Рязанській області, але не переносить зиму й хоче, "щоб її не було", то це відношення жадає від нього набагато більших адаптаційних зусиль для асиміляції нього в цілісну психіку, чим відношення "я люблю зиму". Такі зусилля можуть надмірно астенизувати психіку людини, що в певних випадках створює умови для виникнення психічних розладів або відхилень у поведженні (у широкому значенні).

Для більшості регіонів славянських етносів, зокрема, виділяються три послідовні стадії, зміст і динаміка яких мають певні етнічні функції [19]:

1. Казково-міфологічна, на якій за допомогою народних казок і міфів, що відповідають місцю народження й проживання дитини, відбувається його адаптація до навколишнього природного, і соціального (на рівні первинних етичних навичок) середовища;

2. Релігійно-етична, на якій дитиною засвоюються етичні *норми й ідеї*, прийняті в її етнокультурному середовищі (найчастіше ув'язнені в релігійних *нормах і ідеях*, пов'язаних з певною конфесією);

3. Технотронно-сцієнтистська (в останніх дослідженнях — науково-пізнавальна).

З позицій етнофункціонального підходу психічна дезадаптованість у теоретичному узагальненні є наслідком порушення психічного розвитку. Ступінь виразності етнофункціональної психічної анархегенії, як порушення етнофункціонального психічного розвитку є показником ступеня психічної дезадаптованості людини, її психічного нездоров'я, що морально або суспільно відхиляється поведження. У свою чергу, психотерапевтичне пророблення етнофункціональних порушень цього розвитку вірогідно обумовлюють підвищення ступеню психічної адаптованості людини [14].

Етнофункціональні порушення психічного розвитку можуть, у загальному випадку, проявлятися в наступному [14]:

1. Етнофункціональна неузгодженість елементів змісту стадій психічного розвитку з регіоном народження й проживання конкретної людини. Наприклад, у змісті відносин до власного внутрішнього й зовнішнього середовища дитини, що народилась і проживає в Підмосков'ї, переважають казки й міфологічні подання народів Південної Америки. Або ж сама дитина не виносить зиму, хоче постійно жити в теплих краях, там, де зими немає.

2. "Випадання" цієї або іншої стадії. Наприклад, у розвитку дитини, внаслідок особливостей її виховання, "випадає" казково-міфологічна стадія розвитку й, минаючи "естетичний період", цей розвиток несвоєчасно переходить до імперативу "ти повинен", тобто до періоду "етичного". У такому випадку почуттєва основа відносин дитини не встигає визріти, і моральне виховання перетворюється в моралізування. Даний тип порушення можна позначити як "перевантаження" релігійно-етичної стадії.

3. Порушення "нормальної" послідовності стадій, наприклад, "забігання" релігійно-етичної стадії перед казково-міфологічною, або якщо замість певних виховних зусиль по моральному вихованню на релігійно-естетичній стадії психічного розвитку дитині пропонуються "технологічні" комп'ютерні ігри й т. п.

4. Занадто ранній або занадто пізній початок стадії, не відповідний прийнятому в етнокультурі дитини, а також її віковим можливостям і потребам. Наприклад, це оцерковлення трирічної дитини, нездатної зрозуміти такі абстрактні терміни, як "гріх", "Бог" і т. д., а також довільно управляти своїм поведінням, не говорячи вже про думки, при тому, що в російській православній традиції оцерковлення дитини починається не раніше 5–7-ми років.

Таким чином, етнофункціональні неузгодженості елементів психіки обумовлюють відповідні психічні конфлікти, дозвіл яких вимагає певних адаптаційних зусиль для здійснення "роботи переживання". Необхідно відзначити, що етнофункціональні неузгодженості в психіці можуть мати місце й у психічно цілком здорових людей, та й етнофункціональні зміни, що відбуваються за тими або іншими причинами у психіці людини, часом діють на неї досить сприятливо. Наприклад, подорожі або нові враження, почерпнуті людиною з літератури — про подорожі, можуть викликати суб'єктивно пережите відчуття припливу енергії, підвищення тону або позбавити людини від почуття, що було, занепокоєння або зниження інтересу до життя. Це пояснюється тим, що адаптаційні зусилля, витрачені на дозвіл психічних конфліктів, природно, до деякої міри астенизують психіку. Якщо інвазія чужорідних в етнофункціональному змісті елементів масирована, то на тлі цієї астенизації може виникнути психічний розлад. Якщо ж адаптаційний потенціал даної людини досить високий, то впровадження в психіку людини етнофункціонально чужорідних елементів обумовлює адаптаційну активність, необхідну для інтеграції цих елементів у систему психічних відносин, але вже без виникнення стану дезадаптації. При деякому надлишку цієї адаптаційної актив-

ності, у принципі, можуть бути скомпенсовані які-небудь психічні розлади, що мали місце раніше. У цілому, наявність або відсутність ознак психічної дезадаптації залежить від рівня дозволу психічних конфліктів (відповідно — підвищення ступеня психічної адаптованості людини) [14].

На думку Кудрявцева В. Т. [1], етнофункціональна психологія у вихованні, психотерапії й психопрофілактиці Сухарева А. В. викликає ряд дискусійних міркувань. Приміром, у деяких випадках здається, що автор занадто жорстко й однозначно намагається "прив'язати" аналізовану феноменологію до своїх концептуальних схем, не залишаючи простору для інших способів пояснення. Виходить, що етнофункціональна неузгодженість елементів психіки людини стає універсальним джерелом внутрішніх проблем людини.

Література

1. *Кудрявцев В. Т.* Этнофункциональная психология: прорыв в terra incognita // Психологический журнал, 2000. — № 5.
2. *Сухарев А. В.* Введение в этнофункциональную психологию и психотерапию. — М.: ГАСК, 2002.
3. *Сухарев А. В.* К вопросу о роли этнических условий в нарушении психической адаптации и воспроизводства населения // Этнодемографические особенности воспроизводства народов севера России. — М.: ИЭА РАН, 1995. — С. 233–254.
4. *Сухарев А. В.* Методика этнофункциональной психодиагностики // Журнал практического психолога. — 1997. — № 2. — С. 53–65.
5. *Сухарев А. В.* Методические рекомендации по этнофункциональной психотерапии зависимостей от наркотических веществ // Журнал прикладной психологии. — 1999. — № 6. — С. 64–125.
6. *Сухарев А. В.* Наркотическая экзотика. — М.: Старый сад, 2000.
7. *Сухарев А. В.* О роли этнокультурной диссоциации в повышении уровня тревоги // Социальная и клиническая психиатрия. — 1995. — Т. 5. — Вып. 4. — С. 118–123.
8. *Сухарев А. В.* Опыт этнофункциональной экспресс-психотерапии эмоциональных и поведенческих расстройств у детей в условиях стационара // Вопросы психологии. — 1997. — № 3. — С. 92–102.
9. *Сухарев А. В.* Этнофункциональная психология в воспитании, психотерапии и психопрофилактике. — М.: АГЗ МЧС РФ, 2004.
10. *Сухарев А. В.* Этнофункциональная психология: исследования и психотерапия. — М.: ИЭА РАН, 1998.
11. *Сухарев А. В.* Этнофункциональный подход к проблеме возникновения психических расстройств // Етнографическое обозрение. — 1996. — № 4. — С. 31–38.
12. *Сухарев А. В.* Этнофункциональный подход к проблеме психического развития человека. // Вопросы психологии. — 2002. — № 2. — С. 40–57.
13. *Сухарев А. В.* Этнофункциональный психологический подход к психической адаптации человека: Автореф. дис... доктора психол. наук. — М.: 1998.
14. *Сухарев А. В., Брюн Е. А.* Сравнительное психологическое исследование этнофункциональных расстройств у страдающих героиновой наркоманией, алкоголизмом и аффективными расстройствами // Психологический журнал. — 1998. — Т. 19. — № 1. — С. 29–36.
15. *Этнофункциональный подход в воспитании и психопрофилактике / Сухарев А. В., Кравченко О. Ф., Овчинников Е. В. и др.* // Психологический журнал. — 2003. — Т. 24. — № 5. — С. 68–80.
16. *Сухарев А. В., Степанов И. Л.* Сравнительное исследование эффективности этнофункциональной психотерапии и фармакотерапии в лечении депрессивных расстройств // Обозрение психиатрии и медицинской психологии им. В. М. Бехтерева. — 1998. — № 3.

17. Сухарев А. В., Степанов И. Л. Этнофункциональный подход в психотерапии аффективных расстройств // Психологический журнал. — 1997. — Т. 18. — № 1. — С. 122–133.
18. Сухарева Г. Е. Лекции по психиатрии детского возраста (избранные главы). — М.: Медицина, 1974.
19. Тимохин В. В. Возрастные границы стадий этнофункционального психического онтогенеза и влияние типа их прохождения на степень адаптации/дезадаптации // Журнал прикладной психологии. — 2003. — № 4–5. — С. 58–67.
20. Тимохин В. В. Методика выявления этнофункциональных рассогласований и нарушений психического онтогенеза // Журнал прикладной психологии. — 2002. — № 3. — С. 12–17.
21. Тимохин В. В. Случай успешной этнофункциональной психотерапии героиновой зависимости // Журнал прикладной психологии. — 2002. — № 4–5. — С. 17–22.

В. И. Кайгер

Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова,
кафедра общей и социальной психологии

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЭТНОФУНКЦИОНАЛЬНОГО ПОДХОДА К ИЗУЧЕНИЮ ЧЕЛОВЕКА

Резюме

В обзорной статье приведены основы этнофункционального подхода Сухарева А. В. к изучению человека как целого, во всех проявлениях его жизнедеятельности — ландшафтно-климатических, биологических, культурно-психологических и конфессиональных (духовных) — исходными точками являются, соответственно, не его место жительства или обитания, не его биологическая основа, не культура и не конфессиональная принадлежность и специфика духовной жизни. Методологически исходной здесь является этническая функция элементов его внутренней и внешней среды, к которой относятся все перечисленные выше проявления.

Ключевые слова: этнофункциональный подход, этничность, этноид, методология.

V. Kayger

Odessa National Mechnikov University

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЭТНОФУНКЦИОНАЛЬНОГО ПОДХОДА К ИЗУЧЕНИЮ ЧЕЛОВЕКА

Summary

In the surveying article bases of etnofunktsyonal'nom approach of Sucharev A. V. are resulted to the study of man as whole, in all displays of his vital functions — landscape-climatic, biological, in a civilized manner-psychological and confessions (spiritual) — are initial points, accordingly, not his place of inhabitation or dwelling, not his biological basis not culture and not confession belonging and specific of spiritual life. Methodologically here the ethnic function of elements of his internal and external environment which all displays listed above behave to is initial.

Keywords: etnofunctional, ethnicity, etnoid, methodology.

УДК: 159.922.8

Н. В. Михальченко, асп.Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
кафедра диференціальної і експериментальної психології

ФОРМУВАННЯ ПАТРІОТИЧНОЇ РЕФЛЕКСІЇ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА У ВІКОВІЙ РОЗГОРТЦІ

Патріотична рефлексія розглядається як новоутворення молодшого шкільного віку. У статті висвітлюються найбільш актуальні аспекти розвитку патріотичної рефлексії у дітей. Розкриваються питання патріотичного відродження української нації.

Ключові слова: патріотична рефлексія, ментальність, патріотична самосвідомість, виховний ідеал української нації, цінності.

Постановка суспільної проблеми

Патріотично-психологічний стан сучасного українського суспільства, який детермінований складними процесами соціально-економічного реформування, потребує особливої уваги до патріотичного виховання підростаючого покоління. Пошуки шляхів піднесення патріотичного виховання особистості, нації, людства все виразніше постають як чільна проблема психологічної науки. У процесі навчання, виховання і розвитку підростаючих поколінь треба брати до уваги, що всі сфери життєдіяльності будь-якої цивілізованої нації пройняті і зцементовані ідеями, принципами, ідеалами, які мають, з одного боку, високу самобутність, з іншого — втілюють у собі загальнолюдський зміст.

Підростаючому поколінню потрібно оволодіти не лише системою наукових знань, а насамперед цілісною національною культурою, духовністю, патріотичним покликанням. Враховуючи те, що новоутворенням молодшого школяра є розвиток рефлексії, тому саме у цьому віці існує проблема створення сприятливих психологічних умов для формування саме патріотичної рефлексії та розвитку патріотичної самосвідомості у віковій розгортці. Цілком очевидна сила впливу української ідеології. Висока ефективність навчально-виховного процесу значною мірою залежить від тих ідейних засад, на яких ґрунтується зміст освіти, здійснюється формування підростаючих поколінь.

Останнім часом досліджені такі поняття, як "моральна саморегуляція" (Безверхий О. С. [1]), "рефлексія" (Савицька О. В. [9]), "ціннісні орієнтації" (Островська К. О. [7]), "національна рефлексія" (Шугай М. А. [10]), однак, на жаль, умови та засоби формування патріотичної рефлексії у молодшому шкільному віці не стали предметом наукового психологічного дослідження.

Мета дослідження — вивчення психологічних особливостей впливу ідеології українського народу на розвиток патріотичної рефлексії дітей молодшого шкільного віку, аналіз підсумкових зрізів в експериме-

нтальній групі молодших школярів у віковій розгортці щодо розвитку патріотичної самосвідомості.

Ключові слова: патріотична рефлексія, менталітет, патріотична самосвідомість, ідеологія українського народу, українська етноідеологія.

Сутнісний зміст

Сучасна психологічна практика звертається до рефлексії як необхідної основи особистісного росту, відповідального вибору, душевного здоров'я. Феномен патріотичної рефлексії є структурним компонентом особистості. *Патріотична рефлексія* — це самоусвідомлення людиною душевного стану, своїх вчинків, самоаналіз та сприйняття спільних психологічних особливостей менталітету, осмислення свого минулого, нинішнього і майбутнього [5].

Важливу роль відіграє у визначенні патріотичної рефлексії ментальність народу. *Менталітет* розглядають як сукупність анатомо-антропологічних, соціально-культурологічних та генетико-психологічних особливостей, що формують специфічне світобачення, яке, в свою чергу, залежить від механізмів рефлексивних процесів. Дослідники української ментальності стверджують, що українська психічна структура відрізняється емоційно-почуттєвим характером [5]. Менталітет виступає як цілісне духовне утворення, як "дух народу", що пронизує всі сфери життєдіяльності людини і зберігає код нації. Менталітет проявляється в самосвідомості людини.

Значну роль у формуванні патріотичної рефлексії має високий рівень *патріотичної самосвідомості* людини. Тому вивчення ідеології українського народу в молодшому шкільному віці має бути спрямовано на формування патріотичної самосвідомості. Формування патріотичної самосвідомості передбачає: виховання любові до рідної землі, до свого народу, готовності до праці в ім'я України, освоєння національних цінностей, патріотизм, що сприяє утвердженню національної гідності, залучення молодших школярів до практичних справ розбудови державності, формування почуття гідності й гордості за свою Батьківщину. Усвідомлення мети діяльності, оцінка її результатів іншими людьми формують у дитини уявлення про себе як про суб'єкта діяльності, сприяють становленню самосвідомості [6: 100]. Власне, це "Образ Я", який складається з різнобічних уявлень про себе. Самосвідомість — не лише зосередження індивіда на собі, а й протиставлення себе світові [2].

Для формування особистості як складової і невід'ємної частини рідного народу, нації необхідно, щоб цей процес ґрунтувався на міцних підвалинах — законах розвитку нації, її компонентів — національної самосвідомості, культури, духовності, ідейної системи. *Народна ідеологія* — це ідейне багатство нації, багатогранна система філософських, політичних, правових, економічних, моральних, естетичних та релігійних ідей, поглядів, переконань, принципів, ідеалів, які відображають потреби, інтереси нації, її життєдіяльність, перспективи розвитку [8: 274]. До важливих функцій народної ідеології [8: 275] належать такі:

1. Бути ідейними підвалинами багатогранного національного життя народу, його культури, духовності, самобутнього історичного шляху. Народна ідеологія є ідейною естафетою, серцевиною духовності, яка становить основний зміст наступності і спадкоємності поколінь, з'єднує їх у єдине ціле, забезпечує соборність нації, об'єднує минуле, сучасне і майбутнє народу.
2. Духовно відтворювати народ, націю, формувати підрастаючі покоління в національному дусі, виховувати вірних синів і дочок свого народу, формувати з них палких патріотів, активних і стійких громадян, продовжувачів і творців самобутнього національного шляху розвитку рідного народу.
3. Захищати рідний народ, кожну людину від знедуховлення, денаціоналізації.

В ідеології нашого народу високо цінуються ідеї любові до рідного народу, землі, героїчної боротьби за визволення рідного краю від чужоземних загарбників. Найвищий статус в *українській етноідеології* займають, як свідчать численні історичні факти, ідеї Бога і України — Батьківщини, любові до рідного краю, свободи особистості, міцної родини, захисту своєї землі від ворогів [8: 278]. Історична пам'ять українців, їхня національна свідомість свято зберігають ідеї творчої праці, високої моралі, верховенства турбот про дітей, вшанування предків, захисту національної культури, побудови власної держави. Етноідеологія підносить до рангу Національного Героя того громадянина, який смертю хоробрих гине в нерівній боротьбі з ворогом за свободу і незалежність Української держави. Такі громадяни, вірні сини і доньки нашого народу, заслуговують на вічну славу і пошанування в національній пам'яті.

Важливу роль у справі гуманізації сучасного навчально-виховного процесу, формуванні в учнів молодшого шкільного віку патріотичної свідомості та самосвідомості, гідності і гордості має той історичний факт, що специфічною рисою української народної ідеології є відстоювання ідеї повної свободи особистості як найвищої цінності в житті. Система народних ідей культивує безумовну свободу особистості як першу і найнеобхіднішу умову пробудження, розкриття і формування її природних задатків, здібностей. ореолом любові і пошани овіяні в народній тисячолітній пам'яті ідеї мудрості. Народна мудрість завжди вчить надавати перевагу ідеям, які відображають інтереси народу, нації, Батьківщини перед своїми власними, гармонійно поєднувати особисті і загальнонаціональні інтереси.

Велику роль у формуванні патріотичної рефлексії відіграють духовні виховні ідеали українського народу. В ієрархії проблем і пріоритетів сучасної освіти одне з найчільніших місць має належати формуванню у молоді практично-дійової, активно-перетворюючої спрямованості характеру і світогляду. Патріотично наснажена активність особистості молодшого школяра повинна постійно підвищуватися в процесі виховання, формування рефлексії, переростати, у відповідності до вікових особливостей, в громадсько-політичну, державницьку діяльність.

Системне осмислення народних ідей впливає на розвиток патріотичної рефлексії в молодшому шкільному віці, дає змогу зробити цікаві висновки, обґрунтувати певні положення та формувати пріоритетні якості особистості, які сприяли б патріотичному відродженню української нації.

Якостями особистості, її умінням і ідеями, які сприяють дальшому розвитку народу, його культури, духовності, об'єднавчих процесів серед народу, зміцненню його єдності і соборності, є такі:

- відданість рідній землі, мові, культурі, пізнання історії свого народу, слави минулих поколінь;
- вірність мудрим заповітам предків, їхнім волелюбним заповідям, устремлінням об'єднувати людей в ім'я свободи і слави вітчизни, досягнення народом вищого щабля національного розвитку;
- стійкість і незламність волі;
- здатність і готовність формувати в собі патріотичну свідомість і самосвідомість, національну гідність;
- віра у свої сили, готовність зробити конкретний особистий внесок у відродження і розбудову Української держави;
- почуття відповідальності перед людьми за свої слова і дії, вчинки, обов'язку перед рідною землею, народом, Батьківщиною.

Основні результати досліджень, їх аналіз та інтерпретація

З метою вивчення умов формування патріотичної рефлексії в молодшому шкільному віці було проведено формуючий експеримент протягом трьох років на базі початкової школи № 11, м. Первомайська, Миколаївської області. В експерименті брали участь дві групи молодших школярів: експериментальна та контрольна, відповідно 27 учнів і 24 учня.

В процесі проведення формуючого експерименту в експериментальній групі були створені спеціальні умови щодо розвитку та формування патріотичної рефлексії у віковій розгортці. Важливим завданням є розкриття історичних функцій ідеології українського народу — відтворювати духовно народ, націю, захищати кожну людину від знедуховлення, денационалізації, формувати палких патріотів, продовжувачів і творців самобутнього шляху розвитку рідного народу.

Підсумкові зрізи на різних етапах дослідження встановили, що великий вплив на формування патріотичної рефлексії дітей мають:

1. Ранки-зустрічі і вечори на фольклорні теми, які сприяли формуванню у дітей емоційно-ціннісного компонента патріотичної самосвідомості, розвитку рис ментальності українського народу: щирості, щедрості, наполегливості, волелюбності та миролюбності.
2. Вікторини, які сприяли формуванню у дітей комунікативних, перцептивних, практично-дійових і творчих здібностей, розвинули почуття гідності та волелюбності шляхом формування патріотичного самопізнання.

3. Індивідуальні та групові консультації вчителів та батьків з різних питань патріотичного виховання підростаючої особистості, формування патріотичної самосвідомості.
4. Конкурси на краще знання символів українського народу та гербів регіонів і міст України, які сприяли розвитку творчих здібностей, формуванню стійких громадянських якостей учнів та ін.

Контрольні підсумкові зрізи були проведені в процесі дослідження у віковій розгортці, відповідно, в процесі другого, третього та четвертого року навчання в початковій школі. Слід зазначити, що на початку експерименту результати початкового етапу дослідження в експериментальній і контрольній групі значно не відрізнялися. Для встановлення рівня розвитку та сформованості патріотичної самосвідомості на різних вікових етапах були використані метод анкетування, проективна методика незакінчених речень, проективна малюнкова методика. Серед питань, за допомогою методу анкетування, були запропоновані наступні: "В чому полягає значення блакитного кольору на національному прапорі України?", "Яке символічне значення калини в житті нашого народу?" та ін. Серед незакінчених речень проективної методики дітям були запропоновані наступні: "Я люблю рідну землю, тому що...", "Я піклуюсь про батьків, тому що...", "Я впевнений, покладаю надію на Батьківщину, тому що..." та ін. За допомогою проективної малюнкової методики дітям було запропоновано зобразити на малюнку, як вони розуміють риси ментальності українського народу. Серед запропонованих слів були наступні: щирість, милосердя, щедрість, гідність, працелюбність, доброзичливість, співчуття, вразливість та ін.

Результати контрольних зрізів у процесі проведення формуючого експерименту наприкінці другого року навчання в початковій школі (діти віком 7-8 років) представлені в табл. 1.

Таблиця 1

Рівень сформованості патріотичної самосвідомості у дітей віком 7–8 років

Етапи експерименту	Групи молодших школярів віком 7-8 років	Рівень сформованості патріотичної самосвідомості молодших школярів (%)		
		Високий	Середній	Низький
Початковий етап дослідження	Експериментальна група (N=27)	8	31,3	60,7
	Контрольна група (N=24)	7,6	31,2	61,2
Контрольний зріз у процесі дослідження (2 клас початкової школи)	Експериментальна група (N =27)	14.1	34.4	51.5
	Контрольна група (N=24)	8,2	31,8	60

Результати контрольних зрізів наприкінці третього року навчання в початковій школі (діти віком 8–9 років) представлені в табл. 2.

Таблиця 2

Рівень сформованості патріотичної самосвідомості дітей 8–9 років

Етапи експерименту	Групи молодших школярів віком 8-9 років	Рівень сформованості патріотичної самосвідомості молодших школярів		
		Високий	Середній	Низький
Початковий етап дослідження	Експериментальна група (N=27)	8	31,3	60,7
	Контрольна група (N=24)	7,6	31,2	61,2
Контрольний зріз у процесі дослідження (3 клас початкової школи)	Експериментальна група (N=27)	22,6	41,2	36,2
	Контрольна група (N=24)	10,4	34	55,6

Результати заключного етапу дослідження, четвертий рік навчання в початковій школі (діти віком 9–10 років), представлені в табл. 3.

Таблиця 3

Рівень сформованості патріотичної самосвідомості дітей 9–10 років

Етапи експерименту	Групи молодших школярів віком 9-10 років	Рівні сформованості патріотичної самосвідомості молодших школярів (%)		
		Високий	Середній	Низький
Початковий етап дослідження	Експериментальна група (N=27)	8	31,3	60,7
	Контрольна група (N=24)	7,6	31,2	61,2
Заключний етап дослідження (4 клас початкової школи)	Експериментальна група (N=27)	29,6	44,4	26
	Контрольна група (N=24)	12,5	37,5	50

Таким чином, в таблицях 1, 2, 3 представлена систематизація результатів дослідження стосовно рівнів сформованості патріотичної самосвідомості молодших школярів у віковій розгортці. Як видно, з таблиці 3, в експериментальній групі зросла кількість учнів з високим рівнем розвитку патріотичної самосвідомості, при цьому кількість учнів із низьким рівнем зазначеної ознаки зменшилась. В контрольній групі істотних змін не відбулося.

Проведений аналіз дає можливість стверджувати, що психологічні умови, які були створені у віковій розгортці в процесі формування патріотичної рефлексії позитивно вплинули на рівень сформованості патріотичної самосвідомості молодших школярів.

Висновки

Нами було встановлено, що ідеологія українського народу позитивно впливає на розвиток та формування патріотичної рефлексії молодших школярів. Зроблені наступні висновки:

- сформовано високий рівень патріотичної свідомості та самосвідомості, патріотизму, громадянськості;
- розвинена повага до будь-якої людини, яка утверджує в житті добро, красу та істину;
- у дітей з'явилися почуття відповідальності перед людьми за свої слова і дії, вчинки, обов'язку перед рідною землею, народом, Батьківщиною;
- достатньо розвинуті почуття милосердя до всіх людей, які цього потребують, насамперед до дітей, хворих, інвалідів, старих, скривджених долею;
- у дітей сформована відданість рідній землі, мові, культурі, пізнання історії свого народу.

Глибоке розуміння молодшими школярами змісту української ідеології сприяє тому, що вони виростають свідомими патріотами, стійкими громадянами нашої Батьківщини. У них формується готовність у майбутньому брати активну участь у політичній діяльності, спрямованій на зміцнення Української держави, демократичного ладу. Подальший пошук буде направлений на аналіз засобів, які позитивно впливають на формування патріотичної рефлексії в молодшому шкільному віці.

Література

1. *Безверхий О. С.* Психологічний зміст переконання // Психологія. Збірник наукових праць. — Вип. 3(6). — К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 1999. — С. 56–63.
2. *Вікова та педагогічна психологія: Навч. посіб.* / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. — К.: просвіта, 2001. — 416 с.
3. *Михальченко Н. В.* Формування етнічної ідентифікації як стимулювання розвитку патріотичної рефлексії // Актуальні проблеми практичної психології. Збірник наукових праць. — Херсон, Персей, 2004. — С. 175–178.
4. *Михальченко Н. В.* Вплив гендерних відмінностей на формування патріотичної рефлексії дітей молодшого шкільного віку в сім'ї // Гендер: сучасний стан та перспективи розвитку в українському суспільстві. — Херсон, Персей, 2004. — С. 53–62.
5. *Михальченко Н. В.* Розвиток патріотичної рефлексії у молодшому шкільному віці // Вісник Одеського національного університету. — 2003. — Т. 8, вип. 10. — Психологія. — С. 80–84.
6. *М'ясоїд П. А.* Загальна психологія. — К.: Вища школа, 2001. — 487 с.
7. *Островська К. О.* Взаємозалежність самооцінки та ціннісних орієнтацій молодших школярів // Соціальні технології. Актуальні проблеми теорії і практики. — К.: Запоріжжя; Одеса, 2002. — Вип. 15. — С. 117–123.
8. *Руденко Ю.* Основи сучасного українського виховання. — К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2003. — 328 с.
9. *Савицька О. В.* Умови та діагностика розвитку рефлексії в підлітковому віці // Психологія: Зб. наук. пр. — К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 1999. — Вип. 2(5). — С. 96–103.
10. *Шугай М. А.* Критерії рівня сформованості національної самосвідомості особистості: Наукові записки. — Острого: Видавничий комплекс Острозької академії, 2002. — С. 159.

Н. В. Михальченко

Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова,
кафедра дифференциальной и экспериментальной психологии

ФОРМИРОВАНИЕ ПАТРИОТИЧЕСКОЙ РЕФЛЕКСИИ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНИКА В ВОЗРАСТНОЙ РАЗВЕРТКЕ

Резюме

Патриотическая рефлексия рассматривается как новообразование младшего школьника. В статье освещаются наиболее актуальные аспекты развития патриотической рефлексии у детей. Раскрываются вопросы патриотического возрождения украинской нации.

Ключевые слова: патриотическая рефлексия, ментальность, патриотическое самосознание, воспитательный идеал украинской нации, ценности.

N. V. Mikhalchenko

Odessa I. I. Mechnikov National University,
The Chair of Differential and Experimental Psychology

FORMING OF PATRIOTIC REFLECTION OF JUNIOR PUPIL IN AGE DEVELOPMENT

Summary

The patriotic reflection is accounted for a new formation of junior pupil. The most pressing perspectives of the development of junior pupils patriotic reflection. The patriotic revival of Ukrainian nation has been elaborated.

Keywords: patriotic reflection, mentality, patriotic self-confidence, educational ideal of Ukrainian nation, values.

УДК 159.944-0577.87

М. А. Новотна, доц.Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
Кафедра диференціальної і експериментальної психології

ФАЗИ ЗАЛУЧЕННЯ СВІДОМОСТІ СУБ'ЄКТА ДО РІВНЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ

У статті розкриваються основні труднощі, пов'язані з виділенням феномену свідомості, обґрунтовується доцільність вивчення його особливостей з точки зору психології часу та виділяються основні фази залучення свідомості суб'єкта до рівня правосвідомості.

Ключові слова: свідомість, самосвідомість, правосвідомість.

Проблема свідомості відноситься до найбільш важливих та майже неоднозначних (не дивлячись на велику зацікавленість науковців розробками в цьому напрямку).

Труднощі розробки проблеми свідомості обумовлені власне її сутністю, а неоднозначність пов'язана з тим, що протягом десятирічь одночасно з різних теоретичних та клінічних позицій (психології та соціології, біології та нейрофізіології, психіатрії та невропатології, філософії) розглядали цю проблему. Очевидно, що різноманітні дослідження, які проводилися у цьому напрямку, висвітлювали якісно різні аспекти свідомості, що приводило до використання термінології, яка прийнята у різних наукових галузях.

Особливо глибокими ці різниці у термінах та трактуваннях були на більш узагальненому, філософському рівні.

Ще одна особливість, яка дуже ускладнює дослідження проблеми свідомого, на наш погляд, — це майже популістське перебільшення ролі несвідомого у життєдіяльності індивіду. В радянські часи, коли вітчизняна психологія була ізольована від світових наукових джерел, психологічний світогляд потребував певної інформації, але зараз переоцінка ролі несвідомого у життєдіяльності особистості є своєрідною неадекватною реакцією на характер, наданий теорії психоаналізу.

Розвиток проблеми поведінки особистості в останні роки фактично віддали на відкуп фрейдизму. Збиток, який було нанесено науковій теорії свідомості, ми починаємо розуміти тільки тепер.

Ще одна причина труднощів пов'язана з абсолютизацією діяльнісного підходу. Майже ніхто з науковців не звернув увагу на важливу тезу Л. С. Виготського, який критично оцінював уявлення про ототожнення розвитку і навчання [1]. Принцип розвиваючого навчання, запропонований пізніше В. В. Давидовим, не відображував сутності процесів, пов'язаних зі становленням свідомих актів особистості.

Для адекватного розуміння проблеми доцільно зрозуміти, що зовнішнє (в нашому контексті це правові норми, закони, підзаконні акти тощо, які регулюють життя особистості) може стати особистісним

надбанням, засвоїтися свідомо тільки у випадку, коли воно переломлюється через внутрішнє. С. Л. Рубінштейн підкреслював, що усвідомлене переживання виникає лише тоді, коли людина виділяє себе з оточуючого предметного світу. Усвідомлене переживання — це переживання, що нерозривно пов'язане з протиставленням суб'єкту світу, який оточує його, як певної "зовнішньої" реальності. Це переживання, засноване на перетворенні у свідомості суб'єкта цієї реальності у "об'єкт", тобто у щось таке, що відмежовується від суб'єкта, який пізнає, не співпадає з ним.

Сучасні дослідники підкреслюють, що свідомість — це специфічна інстанція, яка відображає світ і водночас породжує його, вона не є якоюсь "порожниною", це цілісна структура, яка заповнюється ідеями, образами, уявленнями, цінностями, переживаннями тощо [5]. Саме ці феномени у форматі нашого дослідження й складають психологічний зміст поняття "правовий простір".

У такій формі усвідомлене переживання виступає як складна форма психічної активності, що виникає лише при наявності певних передумов. Традиційно важливішим з них є достатній рівень розвитку здібності до узагальнення та до фіксації узагальнень, які досягають рівня справжніх понять (Л. С. Виготський).

Інтервенція об'єктивного світу у світ суб'єктивний можлива при адекватному співіснуванні біполярного континууму "Свідомість-Світ" у філософії [3] та "Я у суспільстві", "Я і суспільство" у психології.

Перша позиція ("Я у суспільстві"), де акцент робиться на собі, відображує прагнення особистості усвідомити своє "Я" — який я, що я можу. Друга — стосується саме усвідомлення себе суб'єктом правових стосунків. На наш погляд, ці позиції чітко пов'язані з феноменом часу, вони фіксують стадії залучення індивідуальної свідомості до певного правового простору. Без урахування цього деліктоздатною особою буде вважатися дитина 12 років. Саме психологічний аспект підштовхує враховувати часові аспекти залучення індивідуальної правової свідомості індивіду до правового простору суспільства.

На наш погляд, цей стан зараз — слідство чогось, що випало поза межі теорії свідомості, але складає "першооснову", підґрунтя розуміння проблеми свідомості індивіду, зокрема, фаз залучення індивідуальної свідомості до будь-яких зовнішніх феноменів.

І тільки дослідження Б. Й. Цуканова, присвячені психології часу, дозволили під принципово новим кутом зору подивитися на цю проблему. Більше того, підхід з позиції психології часу є найбільш продуктивним у цьому напрямку [4].

"Все у світі було зроблене часом і з часу. В тому числі і людське життя" [4], в тому числі — додаємо ми — й певна послідовність, фазовість залучення індивідуальної свідомості індивіда до правосвідомості.

Проблема біологічного часу за Б. Й. Цукановим, — це насамперед проблема біологічного годинника. Він підкреслює, що всі живі системи існують у власному часі. "В усіх еукаріотів, починаючи з найпростіших одноклітинних і закінчуючи нами, людьми..., виявлені власні спонтанні циркадіанні ритми життєдіяльності". Вони є "вродженими, жорсткими, вільно поточними, високо стабільними" [4].

Залучення індивідуальної свідомості до відповідного правового простору повинно проводитися поетапно, з урахуванням найбільш чутливих моментів щодо цього феномену. Наприклад, майже поза зоною інтересів психологів залишилися ранні етапи онтогенезу, специфіку яких бажано враховувати стосовно формування правової самосвідомості особистості. Ретельний аналіз сучасних досліджень розвитку самосвідомості показує, що у нормальних умовах психічного та особистісного розвитку вже на початку другого року життя спостерігається сформованість окремих компонентів самосвідомості, які в подальшому складуть підґрунтя щодо формування правової самосвідомості. Протягом раннього дитинства розвивається, в основному, когнітивна складова досліджуваного феномену, зокрема, уявлення про себе як про суб'єкта дій, про власність та здібності впливу на поведінку інших людей. Крім відмічених новоутворень, у дітей цього віку стабілізується ставлення до себе, яке базується на позитивному емоційному самовідчутті, що формується вже на першому році життя [2].

Друга позиція "Я і суспільство" переважно проявляється у дошкільному віці (з 3 до 6 років). Розширення знань про себе у більшості залежить від взаємодії та спілкування з дорослими. Під час продуктивної діяльності дитина пізнає себе як суб'єкта цієї діяльності, формується подальше усвідомлення себе: "я красивий", "мені соромно", "скоїв не красиво" тощо. Водночас, саме в цей період зростає роль індивідуального досвіду у формуванні елементів правової самосвідомості. У рольовій грі, малюванні, трудовому навчанні дитина не тільки поступово відкриває нові знання про самого себе, але й отримує постійну оцінку з боку дорослих, яка, в свою чергу, конкретизує, уточнює його власну самооцінку та ставлення до себе у цілому. Діти починають оцінювати власні дії та можливості більш точно, опираючись на результати та оцінку зовні.

Саме в цей період (а не у пубертатному періоді, як вважається традиційно) особливу роль відіграє реакція імітації — у ролі еталону виступає дорослий, який спрямовує дії та вчинки дитини. За Д. Ельконіним, у дошкільника формується "особистісна" поведінка (відкриття свого місця у соціумі та у соціальних відношеннях, усвідомлення своїх можливостей тощо), яка складає підґрунтя для формування правослухняної поведінки в подальшому.

Особливо треба підкреслити, що порівняно з раннім періодом, у дошкільному віці зростає значення власного досвіду практичної діяльності у оформленні конкретного початкового змісту правової самосвідомості.

В молодшому шкільному віці самосвідомість формується через поняття "внутрішня позиція". Саме становлення внутрішньої позиції, підсилене позицією "я у суспільстві", коли реалізується потреба дитини у заохоченні себе до суспільства, у розгляданні себе серед інших людей тощо.

Але саме у підлітковому віці новий сенс формується через нові змістовні структури. Самосвідомість модифікується завдяки подальшому ускладненню взаємодії дитини з дорослими, когнітивним здібностям.

Таким чином, ми бачимо, що в онтогенезі мають місце порівневі зміни самосвідомості відповідно до двох основних позицій: "я і суспільство" та "я у суспільстві".

Сучасне суспільство атрибутивно відмітило основні етапи відповідності індивідуальної свідомості до правового простору, зокрема, це вік, з якого настає кримінальна відповідальність. Як звісно, нижня межа відповідальності — 12 років. На другій стадії підліткового віку, у 12–13 років, поряд із загальним прийняттям себе зберігається й ситуативно негативне ставлення дитини до себе, яке залежить від оцінок оточуючих.

Для соціальної захищеності прав неповнолітніх вік, з якого настає кримінальна відповідальність, обчислюється з моменту вчинення злочину. При притягненні неповнолітнього до кримінальної відповідальності його вік встановлюється відповідно до документів про народження (число, місяць, рік народження), а при відсутності таких — на підставі висновку медичної експертизи.

Особа повинна вважатися такою, що досягла певного віку, не в день народження, а починаючи з наступної доби. У випадках, коли вік обвинуваченого неповнолітнього встановлює судово-медична експертиза, днем його народження слід вважати останній день визначеного року, а при визначенні віку мінімальною і максимальною кількістю років слід виходити з пропонуваного експертизою мінімального віку цієї особи.

Отже, вік — це визначений за документами юридичний період життя людини, який вимірюється часом. Особа вважається досягнувшою певного віку не в день народження, а починаючи з наступної доби. Для цього треба враховувати поясовий час, літній та зимовий час.

Тобто, ми бачимо, що правознавці інтуїтивно, без глибокого психологічного обґрунтування, але намагаються ув'язати об'єктивний та суб'єктивний час щодо відповідності поведінки індивіду його деліктоздатності.

Література

1. *Выготский Л. С.* Собр. соч.: В 6 т. Т. 4. — М., 1984.
2. *Раку И.* Генезис самосознания в различных социальных ситуациях развития. Автореф. дис... д-р психол. наук. — Кишинэу, 1998.
3. *Фельдштейн Д. И.* Психология развития личности в онтогенезе. — М., 1989.
4. *Цуканов Б. Й.* Еволюційне відлуння індивідуальних відмінностей. Психологія і суспільство. — 2002. — № 2.
5. *Швалб Ю.* Свідомість як відношення людини до світу. Психологія і суспільство. — 2004. — № 4.

М. А. Новотна

ОНУ им. И. И. Мечникова,
кафедра дифференциальной и экспериментальной психологии

ФАЗЫ ПРИОБЩЕНИЯ СОЗНАНИЯ СУБЪЕКТА К УРОВНЮ ПРАВОСОЗНАНИЯ

Резюме

В статье раскрываются основные трудности, связанные с выделением феномена сознания, обосновывается целесообразность изучения его особенностей с учетом основных позиций психологии времени и выделяются наиболее сензитивные фазы приобщения сознания субъекта к уровню правосознания.

Ключевые слова: сознание, самосознание, правосознание.

M. A. Novotna

ONU by it. I. I. Mechnikova

PHASES OF ATTACHING OF CONSCIOUSNESS OF SUBJECT TO LEVEL OF SENSE OF JUSTICE

Resume

The basic difficulties related to the selection of the phenomenon of consciousness open up in the article, expedience of study of his features is grounded taking into account the principal items of psychology of time and the sensitiv phases of attaching of consciousness of subject to the level of sense of justice are selected most.

Keywords: consciousness, consciousness, sense of justice.

159.9.

О. Є. Панова, ст. викладачДніпропетровський інститут МАУП,
кафедра психології та соціології

ПОСТІЙНА ЧАСУ ПЕРЕРОБКИ ІНФОРМАЦІЇ ПАМ'ЯТТЮ ЯК ПОКАЗНИК НЕРІВНОВАЖНОГО СТАНУ

У статті розглядається вивчення кількісного взаємозв'язку між темпераментними особливостями особистості, її психічним нерівноважним станом, особистісними особливостями і кількісною характеристикою оперативної пам'яті T , розрахунок якої проводиться за допомогою математичної моделі ТПП. Встановлений кількісний взаємозв'язок між постійною часу T , яка зв'язана з α -ритмами мозку, темпераментною характеристикою ρ та показниками психічного стану. Знайдено кількісні взаємозв'язки між цими показниками та показниками комунікативних, інтелектуальних та емоційно-вольових блоків особистісних якостей.

Ключові слова: темперамент, вектор віддаленості, оперативна пам'ять, постійна часу, психічні стани, комунікативні якості, інтелектуальні якості, емоційно-вольові якості, кількісний взаємозв'язок.

У сучасних психологічних дослідженнях пам'яті важливе місце займає напрям, метою якого є вивчення форм репрезентації інформації. Актуальність всебічних і дієвих досліджень принципів функціонування інформаційної бази людини — її пам'яті є особливо значущою в наш час, в період розробки та створення інтегральних програм, які розуміють зміст інформації. В літературі досить докладно представлені різні інформаційно-часові моделі (трьохкомпонентна модель, модель на основі "рівнів переробки", "теорія переробки інформації пам'яттю" (ТПП) і т. ін.), розкриті внутрішні взаємозв'язки з когнітивними процесами:

— Достатньо повно вивчено види пам'яті, її характеристики. Так, загально визнаним, хоча все ж таки спірним питанням є розділення пам'яті на короткочасну, довгострокову та оперативну. Якщо наявність довгострокової пам'яті є, практично, безперечним фактом, а короткочасної — майже безперечним, то до оперативної пам'яті особливе ставлення.

— Вивчення мнемічних процесів, які обслуговують безпосередньо актуальні дії людини — операції, тобто одного з видів пам'яті — оперативної, — почалося в нашій країні з 1958 року, коли Жинкіним Н. І. було вперше введено це поняття. Але до цього часу не існує одного підходу й однозначного тлумачення поняття оперативної пам'яті. Ряд авторів (Роговін М. С., 1977, Репкіна Г. В., 1965 та інші) не розділяють короткочасну й оперативну пам'ять, віддаючи їй місце різновиду першої. Іноземні автори, наприклад Nealy&McNamara —

навпаки, розглядають короткочасну пам'ять як складову оперативної. Величковський Б. М., Аткинсон Р. й Шифрин та ін. розглядають оперативну пам'ять як своєрідний буфер, в якому інформація залишається протягом часу, необхідного для розв'язання задачі, безпосередньо пов'язаної з цією інформацією. Зінченко Т. П. розглядає оперативну пам'ять як проміжний вид пам'яті, який використовує інформацію як із довгострокової, так і з короткочасної пам'яті для розв'язання актуального завдання. Таким чином, більшість вчених вважає оперативну пам'ять специфічним видом пам'яті, який має з іншими її видами тісний функціональний зв'язок.

— Розглядаючи характеристики й функції самої оперативної пам'яті:

а) відокремлюють її основні характеристики (об'єм, швидкість запам'ятовування, точність відтворення, лабільність, тривалість збереження, стійкість до перешкод (Зінченко Т. П., 2000);

б) в дослідженнях Репкіної Г. В. (Репкіна, 1965) було встановлено вплив на характеристики оперативної пам'яті особливостей задачі, в яку її включено; в) Бедделі Е. зі своїми колегами (Baddley & Andrade, 2000) підкреслювали важливішу функцію оперативної пам'яті — координацію психічних процесів для здійснення актуальної задачі (Герриг Р., Зимбардо Ф., 2004);

г) Данеман з колегами (Daneman & Merikle, 1996) й Дженкінс з колегами (Jenkins & lh, 1999) продемонстрували, що пропускна можливість оперативної пам'яті у різних людей відрізняється (Герриг Р., Зимбардо Ф., 2004).

Нами визначається часова характеристика оперативної пам'яті, яку отримано за допомогою ТППП й встановлюється кількісна залежність з темпераментними особливостями особистості та її функціональним станом. З цією метою ми провели дослідження на вибірці, яка складалася з 411 осіб, з застосуванням наступних методик: модифікованої методики "Оперативна пам'ять", особистісного опитувальника Г. Айзенка ЕРІ, опитувальника рельєфа психічного стану особистості Прохорова А. О., особистісного опитувальника Р. Кеттелла 16 РР.

З метою виявлення загальних залежностей та тенденцій, використовуючи базові величини, отримані за допомогою опитувальника ЕРІ, нами було розраховано показник вектора віддаленості від центру ρ' (Пріснякова Л. М., 2001). Отримані значення ρ' збільшуються в ряду Холеріки-Сангвініки-Меланхоліки-Флегматики, що має зв'язок зі шкалою суб'єктивно переживаємого часу за даними Б. Й. Цуканова, відповідно (0,7 сек; 0,8 сек; 1,0 сек; 1,1 сек). Чітко прослідковується тенденція й за значеннями ρ' й за τ -типами щодо розподілу на інтроєкстравертів з лідируючими представниками емоційно нестабільних типів темпераментів.

Модифікована методика "Оперативна пам'ять" дала змогу отримати значення постійної часу переробки інформації пам'яттю T для кожного з типів темпераментів та співставити ці значення зі значеннями вектора віддаленості від центру ρ' (табл. 1):

Таблиця 1

Значення вектору віддаленості від центру ρ' та постійної часу T , сек.

Тип темпераменту	X	C	M	Ф
Значення ρ'	6,9	9,7	10,5	12,9
Значення T , сек	10,9	11,1	12,7	12,1

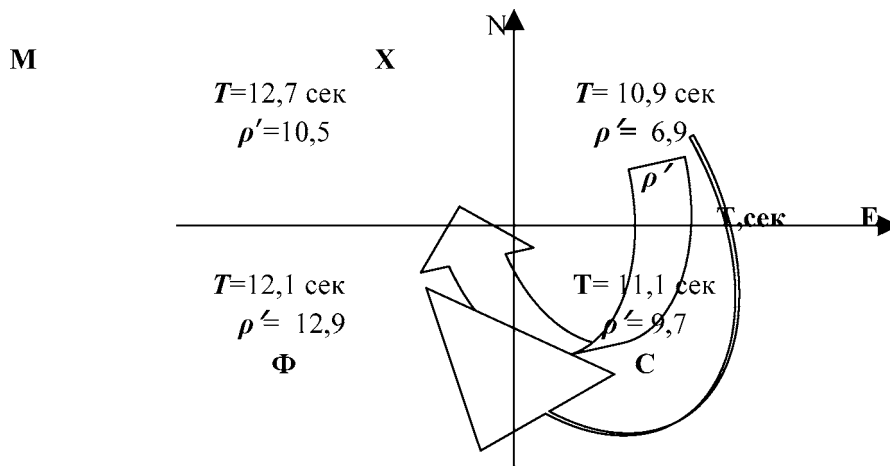

Рис. 1. Розміщення значень вектору віддаленості від центру ρ' та постійної часу T на "Колі Айзенка"

Аналізуючи розміщення значень ρ' та T на "Колі Айзенка", можна зробити висновок про те, що значення постійної часу змінюються по ходу годинникової стрілки (рис. 1), а значення вектору віддаленості від центру додержуються цієї тенденції лише для типів темпераментів, які характеризуються наявністю сильної нервової системи. Якщо розглянути закономірності зміни значень ρ' за мінімальним, середнім та максимальним значенням для представників темпераментів із сильною нервовою системою та співставити їх зі змінами значень T , то матимемо такий розклад (рис. 2):

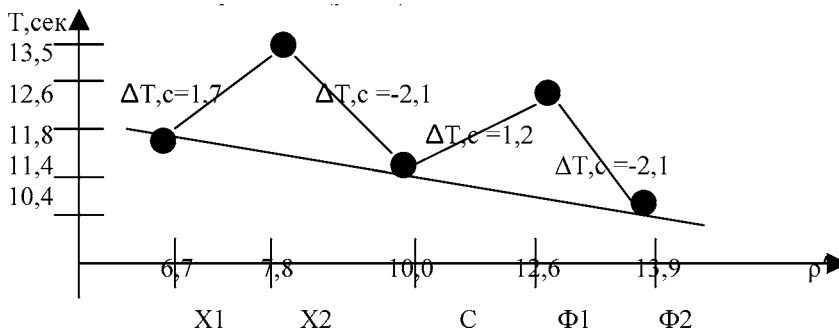

Рис. 2. Взаємозалежність між кількісними показниками ρ' та T

- 1) відхилення значень мають представники тих типів темпераментів, у яких $T < \text{або} > \rho'$;
- 2) немає відхилення значень у представників, у яких $T = \rho'$;
- 3) значення T , як і значення ρ' в ряду X-C-Ф мають експоненційну залежність.

Оскільки психофізіологічні показники мають прямий зв'язок із психічним станом особистості, в продовження дослідження, ми проаналізували взаємну кількісну залежність між темпераментною характеристикою (ρ'), показником оперативної пам'яті (T) та показниками психічного стану (психічними процесами-ПП; фізіологічними реакціями-ФР; шкалою переживань-ШП; поведінковими реакціями-Пов), отриманими за опитувальником Прохорова (табл. 2).

Таблиця 2

Залежність T від ρ' та показників психічних станів (ПП, ФР, ШП, Пов) для різних темпераментних груп

Значення за опитувальником ЕРІ Г. Айзенка		$T, \text{сек}$ за моделлю ТПП	Величина психічного стану (ПС) за опитувальником Прохорова в балах			
Тип темп-ту	ρ'		Психічні процеси (ПП)	Фізіологічні реакції (ФР)	Шкала переживань (ШП)	Поведінка (Пов)
X	6,9	10,9	7,2	6,7	6,9	7,4
C	9,7	11,1	7,4	6,5	7,3	7,6
M	10,5	12,7	6,7	6,3	6,2	7,3
Ф	12,9	12,1	7,1	6,7	7,0	7,4

Результати аналізу зміни кількісних значень показників по групах екстра-інтровертованих типів темпераменту показали:

1) в групі екстравертів (X, C) із зростанням значень ρ' росте значення T , психічних процесів, шкали переживань та поведінкових реакцій; зменшується тільки значення фізіологічних процесів.

2) в групі інтровертів (M, Ф) із зростанням значень ρ' зростають значення показників усіх психічних станів, але значення T зменшується.

Тобто в групах як екстра-, так і інтровертів під час зростання значень ρ' зростають показники всіх компонентів психічних станів від емоційно нестабільних до емоційно стабільних, але в групі екстравертів на цьому тлі відбувається зростання також і значень T , а в групі інтровертів — навпаки — значення T зменшується від емоційно стабільного типу до емоційно нестабільного.

З метою проведення більш ґрунтовного аналізу нами було розраховано коефіцієнти відношення постійної часу T до показників психічних станів (табл. 3):

Аналогічний аналіз даних таблиці 3 дозволяє зробити такі висновки:

1) із зростанням значень ρ' в групі екстравертованих типів темпераментів (X, C) значення коефіцієнтів зменшуються (окрім K_2), а значення T , навпаки, росте;

Таблиця 3

Співставлення значень вектора віддаленості від центру ρ' , постійної часу T та відношення T до величини психічного стану K_i

Типи темпераменту	ρ'	T, c	K_1 (с/б)	K_2 (с/б)	K_3 (с/б)	K_4 (с/б)
Х	6,9	10,9	1,60 ↑	1,69 ↓	1,74 ↓	1,53 ↑
С	9,7	11,1 ↓	1,54 ↑	1,74 ↓	1,51 ↓	1,46 ↑
М	10,1	12,7 ↑	1,97 ↑	2,05 ↑	2,17 ↑	1,79 ↑
Ф	12,9 ↓	12,1	1,79 ↑	1,85 ↑	1,74 ↑	1,63 ↑

2) в групі інтровертованих типів темпераменту (М, Ф) із зростанням значень ρ' відбувається зменшення значень як усіх коефіцієнтів, так і T .

Продовжимо аналіз кількісного взаємозв'язку показників оперативної пам'яті з темпераментними та особистісними показниками розглядом змін саме особистісних показників, які отримані нами під час використання опитувальника Р. Кеттелла 16PF. Ми згрупували фактори за опитувальником 16PF по блоках (Чугунова Е. С., 1991), а саме — комунікативні особливості, інтелектуальні особливості та емоційно-вольові особливості (табл. 4):

Таблиця 4

Співставлення значень вектора віддаленості від центру ρ' , постійної часу T та показників факторів за опитувальником 16PF

Типи темпераменту	ρ'	$T, сек$	Комунікативні особливості, <i>стен</i>	Інтелектуальні особливості, <i>стен</i>	Емоційно-вольові особливості, <i>стен</i>
Х	6,9	10,9	48,3	26,4	45,4 ↑
С	9,7	11,1 ↓	50,2 ↓	26,7 ↓	44,7 ↑
М	10,1	12,7 ↑	43,7 ↑	24,7 ↑	43,1 ↑
Ф	12,9 ↓	12,1	44,7	26,0	41,7 ↑

Аналіз даних таблиці 4 дозволяє зробити такі висновки:

- 1) в групі екстравертів із зростанням значень ρ' зростають значення T , сек., комунікативних та інтелектуальних особливостей, а значення емоційно-вольових особливостей, навпаки — зменшуються;
- 2) в групі інтровертів із зростанням значень ρ' зростають значення показників комунікативних та інтелектуальних блоків, а зменшуються значення показників емоційно-вольового блоку і T , сек.

Як видно, ми маємо той же самий кількісний взаємозв'язок між показником постійної часу T та шкалою переживань за опитувальником А. О. Прохорова і показниками блоку емоційно-вольових особливостей за опитувальником Р. Кеттелла, а саме — в групі екстравертів зменшення показників емоційності веде до зростання показників T , а в групі інтровертів — навпаки — зростання показників емоційності веде до зростання значень T .

Наші подальші дослідження цієї теми спрямовані на виявлення кількісних залежностей між показниками оперативної пам'яті та емоційних станів особистості.

Література

1. *Приснякова Л.* Нестационарная психология: Монография. — К.: Дніпро, 2001. — 255 с.
2. *Цуканов Б. Й.* Час у психіці людини: Монографія. — Одеса: Астропринт, 2000. — 220 с.
3. *Герриг Р., Зимбардо Ф.* Психология и жизнь. — 16-е изд. — С.Пб.: Питер. — 2004. — 955 с.
4. *Психология XXI века: Учебник для вузов / Под ред. В. Н. Дружинина.* — М.: ПЭР СЭ. — 2003. — 863 с.
5. *Солсо Р. Л.* Когнитивная психология. — Пер. с англ. — М.: Тривола, 1996. — 600 с.
6. *Бурлачук Л. Ф., Морозов С. М.* Словарь-справочник по психодиагностике — С.Пб.: Питер, 2001. — 528 с.
7. *Психология памяти / Под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер и В. Я. Романова.* — 3-е изд. — М.: "ЧеРо", 2002. — 816 с.
8. *Комплексная социально-психологическая методика изучения личности инженера: Учеб. пособие / Чугунова Э. С., Чикер В. А., Михеева С. М. и др. / Под ред. Э. С. Чугуновой.* — Л.: Издательство Ленинградского университета, 1991. — 184 с.
9. *Зинченко Т. П.* Когнитивная и прикладная психология. — М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО "МОДЭК", 2000. — 608 с.
10. *Елисеев О. П.* Практикум по психологии личности. — С.Пб.: Издательство "Питер", 2000. — 560 с.
11. *Ватаршев А. В.* Тестирование: Основной инструментальный практического психолога: Учеб. пособие. — 2-е изд. — М.: Дело, 2001. — 240 с.

Е. Е. Панова

Днепропетровский институт МАУП,
Кафедра психологии и социологии

ПОСТОЯННАЯ ВРЕМЕНИ ПЕРЕРАБОТКИ ИНФОРМАЦИИ ПАМ'ЯТ'Ю КАК ПОКАЗАТЕЛЬ НЕРАВНОВЕСНЫХ СОСТОЯНИЙ

Резюме

В данной статье рассматривается изучение количественной связи между темпераментными особенностями личности, её психическим состоянием (а именно — неравновесным), личностными особенностями и количественной характеристикой оперативной памяти T , рассчитываемой с помощью математической модели ТПИП. Постоянная времени T , имеющая связь с α -ритмами мозга, темпераментная характеристика ρ' и показатели психических состояний — нейропсихологические характеристики, количественная связь между которыми установлена в данной работе. Кроме того, нами были установлены количественные взаимосвязи между этими показателями и показателями коммуникативных, интеллектуальных и эмоционально-волевых блоков личностных качеств.

Ключевые слова: темперамент, вектор удалённости от центра, оперативная память, постоянная времени, психические состояния, коммуникативные качества личности, интеллектуальные качества личности, эмоционально-волевые качества личности, количественная взаимосвязь.

O. Panova

The Dnepropetrovsk institute of Inter-regional Academy of Management of the Personnel

Faculty of psychology and sociology

**CONSTANT OF THE OVERTIME OF THE INFORMATION MEMORY
AS THE PARAMETER OF NONEQUILIBRIUM CONDITIONS**

Summary

In given clause studying quantitative communication between temperamental features of the person, its mental condition (and), personal features and the quantitative characteristic of operative memory T, counted by means of mathematical model ТПНП is considered. The constant of time T having communication with α -rhythms of a brain, the temperamental characteristic ρ' and parameters of mental conditions — neyrophsychological characteristics, quantitative communication between which is established in the given work. Besides we had been established quantitative interrelations between these parameters and parameters of communicative, intellectual and is emotional-strong-willed blocks of personal qualities.

Keywords: temperament, vector of remoteness from the center, operative memory, constant time, mental conditions, communicative qualities of the person, intellectual qualities of the person, is emotional-strong-willed qualities of the person, quantitative interrelation.

УДК 159.9.01:159.9.018:159.98

В. І. Подшивалкіна, проф., д-р соціол. наук, **Н. П. Золотова**, канд. соціол. наук,
Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
кафедра загальної та соціальної психології

МОНІТОРИНГ У ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ ТА ПРАКТИЦІ

У нашій роботі ми зробили спробу проаналізувати деякі особливості моніторингових процедур у психології, що можуть забезпечити зближення наукової та практичної психології та сприяти більш поважному відношенню науковців до діяльності колег-практиків як джерела максимально наближеної до реального життя психологічної інформації.

Ключові слова: методологія, дослідницькі стратегії, психологічна практика, психологічний моніторинг, профпідбір.

Розрив між дослідницькою, академічною та практичною психологією обговорюється вже довгі роки. Ці дві психології фактично існують як дві різні професійні сфери, що мають свою мову, свої одиниці аналізу, свою логіку [10].

Зближення методологій гуманітарних, природознавчих та технічних наук сприяло зміні соціального статусу науки та актуалізації її конструктивістських функцій на підставі уявлень про цілісність світу, поширення та ускладнення об'єктної сфери науки за рахунок включення нових об'єктів, що пов'язані з науково-технічним розвитком та практичною діяльністю людей. Нова так звана постмодерністська чи постнекласична методологія дозволяє не тільки зберегти буттєвий сенс теоретичних конструктів, але й забезпечує переклад індивідуального досвіду на інтерсуб'єктний досвід перетворення та маніпулювання природним, психологічним та соціальним оточеннями.

У психології загалом, зокрема у вітчизняній, намітилися тенденції методологічного самоаналізу практичної психології, що традиційно було функцією тільки науки, а сьогодні є реакцією на зростання та ускладнення психологічної практики [3; 5]. Дослідницька психологія, з одного боку, засвоює напрямки роботи традиційної практичної психології, а науковці активно включаються до різних форм консультування та практичної діяльності, з другого боку — практична психологія засвоює різні форми теоретизування, що були характерними для дослідницької психології. Це дає надію на подальше когнітивне наближення між ними.

Формування постнекласичної парадигми змінює статус психологічної практики, що стає джерелом як нового теоретичного знання, так і нових психологічних технологій. Показником прояву цієї тенденції може виступати зростання інтересу до моніторингової стратегії психологічних досліджень. Але й вона ще не дуже проаналізована з мето-

дологічної та методичної точок зору. Відмітимо, що моніторингові процедури існують поряд з процедурами експериментальних, порівняльних та лонгітюдних досліджень, але й окремо, самостійно. З нашої точки зору, моніторинг — це дослідницько-прикладна процедура, яка необхідна перш для практики загалом, зокрема психологічної практики.

Е. Ф. Зеєр розглядає психологічний моніторинг як процес спостереження за станом об'єкту за допомогою безперервного та періодичного збору даних, на основі ключових показників про різні психологічні явища [2, с. 18]. У такому визначенні моніторингу не зовсім зрозуміло, чим відрізняється психологічний моніторинг від лонгітюдного або порівняльного дослідження. На наш погляд, психологічний моніторинг — це періодичний повторний вимір відповідних параметрів, щоб визначити ефекти специфічних стратегій діяльності або керування, а також реакції різних систем на зміни в більш широкому середовищі. Призначення моніторингових процедур не стільки пояснення, скільки розуміння особливостей ефектів реалізації психологічних програм або технологій, реакцій на зовнішні зміни. Тобто, психологічний моніторинг це стратегія, що пов'язана з дослідженням позитивних або негативних наслідків в будь-якій практичній діяльності, зокрема психологічній [8; 9; 11].

Семантичний аналіз поняття "моніторинг" дозволяє зафіксувати кілька важливих моментів. У загальному виді моніторинг — це огляд або спостереження, що спрямовані на виявлення несправностей у роботі, відхилень від оптимального функціонування об'єктів. У психології це поняття подібно з поняттям інтроспекції, але без теоретичних імплікацій. У техніці монітором називається прилад для контролю певних параметрів, що повинні зберігатися в заданих параметрах. В англійській мові похідне від кореня "monitor" "monition" перекладається як нагадування, застереження, зауваження, вказівка.

Моніторинг — це процес, що поєднує оцінку ситуації, науковий супровід, оцінку ефективності реалізації програм, проектів і їхніх складових. Він спрямований на виявлення відхилень від реалізації програми й внесення корекції в процес їхньої розробки й реалізації. Іншими словами, моніторинг пов'язаний з оцінкою ефектів певних типів рішень, відстеження процесів по їхній реалізації.

Важливе значення має аналіз особливостей порівняльного, лонгітюдного, експериментального та моніторингового досліджень. Основне призначення порівняльної стратегії дослідження полягає у виявленні особливостей стану об'єкта або процесу у різних середовищах, просторах, або виявлення зміни стану об'єкту в одному середовищі, але у різні періоди. Призначення лонгітюдної стратегії полягає у дослідженні особливостей процесу розвитку психологічного явища. Експериментальна стратегія перш за все відрізняється штучним характером та формалізацією умов проведення дослідження, контролем за параметрами проведення експерименту, наявністю залежної та незалежної перемінних. На відміну від цих стратегій моніторингова стратегія має на меті не стільки виявити зміни стану об'єкту, скільки виявити позитивні або негативні наслідки цілеспрямованого або неціле-

спрямованого впливу на нього у природничих умовах. При цьому необхідно підкреслити, що використання моніторингової стратегії базується на тому, що, з одного боку, психологічна реальність має генетичну обумовленість чи спадкоємність у часі, а з іншого — психологічна реальність змінюється згідно з контекстом свого існування, з конкретною ситуацією, тобто існує в умовах невизначеності, що пов'язано з множиною умов її існування.

Перш за все метою моніторингової стратегії є оцінка ефектів і наслідків реалізації програм, але й разом з тим необхідно підкреслити значення матеріалів моніторингового дослідження для розвитку науки.

На наш погляд, можливо виділити деякі фактори, що обумовлюють розвиток моніторингової стратегії. Перш за все, необхідність у моніторинговій стратегії відчувається у період динамічних змін у житті людини, соціальної групи або у суспільстві загалом, коли змінюються перш за все смисли життя та діяльності. Моніторинг є дуже корисним, коли існують різні сфери (освітня, професійна, сімейна, дозвілля та інші) що мають різний вплив на будь-яку психологічну реальність та мають різні оціночні вимоги до неї. Моніторингова процедура необхідна в умовах, коли є багато підходів та різних оціночних систем, наприклад, при наявності різних наукових шкіл, різних парадигм. К. Мангейм підкреслює, що ХХ століття характеризується раціоналізацією процесу вибору самих оціночних систем, тобто самі оціночні системи стають предметом наукових дискусій [4]. Крім того, моніторинг потрібен коли мова йде про духовну послідовність оціночних систем, перш за все, в умовах соціальних змін та існування міжпоколінних відмінностей.

Виходячи з особливостей призначення моніторингової стратегії, можна виділити деякі її принципи:

1. Принцип нетотожності об'єктів самим собі у часі.
2. Принцип когерентності та взаємообумовленості негативних та позитивних тенденцій.
3. Принцип полісуб'єктності змін.
4. Принцип не повної раціональності.
5. Принцип багатовекторності змін та множинності результатів розвитку психологічної реальності.

Виходячи з можливостей психологічного моніторингу, можна виділити два типи користувачів його результатами. По-перше, самі практичні психологи повинні користуватися моніторинговою стратегією для аналізу наслідків своєї діяльності та впливу психологічних розробок та технологій на неї. По-друге, користувачами результатів моніторингових досліджень є науковці, які мають подібні або альтернативні погляди на досліджувані процеси. Результати моніторингу можуть стати матеріалом для вторинної обробки й аналізу даних для пошуку об'єктивних закономірностей і нових інтерпретативних моделей.

Тому ми поставили за мету виявити можливості різних інтерпретацій деяких результатів моніторингу розвитку психологічних якостей на прикладі аналізу результатів впровадження однієї з психологічних технологій — професійного психологічного підбору.

За Глуханюком М. Л., професіоналізм може бути розглянутим у двох аспектах: професіоналізм діяльності і професіоналізм особистості [1, с. 24]. Перший тип професіоналізму пов'язаний з якісною характеристикою суб'єкту діяльності, що відображує високу професійну кваліфікацію та компетентність, різноманітні активні професійні вміння та навички, володіння сучасними алгоритмами та засобами вирішення професійних завдань, що дозволяє виконувати діяльність з високою продуктивністю. Щодо професіоналізму особистості, то він є якісною характеристикою суб'єкту праці, що відображує високий рівень розвитку професійно важливих якостей, адекватний рівень змагань та ціннісних орієнтацій.

В основі професійного психологічного підбору є поняття професійної здатності, що може бути розглянута як сукупність психологічних та психофізіологічних особливостей, необхідних та достатніх для досягнення людиною, при наявності у неї спеціальних знань та навичок, достатньо високого рівня продуктивності. Ступінь професійної гідності оцінюється відповідністю якостей індивіда вимогами професії. Таким чином, професійний психологічний підбір — це психологічно обґрунтований допуск людей до деякого виду діяльності або професійного навчання.

Ми маємо унікальну можливість проаналізувати деякі тенденції розвитку технології підбору оперативного-диспетчерського персоналу, що був розроблений групою психологів у Молдавській енергосистемі наприкінці 70-х років. З 1979–1981 рр. — це роки експериментального впровадження технології, з 1982 року — початок реальної роботи з персоналом на основі цієї технології, що функціонує по сьогоднішній день.

Слід відмітити, що професійні психологи працюють у молдавській енергетиці з початку 70-х років, у том числі один із авторів статті. Роки перебудови не були катастрофічними для роботи групи. Досвід роботи психологів знайшов відображення у двох кандидатських та докторській дисертаціях.

На основі факторного й кластерного аналізу результатів психологічного тестування й експертного оцінювання діяльності ОДП в кінці 70-х (Кузьміна Т. М., Подшивалкіна В. І.) та уточнення на початку 90-х років (Подшивалкіна В. І., Золотова Н. П.) нами було виявлено, що визначальним показником профздатності людини до цього виду діяльності є рівень розвитку інтелекту. Всі показники, що характеризують інтелект, становлять перший і найбільш вагомий за рівнем дисперсії фактор. Другим по значущості фактором, що визначає профздатності людини до оперативного-диспетчерської діяльності, є увага й такі її характеристики, як стійкість, розподіл і концентрація уваги. Третім фактором, що визначає професійну придатність, є емоційна стійкість [5, с. 352]. Технологія заснована на батареї тестів, що включає Шкали виміру інтелекту Векслера, 16-факторний особистісний опитувальник Р. Кеттелла, методику Е. Мира-і-Лопеса, коректурну пробу, методику рисункової фрустрації Роценцвейга, тест Айзенка, тест вибору кольору Люшера, тест "Переплутані лінії" і ін. [7].

Спочатку система підбору персоналу електричних мереж і станцій ґрунтувалася на єдиній технології й видачі трьох можливих типів висновків: безумовно придатний, умовно придатний, непридатний.

Перший моніторинг технології був зроблений на початку 90-х років. Через десятиліття накопичений статистичний матеріал дозволив внести деякі корективи в дану технологію. У ці роки технологія була вдосконалена, і були виділені дві технологічні підсистеми: профпідбір оперативного персоналу станцій і мережних підприємств, які відрізнялися рівнем вимог до претендентів і враховували не тільки схожість видів діяльності на цих двох видах підприємств, але й розходження між ними. Крім того, були запропоновані 5 рівнів висновків замість трьох, що дозволило забезпечити більшу диференціацію диспетчерів за рівнем відповідності їхніх якостей вимогам спеціальності: безумовно придатні, у цілому придатні, придатні, умовно придатні, не придатні.

У середині 2005 року був започаткований моніторинг якісних змін у системі професійно важливих якостей за останні 20 років. Основне питання, чи є зміни у прояві професійно важливих якостей у спеціалістів, представників різних поколінь робітників.

У даному випадку ми обґрунтуємо, чому обрана моніторингова стратегія. Перш за все тому, що мова йде про технологію, з якою пов'язані дві дослідницькі вибірки (результати тестування у 1982–1983 роках та у 2000–2003 роках). По-друге, вибір показників моніторингу повністю залежить від тих, що закладені у технологію. Тобто вибір цих показників не повністю залежить від дослідника. По-третє — найбільш суттєве значення порівняння результатів має для удосконалення конкретної технології. Але й разом з тим ми маємо ситуацію, коли результати моніторингу можуть виходити за межі практичних інтересів і мати науковий інтерес.

Гіпотеза дослідження полягала у тому, що під впливом різних факторів існує тенденція зміни деяких особистих показників у цілому вибірці спеціалістів, що проходили процедури профпідбору. Ця тенденція особливо яскраво відмічалася психологами, що впродовж років проводять обстеження робітників, зокрема за субтестом "набір символів" у тексті Векслера.

Останні два десятиріччя характеризуються значними змінами у всіх сферах життєдіяльності людини, зокрема політичній та технологічній. З нашої точки зору зміни показників деяких тестів можуть бути показниками деяких популяційних змін. Наприклад, на початку 70-х років, коли тест Векслера активно впроваджувався у СРСР, багато дослідників відмічали, що показники радянської вибірки, зокрема субтесту "Набір символів" значно відрізнялися від американської вибірки.

Ми проаналізували індивідуальні результати тестування персоналу в 1981–1983 роках та 2000–2003 роках. Усього було взято 105 індивідуальних результатів відповідно 55 та 50. Слід відмітити, що у нашій вибірці ми маємо дві групи, у яких однаково представлені спеціалісти з вищою та спеціальною освітою. Вибірка 2000–2003 років представлена більш старшою віковою підгрупою, ніж у першій вибірці. Це пов'язано з тим, що останні роки молодь рідко обирає цей вид діяльності. Але й математико-статистичні процедури дозволяють виконувати порівняльні процедури, не зважаючи на деякі особливості цих вибірок.

Таблиця 1

Характеристика вибірки обстежених за віком та освітою

Характеристики Вибірки	Освіта		Вік		
	вища	спеціальна	21-29	30-39	40-61
1982-1983 рр.	29	26	22	18	15
	52,7%	47,3%	40,0%	32,7%	27,3%
2000-2003 рр.	27	23	15	15	20
	54,0%	46,0%	30,0%	30,0%	40,0%

Ми провели порівняльний аналіз результатів тестування у двох вибірках. На основі дисперсійного аналізу (по програмі ANOVA) нами було виявлено поліпшення деяких показників у вибірці обстежених, які проходили процедури профпідбору в останні роки. Було виявлено за критерієм Фішера значне зменшення показників неправди у тесті Айзенка ($F = 4,502$, $p < 0,05$), а також значне зростання деяких показників уваги за методикою "Коректурна проба": стійкість уваги в нормальних умовах ($F = 14,461$, $p < 0,01$) та умовах поміх ($F = 12,846$, $p < 0,01$), розподіл уваги в умовах поміх ($F = 6,498$, $p < 0,05$), а також — концентрації уваги за субтестом "Набір символів" Шкали виміру інтелекту Векслера ($F = 4,3456$, $p < 0,05$).

З таблиці 2 видно, що за останні роки поліпшилися всі ці показники у трьох вікових групах.

Таблиця 2

Показники уваги у двох вибірках обстежених

Вікові групи	Вибірка	Шкала неправди за тестом Айзенка	Стійкість уваги (Корект. проба)	Стійкість уваги в умовах поміх (Корект. проба)	Розподіл уваги в умовах поміх (Корект. проба)	Концентрація уваги (Субтест "Набір символів за Векслером)
21-29	1982-1983	4,00	,9487	,9561	440,071	54,45
	2000-2003	3,60	,9724	,9733	507,874	60,27
30-39	1982-1983	4,83	,9512	,9504	472,438	55,72
	2000-2003	3,64	,9782	,9796	523,414	60,53
40-61	1982-1983	5,33	,9307	,9249	391,821	45,79
	2000-2003	4,15	,9691	,9669	454,249	51,85
Total	1982-1983	4,64	,9446	,9458	437,505	52,63
	2000-2003	3,84	,9728	,9727	491,086	56,98

Як свідчать результати аналізу, впровадження технології супроводжується зростанням рівня довіри до професійного підбору, що знаходить відображення у зменшенні показників по шкалі неправди за методикою Айзенка у всіх вікових групах. Ці тенденції відображені також у зменшенні показників по шкалі МВ (самопрезентації) за методикою Кеттелла. Щодо зниження узагалі показників неправди, то це може бути пояснено під кутом зору сприйняття та рівня довіри до технології професійного підбору. Двадцять років тому, коли ця процедура була інноваційною, не традиційною, вона могла викликати різні засоби самозахисту людини від психологічних процедур.

Щодо поліпшення показників уваги, то це можна було б пояснювати поліпшенням роботи робітників відділів кадрів, які більш уважно стали відноситися до направлення до психологів тих, хто намагається виконувати оперативно-диспетчерську діяльність. Але й оскільки більш значні розбіжності між вибірками торкаються не інтелекту та емоційних характеристик, а перш за все уваги, може бути висунута гіпотеза про наявність змін між поколіннями у рівні якостей уваги тих, хто професійно визначився до цієї роботи. Особливе значення має збільшення інформаційних та комп'ютерних технологій у житті людини, що надає підстави говорити про формування так званого інформаційного суспільства. Як зміна технологій впливає на розвиток людини і чи є необхідність вивчати популяційні міжпоколінні зміни у показниках психологічного розвитку людини? Це питання, яке важко перевірити традиційним експериментальним шляхом. Необхідні нові дослідницькі стратегії, у тому числі моніторингові.

Таким чином, на наш погляд, ми можемо відмітити, що у межах практичної психології накопичується значний матеріал про психологічні особливості людей, у тому числі професіоналів, що може стати матеріалом для виявлення нових закономірностей.

Коли психологія орієнтувалася на класичні наукові принципи, найбільш адекватними уявлялися результати наукового експерименту, що створювався у наукових лабораторіях і розповсюджувався на практичну діяльність. Але й наприкінці ХХ століття нова постнекласична методологія поставила під сумнів повну тотожність штучних та природних умов прояву психологічної реальності. Це означає, що психологічна практика може стати новим каналом для збору та аналізу інформації для продуктивного розвитку психологічної науки. Це означає необхідність створення нових форм співпраці науковців та практиків з одного боку, а з другого — необхідність формування культури саморефлексії та самоаналізу психологів практиків, готовність до накопичення та аналізу матеріалів для подальшого аналізу.

Технології, що розробляються та впроваджуються у практику у останні десятиліття можуть забезпечити результатами, що є дуже корисними для розвитку сучасної психології. Таким чином, моніторингові процедури, що пов'язані з контролем впровадження психологічних технологій, можуть мати інтерес і для науковців та для розвитку науки. Більш того, ці результати є перевірені практикою і це може сприяти більшій довірі суспільства до психології.

Литература

1. Глуханюк Н. С. Психология профессионализации педагога. — Екатеринбург, 2000. — 124 с.
2. Зеер Э. Ф. Профессионально-образовательное пространство личности / Рос. гос. проф.-пед. ун-т; Нижнетагил. гос. проф. колледж им. Н. А. Демидова. — Екатеринбург, 2002. — 126 с.
3. М'ясоїд П. Наука і практика у роботі психолога // Психологія та суспільство. — 2004. — № 3. — С. 5–74.
4. Мангейм К. Диагноз нашего времени. — М.: Юрист, 1994. — 699 с.
5. Подшивалкіна В. І. Методологічні проблеми професійного самовизначення та професійної диференціації психологічного товариства / Психологія і суспільство. — 2005. — № 2. — С. 3–10.
6. Подшивалкіна В. И. Социальные технологии: проблемы методологии и практики. — Кишинев, 1997. — 357 с.
7. Подшивалкіна В. И., Золотова Н. П. и др. Жизненный путь и профессиональная карьера специалиста. — Кишинев, 1997. — 198 с.
8. Подшивалкіна В. И. Социальный мониторинг: методологические проблемы оценки эффектов социальных инноваций // Тезисы и доклады выступлений на II Всероссийском социологическом конгрессе "Российское общество и социология XXI века: социальные вызовы и альтернативы". — Т. 1. — С. 241–242.
9. Професійний відбір та моніторинг стану адаптації організму працівників в умовах впливу фізичних навантажень: Метод. рек. / Український центр наукової медичної інформації та патентно-ліцензійної роботи / М. Г. Карнаух (уклад.). — К., 2004. — 28 с.
10. Юркевич А. А. Методологический либерализм в психологии // Вопросы психологии. — 2001. — № 5. — С. 3–18.
11. Яременко О. О. Моніторинг соціальної політики в Україні // Соціальні пріоритети ринку праці в умовах структурної модернізації економіки. — Т. 1. — К., 2000. — С. 29–36.

В. И. Подшивалкіна, Н. П. Золотова

Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова,
кафедра общей и социальной психологии

МОНИТОРИНГ В ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКЕ И ПРАКТИКЕ

Резюме

В работе проанализированы некоторые особенности мониторинговых процедур в психологии, которые могут обеспечить сближение научной и практической психологии, а также способствовать более заинтересованному отношению ученых — психологов к деятельности коллег-практиков, как источнику максимально приближенной к реальной жизни психологической информации.

Ключевые слова: методология, исследовательские стратегии, психологическая практика, психологический мониторинг, профподбор.

V. I. Podshyvalkina, N. P. Zolotova

Odessa National Mechnikov University,
Department of general and social psychology

MONITORING IN PSYCHOLOGICAL SCIENCE AND PRACTICE

Summary

In this article we analyzed some features of psychological monitoring, which can help to cooperate activity of scientists and practices in exploration of psychological phenomenon in real condition.

Keywords: methodology, research strategies, psychological practice, psychological monitoring, personal selection.

УДК 159.937.

І. І. Савенкова, здобувач

Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
кафедра диференціальної і експериментальної психології

ЛОКАЛІЗАЦІЯ СУБ'ЄКТИВНОЇ ВИРАЗНОСТІ БОЛЮ В ОНТОГЕНЕТИЧНІЙ РОЗГОРТЦІ

У дослідженні з'ясувалася залежність прояву симптомів болю при хронічних серцево-судинних захворюваннях від тривалості власної одиниці часу. Встановлено, що індивідуальні вікові точки максимальної суб'єктивної виразності болю узгоджені з довготривалістю власного біологічного циклу особистості.

Ключові слова: індивід, типологічна група, переважаюча хвороба, місце найменшого опору, фазова сингулярність, біологічний цикл, біль.

Результати попередніх наших досліджень свідчать про те, що згідно визначенню власної одиниці часу [8, с. 45–56] існує можливість передбачити місце найменшого опору у кожного окремого індивіда [1, 2, 3]. Якщо плин-перебіг хвороби приймає хронічний характер, то, враховуючи часову розгортку, можливо підрахувати періоди загострення хвороби, які виявляються в певному віці [4, 5, 6]. В актуалізованому предметному контексті подальший пошук доречно спрямувати на дослідження такого симптому хронічних неінфекційних захворювань як біль.

Для медичної практики у зв'язку з "сигнальним" значенням болю дуже важливою є характеристика больового відчуття. Але труднощі об'єктивної характеристики болю пов'язані з тим, що за своїм характером біль є суб'єктивним відчуттям, що залежить не тільки від діючого подразника, але і від психічної реакції особистості на біль. Більше того, до тепер не існує об'єктивних методів оцінки інтенсивності больового відчуття у людини. Але у лікарняній практиці суб'єктивній оцінці болю не надається певної уваги внаслідок її суб'єктивності. Тому у клініці усні повідомлення порівнюють з даними лікарського обстеження і доповнюють деякими прийомами, які дозволяють контролювати ступінь суб'єктивності в оцінці болю пацієнтом. Але ці прийоми не дають позитивного результату без оцінки болю самим хворим. Не мали успіху в оцінці кількісних та якісних аспектів відчуття болю методики експериментально викликаного болю, використання їх у сполученні з психофізичними вимірами болю й обміну повідомлень пацієнтів про вплив на біль анальгетичних препаратів [9, 11].

Так, електричні потенціали для вивчення сенсорних процесів у корі великого мозку людини використовували для оцінки суб'єктивної інтенсивності болю [10]. Цей метод використовують також для вивчення анальгетичного ефекту. Однак викликані потенціали дають

різну амплітуду у кожного окремого індивіда, а також піддаються дії важко усунутих суб'єктивних факторів, таких як чекання й увага. Тому сучасні методи дослідження об'єктивних фізіологічних корелятивів якості й інтенсивності болю у людини не є ефективними та дійсними. Перевага надається суб'єктивній оцінці виразності болю у кожного окремого індивіда. Тому що кожен окремий пацієнт, як з'ясовує медична практика, по-різному реагує на один і той же біль, оцінює його по-різному і по-різному оцінює вплив анальгетичних препаратів на його організм. Це вказує на те, що індивідуальна суб'єктивна оцінка є провідною в оцінці болю і потребує її класифікації для оцінки кожним хворим.

Наше завдання у попередньому експерименті — дослідити у дітей суб'єктивне сприйняття болю при розладах типу хронічні неінфекційні захворювання — враховувало дослідження залежності суб'єктивної виразності болю від індивідуальних особливостей психіки хворого і дало можливість стверджувати на основі результатів дослідження, що ступінь суб'єктивної виразності болю при розладах типу хронічні неінфекційні захворювання узгоджується із власною одиницею часу індивіда у типологічній групі безперервного спектру "τ-типів", тобто має чітку вікову та типологічну локалізацію [7].

Також результати попередніх досліджень дали можливість з'ясувати, що існує диференціація суб'єктивної виразності больової реакції в різні періоди хвороби (загострення, реконвалесценції, ремісії). Тому проблема суб'єктивної виразності болю при розладах типу хронічні неінфекційні захворювання далека від свого повного розв'язання, оскільки виникає запитання: чи має суб'єктивна виразність болю часову розгортку і чи узгоджується ступінь суб'єктивної виразності болю із тривалістю біологічного циклу життя індивіда?

Наше завдання — зіставити результати оцінки ступеня суб'єктивної виразності болю із періодами тривалості біологічного циклу життя індивіда — враховувало обстеження дітей в різні періоди хвороби. Зокрема обстеження в період загострення проводилося на стаціонарному лікуванні, а в період ремісії та реконвалесценції — під час поліклінічного обстеження.

Дані результатів дослідження суб'єктивного відчуття болю хворих на міокардит підлягли статистичній обробці вікових даних. По кожній групі розраховувався середній вік, прожитий від дати народження до початку захворювання у значенні великого біологічного циклу та переведений у роки, і ці дані зіставлялися зі ступенем суб'єктивного відчуття болю. Статистичні літа-роки обстежених дітей, хворих на міокардит та ступінь суб'єктивної оцінки болю у період загострення захворювання, зведені у таблицю 1.

Порівняння статистичних років та ступеня суб'єктивної оцінки болю показує, що у хворих на міокардит максимальна суб'єктивна оцінка болю — 6–7 балів проявляється у віці, який співпадає з кінцем $1\frac{1}{4}C$ (відповідно роки по циклам: 8,6 р.; 8,9 р.; 9,1 р.); $1\frac{1}{2}C$ (відповідно: 10,4 р.; 10,7 р.; 10,9 р.); $1\frac{3}{4}C$ (відповідно: 12,1 р.; 12,4 р.; 12,8 р.).

Таблиця 1

**Суб'єктивна виразність болю у фазі загострення хвороб
серцево-судинної системи у дітей (міокардит)**

Група	«τ-тип»	С	Літа за циклами та ступінь болю						Середній показник ступеня болю
			1/4 С	Ступінь болю	1/2 С	Ступінь болю	3/4 С	Ступінь болю	
Діти (14 інд.)	$0,8 \leq \tau \leq 0,82$	6,8	8,6	7	10,2	7	11,9	6	7
Діти (7 інд.)	$0,83 \leq \tau \leq 0,84$	7,1	8,9	6	10,7	7	12,4	6	6
Діти (8 інд.)	$0,85 \leq \tau \leq 0,86$	7,3	9,1	6	10,9	6	12,8	7	6

Статистичні літа-роки обстежених дітей та ступінь суб'єктивної виразності болю хворих на міокардит в період реконвалесценції зведені у таблицю 2.

Таблиця 2

**Суб'єктивна виразність болю у фазі реконвалесценції хвороб
серцево-судинної системи у дітей (міокардит)**

Група	«τ-тип»	С	Літа за циклами та ступінь болю				Середній показник ступеня болю
			1/3 С	Ступінь болю	1 7/12 С	Ступінь болю	
Діти (19 інд.)	$0,8 \leq \tau \leq 0,82$	6,8	9,0	4	10,7	5	4,5
Діти (6 інд.)	$0,83 \leq \tau \leq 0,84$	7,1	9,4	5	11,2	5	5
Діти (8 інд.)	$0,85 \leq \tau \leq 0,86$	7,3	9,7	4	11,5	4	4

Статистичні літа-роки обстежених дітей та ступінь суб'єктивної виразності болю хворих на міокардит в період ремісії зведені у таблицю 3.

Таблиця 3

Суб'єктивна виразність болю у фазі ремісії хвороб серцево-судинної системи у дітей (міокардит)

Група	«τ-тип»	С	Літа за циклами та ступінь болю						Середній показник ступеня болю
			1/6 С	Ступінь болю	5/12 С	Ступінь болю	2/3 С	Ступінь болю	
Діти (12 інд.)	$0,8 \leq \tau \leq 0,82$	6,8	7,9	3	9,6	3	11,3	3	3
Діти (6 інд.)	$0,83 \leq \tau \leq 0,84$	7,1	8,2	3	10,0	3	11,4	3	3
Діти (5 інд.)	$0,85 \leq \tau \leq 0,86$	7,3	8,5	3	10,3	3	12,1	2	3

10 дітей були обстежені у період загострення захворювання і їх роки по циклам відповідають: 8,6 р., 8,9 р., 9,1 р., 10,4 р., 10,7 р., 10,9 р., 12,1 р., 12,4 р., 12,8 р., що визначається кінцем чверті біологічного циклу. У цих хворих суб'єктивне сприйняття болю оцінюється у 6–7 балів. Наведемо індивідуальні дані деяких хвороб із групи дітей, які страждають на міокардит. У них спостерігається "С-періодичність" ступеня суб'єктивної виразності болю.

Хворий Д. ($\tau = 0,8$ с С = 6,8 р.). Дата народження: 5.04.1991 р. 29.02.2003 р. третє загострення міокардиту у віці 11 років 10 місяців 24 дня.

Розрахунковий вік: $1\frac{3}{4}$ С. Суб'єктивна оцінка болю: 7 балів.

Хвора К. ($\tau = 0,81$ с. С = 6,89 р.). Дата народження: 2.05.1991 р. На диспансерному обліку в дитячій поліклініці з діагнозом: міокардит, період ремісії.

Розрахунковий вік: $1\frac{2}{3}$ С. Суб'єктивна оцінка болю: 3 бали.

Хворий Л. ($\tau = 0,82$ с. С = 6,97 р.). Дата народження: 26.09.1992 р. Друге загострення міокардиту: 12.03.2003 р. у віці 10 років 5 місяців 13 днів.

Розрахунковий вік: $1\frac{1}{2}$ С. Суб'єктивна оцінка болю: 6 балів.

Хворий С. ($\tau = 0,83$ с. С = 7,1 р.). Дата народження: 15.06.1995 р. Перше загострення: 30.12.2002 р. у віці 7 років 6 місяців 15 днів.

Розрахунковий вік: $1\frac{1}{16}$ С.

Друге загострення: 10.06.2003 р. у віці 7 років 11 місяців 25 днів.

Розрахунковий вік: $1\frac{1}{8}$ С. Суб'єктивна оцінка болю: 7 балів.

У даного індивіда хвороба проявляється з більшою періодичністю. Кожна чверть великого біологічного циклу ділиться на чотири частини і періоди загострення міокардиту співпадають з кінцем тривалого періоду у $\frac{1}{16}$ С, що відповідає максимальній суб'єктивній оцінці болю — 7 балів (нестерпний біль).

Хвора Ж. ($\tau = 0,85$ с. С = 7,23 р.). Дата народження: 3.03.1994 р. На диспансерному обліку в дитячій поліклініці з діагнозом: міокардит, період реконвалесценції.

Розрахунковий вік: $1\frac{1}{12}$ С. Суб'єктивна оцінка болю: 4 бали.

Хворий К. ($\tau = 0,84$ с С = 7,14 р.). Дата народження: 15.04.1991 р. Перше загострення міокардиту у віці 8 років 11 місяців 3 дні.

Розрахунковий вік: $1\frac{1}{4}$ С. Суб'єктивна оцінка болю: 6 балів.

Хвора Т. ($\tau = 0,86$ с. С = 7,31 р.). Дата народження: 12.05.1990 р. Знаходиться на диспансерному обліку в дитячій поліклініці з діагнозом: міокардит, період ремісії.

Розрахунковий вік: $1\frac{1}{6}$ С. Суб'єктивна оцінка болю: 3 бали.

Хвора О. ($\tau = 0,8$ с. С = 6,8 р.). Дата народження: 10.04.1991 р.

Друге загострення міокардиту: 5.03.2003 р. у віці 11 років 10 місяців 24 дня.

Розрахунковий вік другого загострення: $1\frac{3}{4}$ С. Суб'єктивна оцінка болю: 6 балів.

Хвора П. ($\tau = 0,81$ с. С = 6,89 р.). Дата народження: 12.05.1991 р. Знаходиться на диспансерному обліку в дитячій поліклініці з діагнозом: міокардит, період ремісії.

Розрахунковий вік: $1\frac{5}{12}$ С. Суб'єктивна оцінка болю: 3 бали.

Хворий У. ($\tau = 0,82$ с. С = 6,97 р.). Дата народження: 3.03.1989 р. Друге загострення міокардиту: у віці 12 років 2 місяця 12 днів.

Розрахунковий вік другого загострення: $1\frac{3}{4}C$. Суб'єктивна виразність болю: 7 балів.

Залежність ступеня суб'єктивної оцінки болю від періоду біологічного циклу життя хворих на міокардит зображено на рис. 1.

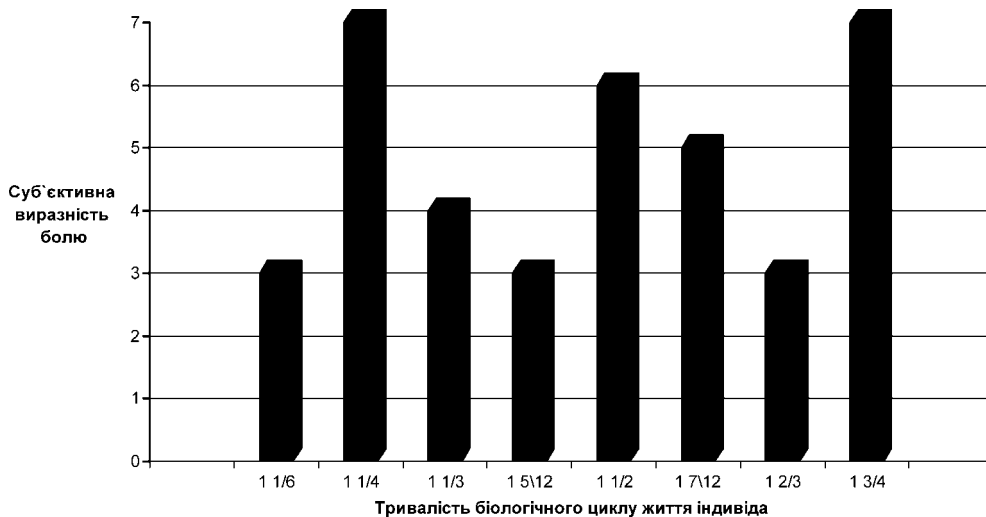

Рис. 1. Розподіл ступеня суб'єктивної виразності болю щодо періоду біологічного циклу життя хворих на міокардит

Таблиця 4

Суб'єктивна виразність болю у фазі загострення хвороб серцево-судинної системи у дітей (вегето-судинна дистонія)

Група	«τ-тип»	С	Літа за циклами та ступінь болю						Сер. ступінь болю
			1/4 С	Ступінь болю	1/2 С	Ступінь болю	3/4 С	Ступінь болю	
Діти (4 інд.)	$0,7 \leq \tau \leq 0,72$	6,0	7,5	7	9	7	10,5	6	7
Діти (3 інд.)	$0,73 \leq \tau \leq 0,75$	6,2	7,8	6	9,4	7	11,2	6	6
Діти (8 інд.)	$0,76 \leq \tau \leq 0,79$	6,64	8,3	6	10	6	11,6	7	6
Діти (5 інд.)	$0,8 \leq \tau \leq 0,83$	6,9	8,6	6	10,3	7	12,1	6	6
Діти (3 інд.)	$0,84 \leq \tau \leq 0,86$	7,2	9	7	10,8	7	12,6	6	7
Діти (16 інд.)	$0,94 \leq \tau \leq 0,97$	8,1	10,1	3	12,2	3	14,2	3	3
Діти (15 інд.)	$0,98 \leq \tau \leq 1,0$	8,4	10,5	3	12,6	3	14,7	7	3
Діти (8 інд.)	$1,0 \leq \tau \leq 1,1$	9,35	11,6	3	14,0	3	16,3	7	3

Статистичні літа-роки обстежених дітей, хворих на вегето-судинну дистонію та ступінь суб'єктивної виразності болю у період загострення, зведені у таблицю 4.

Статистичні літа-роки обстежених дітей та ступінь суб'єктивної виразності болю хворих на вегето-судинну дистонію в період реконвалесценції зведені у таблицю 5.

Таблиця 5

Суб'єктивна виразність болю у фазі реконвалесценції хвороб серцево-судинної системи у дітей (вегето-судинна дистонія)

Група	«τ-тип»	С	Літа за циклами та ступінь болю				Сер. показник ступеня болю
			1 $\frac{1}{3}$ С	Ступінь болю	1 $\frac{7}{12}$ С	Ступінь болю	
Діти (19 інд.)	0,7 $\leq\tau\leq$ 0,72	6,0	8,0	5	9,5	5	5
Діти (6 інд.)	0,73 $\leq\tau\leq$ 0,75	6,29	8,3	5	9,9	5	5
Діти (8 інд.)	0,76 $\leq\tau\leq$ 0,79	6,64	8,8	6	11,5	4	5
Діти (5 інд.)	0,8 $\leq\tau\leq$ 0,83	6,9	9,2	5	10,9	4	4,5
Діти (3 інд.)	0,84 $\leq\tau\leq$ 0,86	7,2	9,6	5	11,4	4	4,5
Діти (16 інд.)	0,94 $\leq\tau\leq$ 0,97	8,1	10,8	5	12,8	5	5
Діти (15 інд.)	0,98 $\leq\tau\leq$ 1,0	8,4	11,2	5	13,3	5	5
Діти (8 інд.)	1,0 $\leq\tau\leq$ 1,1	9,35	12,4	6	14,8	4	5

Статистичні літа-роки обстежених дітей та ступінь суб'єктивної виразності болю хворих на вегето-судинну дистонію в період ремісії зведені у таблицю 6.

Наведемо індивідуальні дані деяких хворих із групи дітей, які страждають на вегето-судинну дистонію. У них спостерігається узгодження між ступенем суб'єктивної виразності болю та періодом біологічного циклу життя індивіда.

Хвора Д. ($\tau = 0,73$ с $C = 6,2$ р.). Дата народження: 10.08.1992 р. На диспансерному обліку в дитячій поліклініці з діагнозом: ВСД по гіпотонічному типу з 25.03.2000 року, період ремісії. Вік дитини: 7 років 9 місяців.

Розрахунковий вік: 1 $\frac{2}{3}$ С. Суб'єктивна виразність болю: 4 бали.

Хвора А. ($\tau = 0,76$ с $C = 6,46$ р.). Дата народження: 2.07.1992 р. На стаціонарному лікуванні у терапевтичному відділенні з діагнозом: ВСД по гіпотонічному типу з 21.10.2003 року у віці 11 років 3 мі-

сяці 19 днів, коли з'явилися скарги дитини на головний біль, біль у ділянці серця, млявість. Об'єктивно: АТ = 92/54 мм. рт. ст.

Розрахунковий вік: $1\frac{3}{4}$ С. Суб'єктивна виразність болю: 7 балів.

Таблиця 6

Суб'єктивна виразність болю у фазі ремісії хвороб серцево-судинної системи у дітей (вегето-судинна дистонія)

Група	«τ-тип»	С	Літа за циклами та ступінь болю						Сер. показник ступеня болю
			$1\frac{1}{6}$ С	Ступінь болю	$1\frac{5}{12}$ С	Ступінь болю	$1\frac{2}{3}$ С	Ступінь болю	
Діти (12 інд.)	$0,7 \leq \tau \leq 0,72$	6,0	7,0	4	8,5	4	10,0	4	4
Діти (6 інд.)	$0,73 \leq \tau \leq 0,75$	6,29	7,3	3	8,9	4	10,4	3	3
Діти (5 інд.)	$0,76 \leq \tau \leq 0,79$	6,64	7,7	3	9,4	4	11,0	4	4
Діти (5 інд.)	$0,8 \leq \tau \leq 0,83$	6,9	8,0	4	9,7	3	11,5	3	3
Діти (3 інд.)	$0,84 \leq \tau \leq 0,86$	7,2	8,4	3	10,2	3	12,0	3	3
Діти (16 інд.)	$0,94 \leq \tau \leq 0,97$	8,1	9,4	1	11,4	2	13,5	1	1
Діти (15 інд.)	$0,98 \leq \tau \leq 1,0$	8,4	9,8	2	11,9	2	14,0	1	2
Діти (8 інд.)	$1,0 \leq \tau \leq 1,1$	9,35	10,9	1	13,2	2	15,5	1	1

Хвора К. ($\tau = 1,1$ с С = 9,35 р.). Дата народження: 4.10.1991 р. Знаходилась на лікуванні у терапевтичному відділенні з діагнозом: ВСД по гіпотонічному типу з 11.06.2003 р. у віці 11 років 8 місяців 7 днів. На час обстеження хвороба перебуває на стадії ремісії.

Розрахунковий вік: $1\frac{5}{12}$ С. Суб'єктивна виразність болю: 1 бал.

Хворий У. ($\tau = 0,81$ с С = 6,9 р.). Дата народження: 2.06.1995 року. На диспансерному обліку у дитячій поліклініці з діагнозом: ВСД по гіпертонічному типу, період реконвалесценції.

Розрахунковий вік: $1\frac{7}{12}$ С. Суб'єктивна виразність болю: 3 бали.

Хворий К. ($\tau = 0,85$ с С = 7,2 р.). Дата народження: 10.02.1991 року. На лікуванні у терапевтичному відділенні з діагнозом: ВСД по гіпертонічному типу.

Розрахунковий вік: $1\frac{1}{2}$ С. Суб'єктивна виразність болю: 6 балів.

Хвора М. ($\tau = 0,98$ с С = 8,3 років). Дата народження: 1.01.1991 року. На диспансерному обліку у дитячій поліклініці з діагнозом: ВСД по гіпертонічному типу, період ремісії.

Розрахунковий вік: $1\frac{2}{3}$ С. Суб'єктивна виразність болю: 1 бал.

Хворий К. ($\tau = 1,0$ с С = 8,5 років). Дата народження: 2.10.1992 року. На лікуванні у терапевтичному відділенні з діагнозом: ВСД по гіпертонічному типу (АТ = 120/70 мм. рт. ст.) з 17.05.2003 року у віці 10 років 7 місяців 15 днів.

Розрахунковий вік: $1\frac{1}{4}$ С. Суб'єктивна виразність болю: 3 бали.

Хворий Л. ($\tau = 0,82$ с. $C = 6,97$ р.). Дата народження: 26.09.1992 р.
Перше загострення ВСД по гіпертонічному типу: 11.06.2001 р. у віці 8 років 8 місяців 16 днів.

Друге загострення: 12.03.2003 р. у віці 10 років 5 місяців 13 днів.
На час обстеження хвороба перебувала на стадії ремісії.

Розрахунковий вік: $1\frac{1}{6}$ С. Суб'єктивна виразність болю: 3 бали.

Хворий С. ($\tau = 0,83$ с. $C = 7,1$ р.). Дата народження: 15.06.1995 р.

Друге загострення: 11.06.2003 р. у віці 7 років 11 місяців 25 днів.

Розрахунковий вік: $1\frac{1}{8}$ С. Суб'єктивна виразність болю: 7 балів.

Хвора Ж. ($\tau = 0,85$ с. $C = 7,23$ р.). Дата народження: 3.03.1994 р.

На диспансерному обліку в дитячій поліклініці з діагнозом: вегето-судинна дистонія по гіпертонічному типу, період реконвалесценції.

Розрахунковий вік: $1\frac{1}{3}$ С. Суб'єктивна виразність болю: 4 бали.

Результати проведеного дослідження показали, що ступінь суб'єктивної виразності болю при серцево-судинних розладах узгоджується із тривалістю періодів біологічного циклу життя індивіда, тобто має чітку часову локалізацію.

Розподіл ступеня суб'єктивної виразності болю щодо періоду біологічного циклу життя хворих на вегето-судинну дистонію зображено на рис. 2.

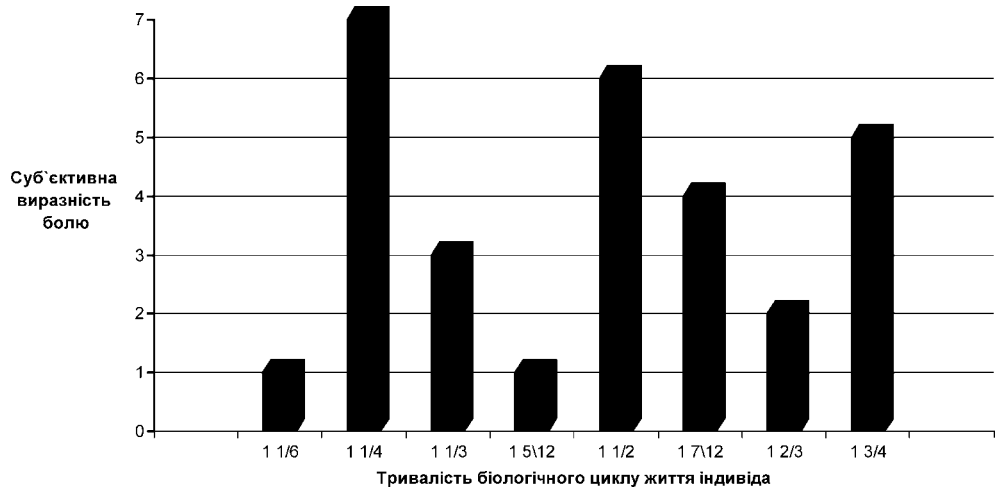

Рис. 2. Розподіл ступеня суб'єктивної виразності болю щодо періоду біологічного циклу життя хворих на вегето-судинну дистонію

Висновки

Результати проведеного дослідження переконують нас у наступному:

1. Ступінь суб'єктивної виразності болю чітко узгоджується із власною одиницею часу індивіда у типологічній групі безперервного спектру "τ-типів", тобто має чітку вікову та типологічну локалізацію.

2. Індивідуальна "С-метрика" суб'єктивної виразності больової реакції визначається законом суб'єктивного відліку часу і залежить від тривалості великого "кроку" (τ).

3. Незалежно від індивідуальної розмірності великого біологічного циклу точки суб'єктивної виразності болю визначаються єдиною "С-метрикою" на життєвому шляху особистості з різним типом серцево-судинних розладів.

4. Порівняння статистичних років та ступеня суб'єктивної виразності болю показує, що у хворих на хронічні серцево-судинні захворювання максимальна суб'єктивна оцінка болю — 6–7 балів проявляється у віці, який співпадає з кінцем $1\frac{1}{4}$ С; $1\frac{1}{2}$ С; $1\frac{3}{4}$ С. Середній ступінь суб'єктивної виразності болю — 4–5 балів (гострий біль) проявляється у віці, який співпадає з кінцем $1\frac{1}{3}$ С; $1\frac{7}{12}$ С. Мінімальний ступінь суб'єктивної виразності болю — 1–3 бали (слабкий, тупий біль) проявляється у віці, який співпадає з кінцем $1\frac{1}{6}$ С; $1\frac{5}{12}$ С; $1\frac{2}{3}$ С.

5. Є всі підстави стверджувати, що моменти проходження хворим фазової сингулярності призводять до максимальної суб'єктивної виразності больової реакції при серцево-судинних розладах.

6. Встановлена диференціація суб'єктивної виразності больової реакції залежно від "т-типу" важлива у медицині, тому що її відстеження дасть змогу лікарю передбачити її ступінь у кожного окремого хворого при загостреннях серцево-судинних захворювань в онтогенезі та своєчасно проводити профілактику захворювання.

В подальшому перед нами стоїть завдання: з'ясувати ступінь суб'єктивної виразності болю в онтогенетичній розгортці при розладах типу хронічні пульмонологічні захворювання.

Література

1. Савенкова І. І. Локалізація симптомів хронічних неінфекційних захворювань у типологічних групах. — Вісник ОНУ, 2003. — Т. 8. — Вип. 10. — С. 132–145.
2. Савенкова І. І. Ступінь виразності клінічних проявів хронічних неінфекційних захворювань у типологічних групах // Екологічна психологія: Збірник наукових праць Інституту психології ім. І. С. Костюка АПН України. — К. — 2003. — Т. 7. — Ч. 1 — С. 379–386.
3. Савенкова І. І. Тривалість періодів реконвалесценції при розладах типу хронічні неінфекційні захворювання // Актуальні проблеми практичної психології: Збірник наукових праць Херсонського державного університету. — Херсон: Персей, 2004. — С. 233–237.
4. Савенкова І. І. Суб'єктивна виразність болю та відношення до переживаемого часу при серцево-судинних розладах // Гендер: сучасний стан та перспективи розвитку в українському суспільстві: Збірник наукових доповідей науково-практичної конференції Херсонського державного університету. — Херсон: Персей, 2004. — С. 84–99.
5. Савенкова І. І. Фактор часу та проблема психодіагностики нефроурологічних розладів // Екологічна психологія: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. — К., 2004. — Т. 7. — Вип. 3. — С. 197–204.
6. Савенкова І. І. Фактор часу та проблема психодіагностики гастроентерологічних розладів // Психологія і суспільство, український теоретико-методологічний соціогуманітарний часопис. — 2005. — № 1 (19). — С. 92–99.
7. Савенкова І. І. Суб'єктивна виразність болю при розладах типу хронічні неінфекційні захворювання // Вісник ОНУ. — 2004. — Т. 9. — Вип. 11. — С. 23–34.

8. Цуканов Б. Й. Время в психике человека. — Одесса: Астропринт, 2000. — 220 с.
9. Keele K. D. The pain chart // *Lancet*. — 1948. — 11, 6.
10. Kruger L., Perl E. R., Sedivec M. Y. Fine structure of myelinated mechanical nociceptor endings in cat hairy skin // *J. Comp. Neurol.* — 1981. — 198. — N 1. — P. 137–154.
11. Zoppi M., Procacci P., Maresca M. Experimental pain in man. — *Pain*, 1979. — 6. — N 2. — P. 123–140.

И. И. Савенкова

Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова,
кафедра дифференциальной и экспериментальной психологии

**ЛОКАЛИЗАЦИЯ СТЕПЕНИ ВЫРАЖЕННОСТИ БОЛИ
В ОНТОГЕНЕТИЧЕСКОЙ РАЗВЕРТКЕ**

Резюме

В исследовании выяснялась зависимость проявлений симптомов боли при хронических неинфекционных заболеваниях от длительности собственной единицы времени.

Обнаружено, что индивидуальные возрастные точки максимальной субъективной выраженности боли согласованы с длительностью собственного биологического цикла индивида.

Ключевые слова: индивид, типологическая группа, предпочитаемая болезнь, место наименьшего сопротивления, фазовая сингулярность, биологический цикл.

I. I. Savenkova

Odessa I. I. Mechnikov National University

**A LOCALIZATION OF THE SUBJECTIVE DISPLAY'S DEGREE OF
PAIN**

Summary

During the research was ascertained the dependence displays of the dependence displays of the symptoms of pain when heart-vessels` upsettings from the prolongation of the own unit of time.

It was discovered that the individual age points of the sharpenings of pain are coordinated with the prolongation of the own biological cycle of the individ.

Keywords: an individ, a typological group, a preferable illness, a place of the least resistance, a phase singulation, a biological cycle.

УДК [159.9.07+159.923]:115

Р. М. Свиначенко, асп.Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
кафедра диференціальної і експериментальної психології

ВІДОБРАЖЕННЯ КОНЦЕПЦІЙ ЧАСУ СВІДОМИМИ ІНДИВІДАМИ В КАРТИНАХ СВІТУ

У роботі проведений теоретичний аналіз проблеми картини світу. Проаналізовані змістовні характеристики основних концептуальних підходів до часу в історії науки та філософії. Зроблена спроба порівняння концепцій часу за типом ставлення суб'єктів до властивостей часу. Показано, що уявлення про властивості часу формуються у підлітковому віці.

Ключові слова: філософія часу, концепції часу, суб'єкт діяльності, час, картина світу.

Однією з головних проблем психології залишається проблема часу. Їй присвячені дослідження П. Фресса, Д. Г. Елькіна, Б. Й. Цуканова та інших. Вони показали, що час є ключовим параметром суб'єкта діяльності.

Б. Й. Цукановим [8] виявлено, що кожен індивід має власну суб'єктивну одиницю часу "τ", з якою він народжується, живе й на підставі якої оцінює реальний час свого існування і буття. Цукановим Б. Й. також виділені типологічні групи індивідів, які по-різному переживають час.

В цілому, дослідниками проблеми психологічного часу показано, що індивідуальні особливості ставлення до часу структурують всю діяльність суб'єкта, а через неї й змінюють індивідуальну картину світу.

Метою нашого дослідження стало виявлення типологічних особливостей суб'єктивного ставлення суб'єктів до часу та його властивостей у власній картині світу.

Розгляд психологічної літератури до проблеми картини світу дозволяє виокремити кілька основних трактувань цього поняття. У когнітивній психології "внутрішня картина світу — це психічна конструкція, що дозволяє відбити тривимірність об'єктивного світу. Це віртуальний простір особистості, у якому біологічний організм розміщає всі уявлення, сформовані в процесі сприймання об'єктів, і дає їм адресацію" [1, с. 170].

А. М. Леонтьєв розглядає поняття "образ світу", припускаючи, що "предметний світ здобуває в образі п'ятий квазівимір. Предметний світ виступає в значенні, тобто картина світу наповнюється знаннями" [4, с. 260].

Згідно Н. М. Корольовій, "картина світу особистості являє собою складну, багаторівневу суб'єктивну модель життєвого світу як сукупності важливих для особистості об'єктів та явищ; базисними утворюючої картини світу особистості є інваріантні смислові утворення як

стійкі системи особистісних смислів, змістовні модифікації яких обумовлені особливостями індивідуального досвіду особистості" [3, с. 5].

Таким чином, основні підходи до картини світу суб'єкта розглядають її як деякий психічний конструкт, що містить значимі для суб'єкта об'єкти і явища, в основі яких лежать особистісні смисли.

На емпіричному рівні проблема типології картин світу досліджена в роботах Є. О. Клімова [2] та В. І. Подшивалкіної [6]. Є. О. Клімовим уперше проведена типологізація образів світу різних груп професіоналів. Як основні компоненти картини світу він виділяє уявлення професіоналів про людину й навколишній світ, живу та неживу природу й т. п. Автором показано, що для професіоналів, зайнятих у різних предметних областях праці, характерні різні образи світу.

У дослідженні В. І. Подшивалкіної розглянуті особливості життєвого шляху професіоналів з різними картинами світу [6, с. 83]. В її дослідженні показано, що успішність інженерів, незважаючи на високу технічну складову їх діяльності, залежить не стільки від технічного бачення світу, скільки від різнобічних знань про світ, включаючи естетичні й людські, знакові й образні, іншими словами, від певного рівня гармонії картини світу.

Як свідчить аналіз літератури, уявлення про час виявилися за межами картини світу суб'єкта. Крім того, одна із проблем психологічного вивчення часу лежить у фундаментальному протиставленні фізичного й психологічного часу. Сучасний розвиток фізики й математики підтверджує неоднозначність основних властивостей реального фізичного часу, що пов'язано з появою теорії відносності й визнанням нетотожності часу макро- і мікросвіту. Те, що раніше вважалося атрибутом лише чисто психологічного часу: мінливість, оборотність і т. п., на сьогодні стало об'єктом вивчення фізико-математичних наук і філософії.

На основі аналізу проблеми часу в природничих науках і філософії Ю. Б. Молчановим [5] виділені 4 концепції часу: субстанціональна, статична, реляційна й динамічна. Змістовні характеристики цих концепцій часу представлені в таблиці 1.

Пари протилежних концепцій — субстанціональна і реляційна порізному вирішують питання про абсолютність чи відносність часу, якщо для першої час тече розмірно, монотонно, незалежно ні від чого, то для другої — час не існує сам по собі, він є індивідуальним, відносним, суб'єктивним. На наш погляд, подібну ж аналогію можна використовувати при диференціації ставлення до часу індивідів і, навіть, культур — одні відносяться до часу як до абсолюту, наприклад, німецька, швейцарська культури, інші — як до чогось відносного, не важливого, наприклад, східні культури.

Інша пара протилежних концепцій — статична й динамічна порізному вирішує питання становлення в часі.

В статичній концепції часу важливі лише метричні ознаки часу: співвідношення "раніше" — "пізніше" чи "одночасно", всі події розглядаються як реально існуючі, крім того, минуле сьогоднішнього і майбутнє, як на площині, можуть співіснувати поруч один з одним, таким чином, передбачається можливість навіть "подорожі в часі". Час, та-

кож, є нерухомим, нескінченим, оборотним, неперервним, може бути нереальним. Взагалі статична концепція часу охоплює кількісні властивості часу, для неї час — це тривалість, яку можна кількісно заміряти.

Таблиця 1

**Змістовна характеристика чотирьох концепцій часу
(за Молчановим Ю. Б.)**

Концепція	Автори	Властивості часу	Зміст
Субстанціональна	Анаксимандр, Геракліт І. Ньютон С. Кларк	Абсолютність часу	Час існує сам по собі, час тече розмірно, час тече незалежно ні від чого
Реляційна	Аристотель, Лейбниц, Ейнштейн	Відносність часу	Час не існує сам по собі, час є індивідуальним, час є відносним, час є суб'єктивним
Динамічна	Августин, Геракліт	Час – порядок; час – якісна характеристика	Реальним є лише сьогодні, минулого і майбутнього в реальності нема, час є рухливим, час є необоротним
Статична	Пармені, Мак-Таггарт	Час – тривалість; час – кількісна характеристика	Час може бути нереальним, минуле сьогодні і майбутнє співіснують поруч один з одним, час є нерухомим, час є оборотним

В динамічній же концепції особливе значення мають топологічні властивості часу: існує лише теперішній час, який з'єднує минуле та майбутнє, реальним є лише сьогодні, минулого і майбутнього в реальності нема, тому час є необоротним, рухливим, постійно тече. Таким чином, динамічна концепція часу охоплює якісні властивості часу, для неї час, на відміну від статичної концепції, є упорядкованим.

Молчановим Ю. Б. показано, що в певні епохи одночасно існували різні уявлення про властивості часу, але кожний вчений схилився лише до однієї концепції й визнавав лише певні властивості часу. Примітною тому залишається суперечка про субстанціональність або реляційність властивостей часу між Г. Лейбницем та учнем І. Ньютона С. Кларком.

На основі змістовних описів властивостей часу в чотирьох концепціях нами під керівництвом Б. Й. Цуканова був складений опитник, що складався із типових характеристик властивостей часу чотирьох концепцій. Було проведено дослідження на репрезентативній вибірці, яка налічувала біля 200 осіб. Використання програмного пакету комп'ютерного математико-статичного аналізу SPSS 11.5 дозволило, за допомогою кластерного аналізу, розробити типологію суб'єктів залежно від їх уявлень про властивості часу. Загалом виокремлено чотири типологічні групи суб'єктів (рис. 1).

До першої групи, з домінуючими динамічними уявленнями про час ввійшли 41,8% опитаних, до другої — з субстанціональними (23,25%), до третьої — зі статичними (4,1%), до четвертої — з реляційними уявленнями про час 30,9% опитаних. Отримані результати повністю

узгоджуються з концепцією про типологічні особливості переживання часу, запропонованої Б. Й. Цукановим [8].

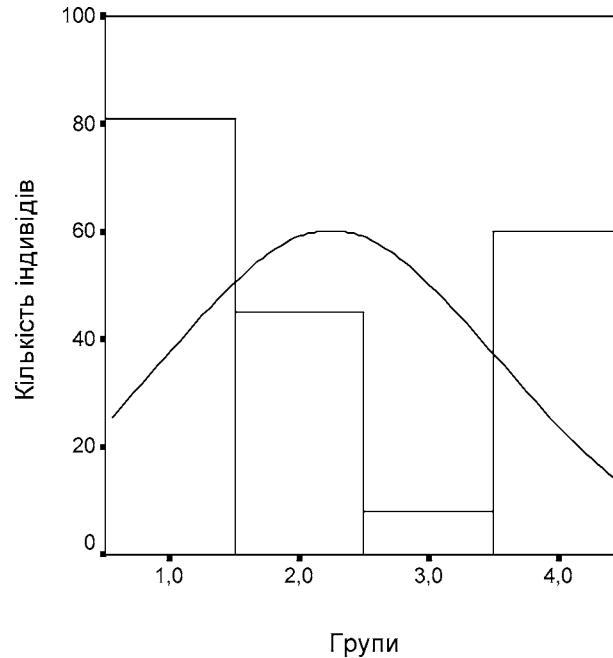

Рис. 1. Розподіл індивідів по групах, залежно від їхніх уявлень про властивості часу

На наш погляд, суб'єкти у кожній групі об'єднані схожими уявленнями про час і схожими картинами світу, що дозволяє виділити чотири типи картин світу:

- **динамічна картина світу** — вона притаманна суб'єктам першої найбільшої групи, для них час — це "об'єктивна реальність", однак час "тече немонотонно", його хід "залежить від подій у житті";
- **субстанціональна картина світу** — характерна суб'єктам другої групи, вони вірять, що час "необоротно тече з минулого в майбутнє", час є "об'єктивним", "абсолютним";
- **реляційна картина світу** — до неї входять суб'єкти четвертої групи, для них час є "відносним", час нерівномірно "тече", "хід часу залежить від подій у житті";
- **статична картина світу** — характерна суб'єктам третьої найменшої групи, для них час є "нескінченим", "безупинним", "реальне лише сьогодні".

Найбільш численною виявляється перша група з динамічною картиною світу, найменш поширеною — третя зі статичною. Можна припускати, що причина такого розподілу випробуваних лежить у домінуванні в сучасній культурі динамічних цінностей. З іншого боку, як відомо, висока рухливість нервових процесів є однією з особливостей нервової системи сангвініків, чисельність яких у людській популяції виявляється найбільшою.

Дві інші картини світу: субстанціональна й реляційна містять протилежні за змістом властивості часу. У першій — суб'єктивний час виявляється монохронічним, ні від чого не залежним, в другій — поліхронічним, залежним від подій у житті й відрізняється нерівномірністю плину.

Для дослідження особливостей формування ставлення до властивостей часу нами проведена спроба визначити вік, коли опитані суб'єкти вперше задумалися про час. Із всієї вибірки на питання змогли дати відповідь 168 осіб, що складає 86,6% загальної кількості опитаних (рис. 2).

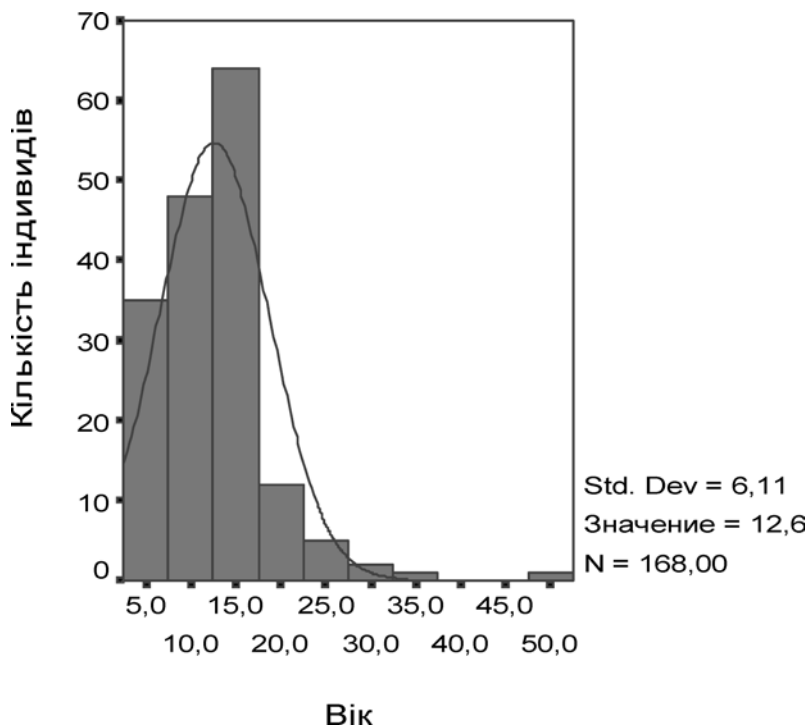

Рис. 2. Розподіл оцінок віку першого уявлення про час

Частотний аналіз відповідей показує, що в цілому розподіл відповідей індивідів відповідає нормальному розподілу з лівою асиметрією й піком у віці 13 років. Таким чином, можна зробити висновок, що час стає предметом рефлексії суб'єкта лише з підліткового віку. Це дає можливість говорити про індивіда як про суб'єкта діяльності лише з підліткового віку, коли в нього вже сформована власна картина світу.

Можна припустити, що індивід, народжуючись із певним ритмом, зі своєю суб'єктивною одиницею часу, із самого народження схильний до формування власних уявлень про час. У ході індивідуального розвитку, у підлітковому віці час стає об'єктом рефлексії й наповнюється певним змістом, які можуть змінюватися в процесі його соціалізації

й проходження вікових криз. Слід зазначити, що в процесі соціалізації суб'єкт може освоювати уявлення про час, характерні для його соціокультурного середовища, які можуть, однак, суперечити його внутрішнім відчуттям.

Проведений в роботі теоретичний аналіз проблеми картини світу показав існування різноманіття розумінь цієї проблеми. Аналіз літератури показує, що під картиною світу розуміють від сенсорного образу в когнітивних науках до системи особистісних смислів. Крім того, показано, що типологія картин світу, в залежності від виду діяльності суб'єкта, розкриває змістовні підґрунтя картин світу.

В роботі проаналізовані змістовні характеристики чотирьох основних концептуальних підходів до часу в історії науки та філософії: статичного, динамічного, субстанціонального та реляційного.

Зроблена спроба типологізації картин світу суб'єктів за типом ставлення суб'єктів до властивостей часу. Виявлено узгодженість з динамічною, статичною, субстанціональною та реляційною картиною світу. Показано, що найбільш поширеною є динамічна картина світу й найменш поширеною є статична картина світу.

Показано, що для більшості суб'єктів уявлення про властивості часу відкриваються лише у підлітковому віці, коли час стає предметом рефлексії. Цей результат говорить про те, що картина світу суб'єкта в основних ознаках часу власного буття вже сформована, а її філософська рефлексія, тобто у вигляді тієї чи іншої концепції є лише заповненням онтологічним змістом, при переході до фази дорослості. Такий підхід дозволяє переглянути підґрунтя різноманітних філософських концепцій часу.

На наш погляд, потребують додаткового дослідження фактори, що визначають змістовність картин світу, ступінь прояву культурного середовища і його впливу на домінуючі уявлення про час.

Література

1. Бехтель Э., Бехтель А. Контекстуальное опознание. — СПб.: Питер, 2005.
2. Климов Е. А. Образ мира разнотипных профессий. — М., 1993.
3. Королева Н. Н. Смысловые образования в картине мира личности. Автореф. дис... канд. психол. наук. — С.Пб., 1998. — 16 с.
4. Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения: В 2-х т. Т. 2. — М.: Педагогика, 1983.
5. Молчанов Ю. Б. Проблема времени в современной науке. — М., 1990.
6. Подшивалкина В. И. Жизненный путь и профессиональная карьера специалиста. — Кишинев, 1997.
7. Фресс П. Восприятие и оценка времени // Экспериментальная психология. — Вып. 6. — М., 1978.
8. Цуканов Б. Й. Время в психике человека. — Одесса, 2000.
9. Элькин Д. Г. Восприятие времени. — М., 1962.

Р. Н. Свинарченко, асп.

Одесский национальный университет им И. И. Мечникова,
кафедра дифференциальной и экспериментальной психологии

ОТОБРАЖЕНИЕ КОНЦЕПЦИЙ ВРЕМЕНИ СОЗНАТЕЛЬНЫМИ ИНДИВИДАМИ В КАРТИНАХ МИРА

Резюме

В работе проведен теоретический анализ проблемы картины мира. Проанализированы содержательные характеристики основных концептуальных подходов ко времени в истории науки и философии. Сделана попытка сравнения концепций времени по типу отношения субъектов к свойствам времени. Показано, что представление о свойствах времени формируются в подростковом возрасте.

Ключевые слова: философия времени, субъект деятельности, концепции времени, время, картина мира.

R. M. Svynarenko

Odessa I. I. Mechnikov National University

REFLECTION OF CONCEPTS OF TIME IN PICTURES OF THE WORLD BY CONSCIOUS INDIVIDUALS

Summary

In research is carried out the analysis of theoretical approaches to the problem of subject's picture of the world. The main characteristics of the conceptual approaches to time in history of science and philosophy is analyzed. An attempt to compare the concepts of time which are founded on the attitude to properties of time is made. It is shown, that representation about properties of time are formed in pubertal age.

Keywords: philosophy of time, subject of activity, concepts of time, time, picture of the world.

УДК: 159.937.53

Ю. Б. Цуканова, асп.Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
кафедра диференціальної і експериментальної психології**ІЛЮЗІЯ "СТРІЛИ" ТА "τ-ТИП" ІНДИВІДА**

У статті описане експериментальне дослідження індивідуальної варіативності сили ілюзії "стріли". З'ясовано, що величина ілюзії повільно зменшується зі збільшенням значення τ до певної межі. Далі вона змінює знак і знову починає зростати. Знайдено прямий зв'язок між просторовими та часовими помилками в перцептивній організації суб'єкта. Загальна міра викривлення простору та ілюзія відображення власної часової організації у суб'єкта має сильний прямолінійний зв'язок ($r = 0,6$).

Ключові слова: ілюзія стріли, τ -тип, сила ілюзії, сприймання простору, переживання часу.

Ілюзія стріли, відома як ілюзія Мюллера-Лайєра або Вейр-Мітчеля, це одна з найбільш відомих зорових ілюзій, при якій сприйнята довжина ліній залежить від форми та розташування інших відрізків, які знаходяться на її кінцях [5]. Це надзвичайно сильна ілюзія, вона привертає увагу дослідників, але досі не знайшла вичерпного пояснення.

Загальну роль рухів ока в різних геометричних ілюзіях в свій час висловив В. Вундт [3]. Іншому досліднику, Жудду вдалося експериментально підтвердити цю роль при ілюзії Мюллера-Лайєра. Жудд здійснив автоматичну реєстрацію рухів ока, що на той час було важкою, з технічного боку, справою. Позначивши роگیвку ока плямою фарби, Жудд зробив низку моментальних фотографій ока у суб'єкта, який розглядав креслення Мюллера-Лайєра. Вивчення цих фотографій показало, що рух ока вздовж лінії, яка обмежена гострими кутами, є порівняно уповільненим, в вершинах цих кутів є деяка зупинка ока, перш ніж воно починає повертати у зворотньому напрямку. Та навпаки, якщо розглядати лінію, обмежену тупими кутами, рух швидший, не зупиняється на вершинах кутів, а заходить за них [3].

Ця гіпотеза панувала в науці довгий час. Але пізніше її спростували досліди Ярбуса. Зображення "стріли" було прикріплене до роگیвки за допомогою присоски, тобто зір ніяк не міг рухатися вздовж відрізків. Дослід показав, що людина бачить стрілу протягом однієї-двох секунд, перш ніж зображення зникне. І в ці секунди, не маючи ніякої можливості переміщати зір вздовж відрізків, людина бачить однакові відрізки ілюзорно більш довгими чи більш короткими. Виникає нова гіпотеза, що ілюзії пов'язані з перетвореннями, яким підлягає зоровий образ. Ці перетворення вважаються схожими на роздільняння малюнків крізь фільтри Фур'є. Так, за допомогою методу Фур'є-аналіза, виникнення ілюзії стріли отримує пояснення не з психологічних позицій, а з кібернетичних. Якщо перетворити зображення

відрізків в голограмі Фур'є, а потім виключити всі високочастотні члени ряду, то відновлене за голограмою зображення буде саме таким, яким воно нам здається, тобто лінія А більша за лінію Б [2].

Радянські дослідники вважали, що існує зв'язок між виникненням ілюзій сприймання та рівнем освіти, цивілізації, інтелекту. Дані етнопсихологічних досліджень свідчать про "стійкість до ілюзій" у індивідів, які ведуть наближений до "первісного" способу життя [2].

Ще одне пояснення ілюзії Мюллера-Лайєра знаходимо в працях Піаже [6, 7]. Її виникнення французький дослідник пояснює ефектом контрасту, ототожнюючи ілюзію стріли з ілюзією подвійної трапеції. Дослідник також вказує на певну диференціацію виразності ілюзії у індивідів. За даними Піаже, (1954), ілюзія стріли набагато більше виражена у дітей, ніж у дорослих. Цей факт автор називає ще одним прикладом первинності ілюзії. Так, у дітей 4–6 років, ілюзія в 1,78 раза більша, ніж у дорослого, в 7–8 років тільки в 1,28, та в 9–10 років — в 1,03 більша, ніж у дорослого. Ця ілюзія характеризується двома основними властивостями: крива залежності оцінок від пропорцій фігури з віком не змінюється, а їх абсолютна величина (сила ілюзії) з віком зменшується. Але саме зменшення ілюзії починається, за Піаже, після 7-ми років [6, 7].

На жаль ми не маємо даних стосовно індивідуальних особливостей досліджуваних. Хоча Піаже досліджував виразність ілюзії стріли у різних за віком індивідів, але немає посилок чи це був поперечний чи поздовжній зріз. Так само немає ніяких даних про індивідів, які брали участь в дослідженнях Жудда, Ярбуса та інших. Тому ми поставили собі задачу, чи є зв'язок між індивідуальним часовим складом психіки суб'єкта та виразністю (силою) просторової ілюзії Мюллера Лайєра? В наших дослідженнях ми спиралися на здобутки сучасного знання про часову організацію психіки індивіда [9, 10].

Дослідження механізмів переживання часу суб'єктом методом відтворення тривалості дозволили розкрити плин часу у кожного індивіда. Доведено, що в психіці кожного індивіда існує власна одиниця часу (τ), яка виявилася вродженою, жорсткою константою, якою вимірюється плин часу в психіці індивіда. Ця одиниця виявилася системоутворюючою в описі сукупності часових властивостей особистості. В залежності від розміру "кроку" власної одиниці часу суб'єкти поділяються на "поспішаючих", "точних" та "уповільнених". Вони живуть у різних часових умовах, у них різна суб'єктивна швидкість течії часу, яка чітко визначається відповідними дієслівними формами темпоральності, та різне ставлення до минулого, теперішнього та майбутнього. Кожного носія власної одиниці часу було названо "τ-типом". Суцільний спектр індивідуальних значень τ знаходиться в межах $0,7 \text{ с} < \tau < 1,1 \text{ с}$ [9].

Ми поставили завдання дослідити індивідуальну виразність ілюзії Мюллера-Лайєра; визначити приналежність індивіда до типологічної групи за значенням τ ; порівняти силу ілюзії з "τ-типом".

Експериментальна процедура визначення виразності ілюзії Мюллера-Лайєра полягає в тому, що піддослідному демонструється на стандартному приладі накреслена стріла. Досліджуваний отримувал на-

ступну інструкцію: "Перед Вами накреслені два горизонтальних відрізки, обмежені стрілочками. Який з них довший, а який коротший? Праворуч Ви бачите коліщатко, крутіть його, і зробіть так, щоб обидва відрізки були однаковими."

На приладі "правильне" положення, коли обидва відрізки мають однакову довжину, позначене "0". Відхилення праворуч або ліворуч від позначки "0" фіксували як Δ , причому відхилення ліворуч позначалося знаком "-", а праворуч — "+".

Експериментальна процедура визначення "т-типу" полягає в тому, що піддослідному демонструється проміжок часу, обмежений двома сигналами "пуск" — "стоп". Задача піддослідного полягає в тому, щоб запам'ятати проміжок, а потім відтворити його з допомогою електронного хроноскопа.

Інструкція піддослідному: "Вам з допомогою хроноскопа буде продемонстрований проміжок часу, обмежений двома звуковими сигналами "пуск" — "стоп". Запам'ятайте проміжок, а потім відтворіть його двома натисканнями на клавішу". Після 2–3 пробних дослідів проводиться основна серія вимірювань (20–25 проб). Для відтворення подаються проміжки від 1 до 5 с у випадковому порядку.

За результатами вимірювань підраховується власна одиниця часу (формула 1):

$$\tau = \frac{\sum t_s/t_0}{n}, \quad [1]$$

де t_s — відтворений проміжок, t_0 — еталонний проміжок, а n — кількість проб в експерименті.

Нами було обстежено 22 жінки в віці від 17,5 до 54 років і 13 чоловіків в віці від 16 до 58 років. Всього 35 осіб.

Результати дослідження подані в таблиці 1. Ми розташували дані хронометричної проби в послідовності, яка відповідає натуральному порядку "т-типів" (середній стовпчик). В правому стовпчику, напроти значення τ кожного досліджуваного ми вказали отримане цим досліджуваним Δ .

Сирі дані, які ми вказали в таблиці, були оброблені методом найменших квадратів. За отриманими значеннями був побудований графік (рис. 1). Як бачимо, сила ілюзії поступово зменшується зі збільшенням " τ ", а в значенні τ 1,03 вона перетинає вісь та змінює знак.

На графіку позначкою "•" відмічені типологічні приклади сили ілюзії. Так, досліджувана М. Ц., 17 років, $\tau = 0,70$ с, це майже "чистий" холерик, дає відхилення від істинної рівності проміжків стрілок ліворуч, тобто $\Delta = -21$ мм. Досліджувана А. М., 20 років, $\tau = 0,775$ с, (холероїд), $\Delta = -16,5$ мм. Досліджувана Л. М., 23 роки, $\tau = 0,78$ с, $\Delta = -16$. Досліджувана О. Д., 31 рік, $\tau = 0,83$ с, (сангвіноїд), $\Delta = -14$. Досліджувана Л. О., 19 років, $\tau = 0,89$ с, "рівноважний" тип, $\Delta = -11$. Нарешті, досліджуваний О. Г., 40 років, $\tau = 0,95$ с, (меланхолід), $\Delta = -5$ мм, це дуже слаба ілюзія. І досліджуваний Ш. О., 24 роки, $\tau = 1,08$ с, (флегматоїд), $\Delta = +3$ мм, тут ілюзія вже змінила знак.

Таблиця 1

Індекс ілюзії "стріли" і "τ-тип" індивіда

№	τ	Δ	№	τ	Δ
1	0,69	-27	19	0,86	-6
2	0,7	-23	20	0,862	-5
3	0,7	-21	21	0,866	17
4	0,7	-17	22	0,89	-11
5	0,713	-16	23	0,897	-19
6	0,74	-19,5	24	0,9	-33
7	0,775	-16,5	25	0,91	-13
8	0,776	-11	26	0,915	-11
9	0,78	-16	27	0,92	-15,5
10	0,78	-10	28	0,95	-5
11	0,79	-20	29	0,95	-7
12	0,79	-13	30	0,95	-10
13	0,79	-8	31	0,986	19
14	0,827	-7	32	1,004	-9
15	0,83	-14	33	1,008	-12
16	0,835	-7,5	34	1,087	-9
17	0,836	-7	35	1,11	28
18	0,85	-16	—	—	—

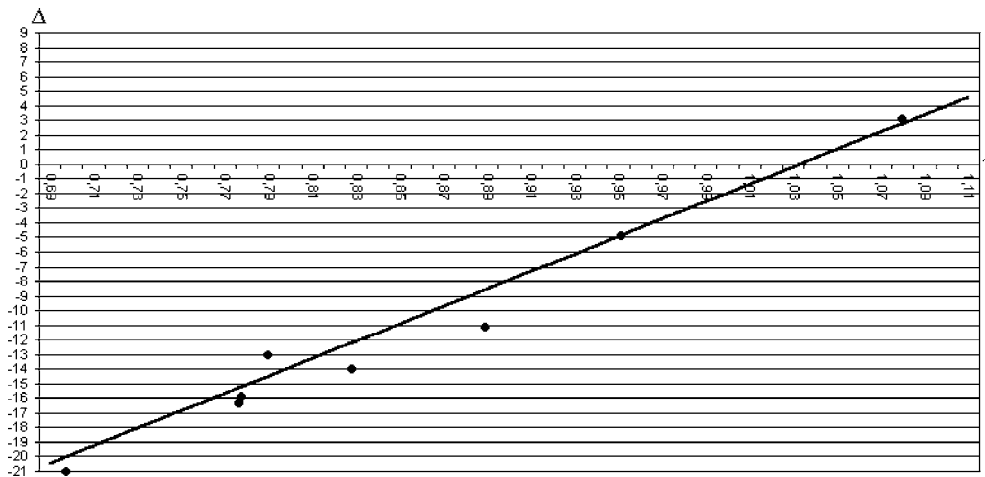

Рис. 1. Графік залежності сили ілюзії від часової організації психіки індивіда
($\Delta = 59,62\tau - 61,6$)

Досліджуючи зв'язок між ілюзорним викривленням сприймання простору та закономірностями еталонного виміру часу, що переживається суб'єктом, ми вираховували кореляційне відношення між величиною сили просторової ілюзії (Δ) і "τ-типом". Коефіцієнт прямої лінійної кореляції між показником сили просторової ілюзії і вродженим еталонном часової організації психіки суб'єкта виявився достатньо високим і складає $r = +0.6$.

Як визначалося вище [9], суцільний спектр індивідуальних значень власної одиниці часу знаходиться в межах $0,7 \text{ с} < \tau < 1,1 \text{ с}$. Відповідно значенням τ , діапазон відносних помилок (ϵ) коливається від 10% до 30%. Всіх індивідів можливо розділити на дві нерівноцінні групи. До першої групи відносяться ті індивіди, у яких $\tau < 1 \text{ с}$, тому вони завжди відтворюють проміжки коротше заданих. До другої групи відносяться індивіди, у яких $\tau > 1 \text{ с}$, тому вони відтворюють проміжки довшими, ніж задані. Діапазон помилок недовідтворюючих індивідів ($T_c < T_0$) знаходиться в межах від 0 до 30%, а діапазон помилок перевідтворюючих індивідів ($T_c > T_0$) знаходиться в межах від 1% до 10%. За величиною помилки індивіди були розподілені на "поспішаючих", "повільних" та "точних". Розбіжність між t та умовно прийнятою одиницею виміру часу (астрономічна одиниця — 1 с), вираховується за формулою $\Delta = 1 - \tau$. Підставляючи будь-яке значення τ від 0,7 с до 1,1 с неважко вирахувати абсолютну помилку (Δ). У індивідів з $\tau < 1 \text{ с}$ Δ буде зі знаком +, а у індивідів з $\tau > 1 \text{ с}$, Δ буде зі знаком -. Якщо ми повернемося до власних здобутків, де через Δ була позначена сила ілюзії стріли (див. рис. №), то побачимо протилежну картину: у індивідів з $\tau < 1 \text{ с}$, сила просторової ілюзії ($-\Delta$) від'ємна, а у індивідів з $\tau > 1 \text{ с}$ сила просторової ілюзії ($+\Delta$) — додатня.

Як зазначалося вище, ілюзія стріли є однією з найвідоміших ілюзій сприймання, і сьогодні не має вичерпного пояснення [4, 5]. Її пояснювали через рухи ока [3], через перетворення образу в зоровому апараті [2], через ефект контрасту [7]; її навіть пов'язували з освіченістю, інтелектом та рівнем цивілізації. Деякі пояснення суперечать даним, отриманим в руслі інших концепцій. Так, гіпотеза про зниження ілюзії стріли у індивідів з низьким інтелектом чи відсутністю освіти суперечить даним Піаже про зниження сили ілюзії з віком. Адже з віком інтелект набуває розквіту, (підвищується); а також зростає освіченість особистості. Тобто ілюзія мала б збільшуватись. Що стосується дослідів Ярбуса та Жудда, їх дані теж суперечать одні іншим. Фотографії рухів ока, зроблені Жуддом, свідчать про те, що погляд рухається вздовж тупих кутів довше, а на гострих зупиняється. Дані Ярбуса, з фіксацією зображення стріли на рогівці ока свідчать про те, що рухи ока не беруть участі в виникненні ілюзії стріли.

Ми досліджували індивідуальні варіації сили ілюзії, тобто наскільки відрізняється сила ілюзії у одного індивіда у порівнянні з іншим. Силу ілюзії ми позначили " Δ ", її величиною вважали відхилення праворуч чи ліворуч від істинного положення, тобто такого, коли обидва відрізки однакові. Ми диференціювали досліджуваних відповідно натуральному порядку " τ -типів" [9].

Результат нашого дослідження був цілком очевидним — у різних індивідів різна сила ілюзії. Математична обробка результатів показала, що сила ілюзії має власну динаміку. Величина ілюзії повільно зменшується зі збільшенням значення τ . Зменшується до певної межі. Далі вона змінює знак і знову починає зростати. Таким чином, ми отримали новий поділ безперервної зміни сили просторової ілюзії "стріли" в строгій залежності від еталонної часової організації психіки індивідів. Інакше кажучи, ми отримали новий поділ на "від'ємно-

ілюзорних", "додатньоілюзорних" індивідів та індивідів з мінімальною ілюзорністю, яка в окремих випадках досягає нульового значення. Надзвичайно цікавим є те, що можна говорити про прямий зв'язок між просторовими та часовими помилками в перцептивній організації суб'єкта, який залишається сталим і незмінним у відомих варіаціях індивідуальних відмінностей. Загальна міра викривлення (ілюзії) простору та ілюзія відображення власної часової організації у суб'єкта має сильний прямолінійний зв'язок ($r = 0,6$). Таким чином, можна говорити про єдину просторово-часову організацію, яка існує в психіці кожного окремо взятого індивіда. Враховуючи те, що часова організація психіки індивіда має інтегративно-організуючу складову, а саме власний "τ-тип" індивіда вже можна говорити про вроджені механізми просторової ілюзії під назвою "ілюзія стріли". Більш детальне з'ясування вроджених основ у просторово-часовій організації психіки індивіда складатиме напрямок власних подальших досліджень.

Література

1. Величковский Б. М. Современная когнитивная психология. — М.: МГУ, 1982. — С. 336.
2. Демидов В. Как мы видим то, что видим. — М.: Знание, 1979. — С. 172–179.
3. Ланге Н. Н. Психология. Основные проблемы и принципы. — М.: Мир, 1914. — С. 209–213.
4. Прибрам К. Языки мозга. — М.: Прогресс, 1975. — С. 153–157.
5. Ребер А. Большой толковый психологический словарь. — М.: Вече-АСТ, 2001. — Т. 1. — С. 470.
6. Фресс П., Пиаже Ж. Экспериментальная психология. — М.: Прогресс, 1978. — Вып. 6. — С. 40–43.
7. Фресс П., Пиаже Ж. Экспериментальная психология. — М.: Прогресс, 1966. — Вып. 1 и 2. — С. 158–160.
8. Хрестоматия по ощущению и восприятию / Под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер и М. Б. Михалевской. — М.: Изд-во МГУ, 1975. — С. 400.
9. Цуканов Б. И. Время в психике человека. — Одесса: Астропринт, 2000. — С. 217.
10. Цуканов Б. И. Психология часу, здобутки і перспективи. — Вісник ОНУ. — Т. 6. — Вип. 2. — Одеса, 2001. — С. 86–92.

Ю. Б. Цуканова

Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова

ИЛЛЮЗИЯ "СТРЕЛЫ" И τ-ТИП ИНДИВИДА

Резюме

В статье описано экспериментальное исследование индивидуальной вариативности иллюзии стрелы. Нами показано, что величина иллюзии медленно уменьшается с увеличением значения τ до определенной черты. Далее она меняет знак и снова начинает увеличиваться. Найдена прямая связь между пространственными и временными ошибками в перцептивной организации субъекта. Между общей мерой искривления пространства и иллюзией отображения собственной временной организации у субъекта существует сильная прямолинейная связь. ($r = 0,6$).

Ключевые слова: иллюзия, τ-тип, сила иллюзии, восприятие пространства, переживание времени.

J. B. Tsukanova

Odessa National University

ILLUSION OF AN "ARROW" AND INDIVID'S τ -TYPE

Summary

In clause the experimental research of individual variability of illusion of an arrow is described. By us it is shown, that the force of illusion slowly decreases with increase in value up to the certain feature. Further it changes a sign and again starts to increase. The direct communication between spatial and time mistakes in perception the organizations of the subject is found. Between the general measure of a curvature of space and illusion of display own time organization the subject has a strong rectilinear communication. ($r = 0,6$).

Keywords: Illusion of an arrow, τ -type, force of illusion, perception of space, experience of time.

Odessa National University Herald

•

Вестник Одесского национального университета

•

**ВІСНИК
ОДЕСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Том 10 • Випуск 10 • 2005

Психологія

Технічний редактор *Г. О. Куклева*
Коректор *Л. М. Кузора*

Підписано до друку 20.12.2005. Формат 70×108/16.
Папір офсетний. Гарнітура SchoolBook. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 12,08. Тираж 100 прим. Зам. № 419.

Надруковано у друкарні видавництва “Астропринт”
(Свідоцтво ДК № 1373 від 28.05.2003 р.)
65026, м. Одеса, вул. Преображенська, 24.
Тел.: 726-98-82, 726-96-82, 37-14-25
www.astroprint.odessa.ua